

ДАГЬУСТАНДИН УРХБАННА ИЛИМДИН МИНИСТЕРСТВО

Аль.Аль. Тахо-Годийин ччвурнахъ хъайи Дагъустандин

илимдинна ахтармиш ап1барин институт

Н.Э. САФАРАЛИЕВ

**«Йирхъуби ва ургуби классари табасаран литература аыгъю
ап1уб»**

Махачкала–2019

СИФТЕ ГАФ

Мектебдиъ литература аыгъю ап1бан метлеб аыхюб ву. Литература гафнан устадвал ву, думу гъарган чан художествойин мумкинвалар яркъу ап1ури артмиш шула. Литературайи инсандин уымрин девлетлуval художествойин образариинди улупували, эстетикайин жюрейииндi дюн'я аыгъю ап1ура. Литературайин эдебнан эстетикайин удукуувалар аыхир айидар дар. Йислан-йисаз артмиш шулайи табасаран литературайиъ табасаран халкъдин гъир'ят, намус ва эдеб ат1абгна. Октябрин революцияйин къяляхъна артмиш хъуз хъюгъю табасаран ч1ал ва литература гъи халкъдин рюгънан хазнайиз илт1ик1на, дураг йигълан-йигъз девлетлу ва яркъу шула. Гъи табасаран литературайиз мили поэзияйин, прозайин ва драматургияйин ужудар чешнийир а, диidi чан биц1и уымрин арайиъ аысрарин рякъ ккадап1на.

Гъамусдин девриъ литературайин хъуркъувалари халкъдин медениятдин алас дережийир аыгъю ап1уз мумкинвал тувра ва Дагъустандин вари халкъариз сабсдар мумкинвалар тувнайиваликан ачухъди шагъидвал ап1ура.

Табасаран литература 5-9 классариъ аыгъю ап1ура хъа 10-11 классариъ Дагъустандин литература. Думу урхурайидариз аыгъю ап1бан ляхнин жилавар, гъелбет мялимдин хилиъ а. Дугъу багъри литературайин дарсарин улихъ дийигънайи вазифийир:

1. Урхурайидариз дерин аыгъювалар;
2. Ватанпервервал;
3. Жувуван багъри табиаътихъна ва багъри ч1алнахъна, литературайихъна вуйи ккунивал имбуссан дерин ап1базра гъарийгъян фикир тувуб ккун шулу.

Художествойин литературайи мектебдиъ аыгъю ап1урайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж шулайи насили вари терефарихъанди гъурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан

искусство вуйи литература аygъю ap1ban асас вазифирикан саб баяршубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ap1ub ву.

Табасаран мектебдиъ, 6-7-пи классариъ аygъю ap1urайи багъри литературайин курснак табасаран ва дагъустандин чвевалин халкъарин фольклориан ва литературайиан тербияна аygъувалар тувбан аyxю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Багъри литературайин дарсариъ идеяйинна политикайин ва эдеб жигъатнаан тербия тувбан ляхин эстетикайин тербия тувбахъди аylакъалу хъуб лазим ву. Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ap1ban натижайиъ баяр-шубари писателарин уымрикан ва яратмиш ap1barikan, искусствойин жюририкан саб вуйи литературайикан, халкъдин уымриъ дидин метлеблуваликан аygъувалар гъадагъуру.

Му ляхин тамам ap1ru вахтна гъамусдин педагогикайин ва психологияйин хъуркъуваларикиан, гъадму жигъатнаан духнайи илимдинна методикайин ахтармиш ap1barikan, табасаран мялимарин k1ak1начи тажрубайикан ва учу k1ули гъуху гюзчиваларин ахтармиш ap1barikan яркъуди мянфяльт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ap1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагърариъ k1улиз гъурхунча.

Дидлан савайи, гъаму китаб дюзмиш ap1руган Т. Мягъямадовдин «5-8 классариъ литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература аygъю ap1ban бязи меселайир», Ш. И. Шагъмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аygъю ap1ub», Ш.И.Шагъмардановдин «Юкъубпи классдиъ табасаран литература аygъю ap1ub», В.Я. Коровинайин, И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», Т. А. Калгановайин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи классариз методикайин улупбар» ва гъ. ж. китабар ишлетмиш dap1на.

«6-7-пи классариъ багъри литература аыгъю ап1уб» сифте гафнакан, шубуб к1уликан, аъхирикан ва млялимдиз теклиф ап1урайи китабарин сиягъдикан дюзмиш дап1найиб ву.

Дидиъ йирхъубпи ва ургубпи классариъ урхурайидариз художественный эсерар тясирулуди урхуз аыгъю ап1бан, баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан, дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1бан, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мляуматар аыгъю ап1бан, классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиъратин ляхин гъабхбан, 60-90-пи йисарин табасаран литература артмиш хъпан меселийир ачухъ ап1ура.

Литературайин программайнна табасаран литературайин содержание ва гъурулуш.

1995-пи йисан 5-9классариъ урхурайидари табасаран литературайиан гъадагъу аыгъюваларин, вердиш'валарин ва удукууваларин дережа ахтармиш ан1бан «Гьюкуматдин стандартар» чапдиан удуч1вну.

Гьюкуматдин стандартарин асас вазифа 5-9 классариъ урхурайи баяр-шубари багъри табасаран литературайиан гъадагъу аыгъюваларин, вердиш'валарин ва удукууваларин дережа тяйин ап1уб ву.

Ахиримжи вахтари ихъ уълкейиъ ва гъацира Дагъустандин халкъарин арайиъ духънайи аыхю дигиш'валар натижа вуди халкъдин образованиеийин улихъ дийигънайи меселийирра дубдиан дигиш шула. Гъаддиз асас духъну табасаран литература ихъ республикайин мектебариъ кивбан вазифийирра, урхурайидари гъадагъу аыгъювалар, удукуувалар ва бажаранвалар ахтармиш ап1барра заан т!алабарихъна гъюра.

Россияйин Федерацияйин 2010-пи йисан къабул дап1найи «Образованиеикан» вуйи къанунди (законди), ихъ гьюкуматдин образованиеийин мяна-метлебнаъ ва гъурулушдиъ аыхю дигиш'валар

т1аъну, образованиеийн принципар тяйин гъап1ну: образованиеийн инсан бадали вуйи хасият, инсан азадди аргъаж хувал сабпи йишв'ин дивуб, образованиеийн азадвал ва гизаф саб-сабдилан асиллу рякъяр ва гъацдар жарадар хувб мялум дап1на.

Гъаму Закондин (къанундин) бинайин алди, Россияйин Федерацияйин вари регионариъ, дуарин арайиъ Дагъустандиъра, заан урхбан заведенирииъра ва мектебариъра Федерацияйин гюкуматдин оброзованиеийн кьюбпи наслин стандартар (ФГОС) къабул гъап1ну.

Вузариз ва мектебариз кюмек вуди издательствири жара предметариан йиц1бариинди методикайн китабар адагъна, амма, гъайифки, багъри литературайиан дицдар я китабар, я программир, ясан методикайн улупбар адаъну адар.

Заан классарий урхурайидари фуну мектебариъ урхурашра, табасаран литературайиан гъадагъу аygъюваларин, вердиш'валарин ва удукууваларин дережа ахтармиш ап1бан гюкуматдин стандартар ишлетмиш дап!ну ккунду. Дуар (стандартар) гъийин мектебдиъ гъабхурайи ва гъарсар мялимдикан т1алаб ап1урайи ляхнихъди лап сигъ аylакъайиъ айидар ву.

Дупну ккундуки, мектебарин тажрубайи улупурайиси,5-9 классарий табасаран литературайиан уьмуни аygъювалар ахтармиш ап1бар гъахурашра, мялимарин ахтармиш ап1бариъ гъийин йигъазкъан педагогикайн саб вуйи т!алабар к!ули урхюри адар. Хъа жуван хилиъ багъри литературайиан аygъювалар, вердиш'валар ва удукуувалар ахтармиш ап1бан саб къайда «Гюкуматдин стандартар» айиган, шли литературайиан ахтармишаргъахурашра литературайиан дарс туврайи мялимди, школайин директори вая завучди, гъирагъдилан дуфнайири варидари урхурайидарин уьмуни аygъювалар тяйин ап!баъ улупнайи варидализ саб вуйи материаликан, табшуругъарикан, суаларикан мянфяльт ктабгъуру. Гъаци гъашиган, гюкуматдин стандартар ахтармишар гъахруризра кюмек бадали гъязур дап1найдар

вү.

Гъаму гъюкуматдин стандартар багъри литературайиан урхурайидарин аygъюваларин, вердиш'валарин ва удукууваларин диб, бина вушра, мялимди баяр-шубарин аygъювалариз кымат дивруган, дурар гъарсар к1ул-к1улди, жа-жаради ахтармиш арлуу, гъаз гъапиш, гъарсарихъди гъабхру ляхни урхурайидарин уъмуни аygъювалар дикъатлуди ва тамамди адашвуз кюмек тувру.

Дупну ккундуки, ахтармиш ар!бан бадали улупнайи вари табшуругъар ва суалар багъри литературайин программайиз ва литературайин хрестоматийиз асас духыну гъязур дап1найдар вү. Ахтармиш ар1урайирихъан, вахтназ лигну, литературайин эсерар, табшуругъар ва суалар дигишиш ар!узра шулу, амма 5-9 классарин табасаран литературайин программайин т!алабарилан улдуч1вну ккундар.

Урхурайидарин аygъюваларин, вердиш'валарин ва удукууваларин дережа ахтармиш ар1баъ гъар йигъандин, гъяфтайнин, вазлин натижайиъ гъахру ахтармишариъра аыхю метлеб а.

Уъмуни образованиеин ва пишекарвалин мектебдин реформайи дидбин рякъярин т1алабарихъди тархьну урхурайидарин аygъювалар, вердиш'валар ва удукуувалар ахтармиш ар1руган, мялимди, баяр-шубарин эдеблувалин ва эстетикайин рякъ'ан вуйи артмиш'вал ва художествойин литературайин эсерарин гъаври хъупан ва дурагиз дюзди кымат тувбан дережара гъисабназ гъадабгъуб лазим гъору.

Урхурайидарин уъмуни аygъюваларин, бажаранваларин дережа ахтармиш ар!биинди дурагин хъуркъуваларин гъаммишан гюзчивал гъабхуз, бязи ученикарин аygъювалариъ гъалат1ар, нукъсанар агуз, айи камивалар арайиан адагъуз, урхурайидар дикъат аygъюваларихъди тямин ар1уз шарт!ар агуру.

Реформайи мектебдин улихъ диврайи метлеблу меселейрикан саб урхурайидариз художествойин тягъсил ва эстетикайн тербия тувбан ляхин имбусан ужу ап1уб ву. Диidi баяр-шубарин юк1вариъ эстетикайн гъискар артмиш ап1уб, искусствойин эсерарин, багъри юрдарин ва табиаитдин гюргевалин, ва девлетлувалин гъаври хъуз ва кымат тувуз аыгъю ап1уб ккун ап1ура. Гъаму т1алабар къуркъувалиинди к1ули адагъбаъ багъри литературайин мумкинваларра аыхюдар ву, фицики дидихъ гъам аыгъувалар ва гъамсана тербия тувбан аыхю къувват хъа.

«Предметдин уьмуни хасият» Гъийин мектебдин асас паярикан, мектебдиль айи биц1идар уьмрихъна, халкъдин арайиъ чпи фици духьну ккундуш вердиш ап1уб ву. Мялум вуйиганси, му ляхни литературайин дарсари аыхю роль уйнамиш ап1ура. Биц1ирин табиаидихъна, жувван ватандихъна вуйи патриотизм за дап1ну ккунду.

Гъаму дигиш'валарилан асиллу вуди халкъдин образованиеийн месэлэйирра дибдиан дигиш шула. Уьмуни образованиеийн шулайи дигишвалар фикирназ гъадагъну табасаран литературайиан баяр-шубари гъадагъурайи аыгъувалар ахтармиш ап1бан бадали варидаиз саб вуйи, сабстар т1алабар айи документ «СТАНДАРТАР» дюзмиш дап1на ва чапдиан удуч1вна.

2012-2013 – пи йисари Тахо-Годийин чвурнахъ хъайи педагогиккайин институтдин гъуллугъчири ч1алнан ва литературайин лихру программийр чапдиан адаьну. Думу программийр аьдати формайииндиги дюзмиш дап1найдар ву, ва душваъ тувнайи разделар гъи ухъуз Федерацияйин гюокуматдин образованияйин стандартари (ФГОС) фици т1алаб ап1ураш дюзмиш дап1надар.

«ФГОС – дин программийри талаб ап1урайи натижийир». Му программийр, гъийин йигъян Федерацияйин гюокуматдин образованияйин стандартари (ФГОС) фици т1алаб ап1ураш, гъаци дюзмиш дап1найдар ву.

Ц1ийи программийр гъаци дюзмиш дап1наки, душваъ сяльтарин къадар улупнашра, мектебдиль лихурайи мялимдихъан дураг чаз лазим вуйи

саягъниинди ишлетмиш ал1узыра ихтияр тувра, яна думу гъаци к1уру гаф вуки, эгер аыгъю ал1урайи эсериз шубуб сяльт улупнаш хъа уву думу эсер кьюб сяльтна аыгъю ал1уз хъуркъраш, имбу саб сяльт жара эсериз тувуз шул. Му программийир тахминан (примерный) программийир ву. Гъаци вуйиган, гъаму программийир асасназ гъадагъну, гъарсар мялимди чаз чан хусуси лихху программийир гъязур дап1ну ккунду.

Программийир 5 – 9 классариз дюзмиш дап1найидар ву. Мушваь, гъам классариъ ляхин ал1урайи мялимариц кюмек вуди тематический планированиера тувна.

5-9 классариъ багъри литературайин тарихнан курс аыгъю ал1ура.

Программайи эсерар хронологияйин къайдайинди урхуб ккун ал1ура. Му классариъ 17-пи йисаз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан писателарин эсерар аыгъю ал1уру. Табасаран мектебдиъ багъри литература аыгъю ал1урайи курснак табасаран ва Дагъустандин чвевалин халкъарин фольклориан ва литературайин тербияйинна аыгъовалар тувбан аыхю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Мектебдиъ аыгъю ал1урайи багъри литературайин курс кьюб йишв‘ина жара шула.

5-7 классариъ литературайиан гъахру дарсарин бинайиъ табасаран халкъдин ва Дагъустандин халкъарин мелзнан яратмиш ал1барин, 20-пи аысриз улихъна вуйи ва гъийин деврин табасаран ва дагъустан литературайин к1ул'инди вуйи художествойин эсерар урхуб ва аыгъю ал1уб дивна.

5-7 классариъ 8-9 аысарин табасаран ва дагъустан литература, 20-пи аысрин табасаран ва дагъустан литература тувра.

Гъарсаб классдин курс тема ва тарих жигъатнаан ерлешмиш шула, фицики диди урхурайидарин аыгъовалар къайдайиз хуз, дурагиз эсерар тарихнан гъякъиқи вакъиъирихъди аылакъалу вуйибдин, эсерариъ жюрбежюр девварин ва вахтарин уымур ва инсанарин образар улупурайибин гъаври хъуз аыгъю ал1уру.

5-7 классарий литературайин эсерар хронологияна тема жигъатнаан ерлешмиш дап1на.

8-9 классарин курсну баяр-шубар 10-11 классарий кивру дагъустан литературайин курснан эсерар аygью ап1баз гъязур хыпан рольра уйнамиш ап1ура.

Программайи улупурайи писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гъякъанаан вуйи мялуматари неинки художествойин текстнан, хъа гафнан художникдин уьмрин ва яратмиш ап1барин метлеблувалин гъаври ахъуз кюмек дап1ну ккунду. Литературайин дарсари урхурайидарин фикрий писателин текрар даршлу сурат яратмиш ап1уради ккунду.

Писателарин уьмрин ва яратмиш ап1барин гъякъанаан вуйи материал программайиъ 5 классдилан башламиш дап1ну тувра. 5-7 классарий мялимиди писателин биографияйин асас далилариз ва дугъан яратмиш ап1бариз аygью ап1урайи эсерихъди, аylакъалу вуди уьмуми характеристика тувру. 8-9 классарий писателин уьмрин ва яратмиш ап1барин рякъ аygью ап1руган, мялимди, жикъи мяниирий къайд дап1найи эсерариз характеристика туври, дугъан уьмрин ва яратмиш ап1барин деврихъди таниш ап1уру.

Программайиъ ихъ халкъдин зегъметнан ва женгнан гъунаар дериндиан ва ачухъди улупурайи эсерар урхбу ва аygью ап1бу хусуси йишв бисура, физики урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбасъ дуарин метлеблувал ахюб ву.

Литературайин эсерар урхбахъди сабси, дуарин мяна-метлеб ва художествойин хусусивалар аygью ап1бахъди сабси, урхурайидари литературайин теорияйианра аygьювалар гъадагъуру. Думу художествойин эсер дериндиан гысс ап1бан ва урхурайидариз идеяйинна эстетикайин тербия тувбан бадали чарасуз лазим вуйи шарт1 ва дақыят ву.

Теорияйин материалар аygью ап1уб 5 классдилан башламиш шула. Эгөр сифте классарий литературайин теорияйиан вуйи мялуматари гизафна-гизафси художествойин эсерарин формайнна ч1алнан зиин гюзет ап1бар

күли гъахураш, заан классариъ дураг гъюблан-гъюбаз дерин шула ва ккатларцца.

Гъарсаб классдиъ темайиз вая разделиз тялукъ вуйи күл'инди урхбан бадали альава вуйи материалра улупура. Альава вуйи эсерарикан мялимдихъан урхурайидари чал ккатлабццбан ва литературайиан гъадагънайи альгьювалар хъанара мюгъкам ва дерин албан бадали ишлетмиш ал1уз, мянфяйт ктабгъуз шулу, фицики дураг учебник-хрестоматияйикра каъра.

Урхурайидариз литературайин тягъсил тувбан меселайир хъуркъувалариинди гъял албан классдин гъирагъдиъ урхбу лайикълу йишв бисура. Дюзи ва альгъяди тешкил гъап1у классдин гъирагъдиъ урхбу баяр-шубарин альгьювалар ярку, хъа культурайин дережа за ал1уру. Классдин гъирагъдиъ урхбу бар-шубарин терефнаан художествойин эсерарихъна вуйи интерес за ал1уру, гъурху шейънаан күл адабгъуз ва дииз дюз кымат тувуз вердиш ал1уру.

5-9 классариъ классдин гъирагъдиъ урхбаан сюгъбатар гъахбан бадали программайиъ маҳсус сяътар улупна. Думу дарсар бадали эсерар мялимди сабпи альавайиъ улупнайи сиягъдиан гъядягъюру. Гъадму сиягъдиан эсерар баяр-шубариз күлинди урхузра (ччи гъядягъну) теклиф ал1ура. Му ляхниъ баяр-шубари гъамусдин литературайин эсерар гизаф урхуз гъитбаз асас фикир тувну ккунду.

Классдин гъирагъдиъ урхбан дарсариъ баяр-шубари гъурху китабариан сюгъбатар, литературайин тамшири, тясирулуди урхбар ва гъурхдар ктитбар тешкил ал1уру, гъурху эсерин мянайиз тялукъ вуйи биц1и сягънийир улупуру ва жара серенжемар къабул ал1уру.

Программайи урхурайидарин мелзналан вуйи ва бик1бан чалнан жюрбекюр вердишвалар арайиз хпан бадали ара хътадабт1ри илч1ихбар гъахбаз ахю фикир тувра. Гъаддиз лигну гъарсаб классдин программайиъ литературайиан гъахру урхбан ва бик1бан ляхнарин асас жюрийир тувна.

Думу ляхнарин жюрийр литературайин эсер аygъю ap1бахъди сигъди аylакъалу ву.

Мялимди бик1банси мелзналан вуйи ляхнинра жюрбежюр жюрийр k1ули гъахруган урхурайидар ваht ккимиidi чарасуз гъавриkk ккауб лазим гъору, дурари табасаран ч1алнаан гъадагънайи аygъювалариканра, удукуувалариканра мянфяаyt ктабгъуб лазим гъору. Табасаран ч1алнан дарсарихъан тафавутлу вуди, литературайин дарсарий баяр-шубари аylакъалу урхуб чаз хас вуйи мянайиинд, гюргевалин дакъатариинди девлетлу шулу, фицики мушваь урхбан ва бик1бан ляхнарин вари жюрийр литературайин эсер аygъю ap1бахъди ужуди аylакъалу шула.

Программайиъ къайд dap1naii урхурайидарин аygъюваларихъна асас вуйи t1алабари аygъю гъап1у эсерин мяна ва художествойин хусусивалар, литературайин теорияйин мялуматар, программайи k1ваълан ap1бан бадали теклиф ap1урайи текстар, хъа заан классарий литературайин месэлайириз тялукъ вуйи гъюкуматдин документар аygъяди хъуб ккун ap1ура.

Гъарсаб классдин программайи t1алаб ap1уб къюб йишваз жара шула: 1) эсерин тартиб ap1бан удукуувалар; 2) урхбан удукуувалар.

Программайин жара предметарихъди вуйи аylакъириин разделиъ багъри литература урхбан, жара предметарихъди – табасаран ч1алнахъди, урус литературайихъди, тарихдихъди ва жара хъанара аylакъалу ap1бан мумкинвалар тяйин dap1на. Амма мялимди литературайин дарсар табасаран ч1алнан вая тарихдин дарсариз илт1ик1ну ккундар. Урхурайидар эсерий ихтилат гъябгъюрайи тарихи вакъиийирихъди таниш ap1ури, думу дурагиз тарихнан аygъю далиларииин асасламиш dap1ну ккунду. K1улин метлеб литературайин эсеринна гъадму вая жара предметдин арайиъ айи аylакъа тяйин ap1уб ву.

Багъри литературайин жара предметарихъди вуйи аylакъириикан классдин гъирагъдиъ урхбан дарсарий ва классдин гъирагъдиъ гъахру серенжемарий яркууди мянфяаyt ктабгъуз шулу.

Литературайин дарсар классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнихъди (кружокар, диспутар, литературайин вечерар ва утренникар, музеяриз, концертариз ва спектаклийириз гъягъюб, литературайин краеведение ва гь. ж.) яркъуди айлакъалу дап1ну ккунду.

Программайиъ классдин гъирагъдиъ урхру эсерарин сиягъар тувна. Теклиф ап1урайи эсерари баяр-шубарин классдин гъирагъдиъ урхурайи литературайин диг тешкил дап1ну ккунду. Хъа гъадму саб вахтна мялимдихъан, ляхнин шарт1ариз лигну, саб классдиз теклиф ап1урайи эсер жара классдиз гъабхуз ва сиягъариз чаз ккуниси дигиш "валар хуз шулу.

Багъри литературайин программийр, урус литературайин программийр чешнеди гъадагъну, гъамциб пландинди дюзмиш дап1на:

АСАС ПАЙ (ЦЕЛЕВОЙ РАЗДЕЛ):

Гъаврикк ккаъбан к1аж.

Предметдин уъмуни хасият.

ФГОС –дин программиири т1алаб ап1урайи натижийир.

Жара предметарихъди вуйи айлакъа

РАЗДЕЛИН МЯНА ВА МЕТЛЕБ (СОДЕРЖАТЕЛЬНЫЙ РАЗДЕЛ)

Курснан метлеб. Ученикдин ляхнлиз характеристика тувуб. Урхбан ляхнлиз яратмиш вуйи гъяракатар дюзмиш ап1уб.

Предмет айгъю ап1бахъна вуйи т1алабар.

Тематический планирование.

ТЕШКИЛ АП1БАН РАЗДЕЛ (ОРГАНИЗАЦИОННЫЙ РАЗДЕЛ)

Литературайин дарсариъ лигру ва техникайн дакъатаришлетмиш ап1уб.

Классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнин план.

Урхурайидарин литературайиан вуйи нормийр.

Мялимдиз мянфяайт ктабгъуз теклиф ап1урайи методикайн ва жара литературайин сиягъ тувра.

ПРОГРАММИРИН УЪМУМИ МЕСЕЛДИЙР:

1. Чан литературайихъна вуйи агъювалар артухъ ап1уб, гъаммишан урхуб ва ч1ал ккат1арццуб тартиб ап1уб.

2. Литература халкъдин медениятдин (культурайин) асас пай вуйиваликан мялуматар ади хъуб.

3. Литература искусствойин саб пай вуйиб агъю ап1уб. Урхурайидар литературайин процессдихъди, тарихдихъди ва халкъдин медениятдихъди (культурайихъди) таниш ап1уб, литературайин, этнокультурайин аьдатар кайи художественный эсерарин гъавриъ ауб.

4. Багъри литературайин ужударстар эсерар агъю ап1уб.

5. Художественный текст интерпретация, ахтармиш ап1уз ва камивалар улупуз удукуувал.

6. Гафнан устадвалин мяна лап дериндиан агъю ап1уз дубгъувал.

7. Яратмиш'валарин заин ляхин ап1уз улупуб.

8. Улхуб ва ч1ал ккат1арццуб.

9. Гъирагъдиан материал гъадабгъну ишлетмиш ап1уз удукууб.

Табасран литература агъю ап1баъ кьюб девир а: сабиб ккебгъбан школайиъ, 5-11 классарин литературайин эсерарихъди таниш ап1ура. Ккебгъбан школайиъ литературайиз к1л'инди вуйи курс адар, душваъ саб бязи баярихъан удукуру эсерар урхура. Учителин улихъ литературайин тарихнан ва агъюваларин система улупбан месела диврадар. Илми ва жара статийр кивбахъди сабси, художественный эсерар урхубра гъабхуру, ва дициб урхбан метлебра урхурайидариз фикирлуди урхуз, дурагиз альтрафарихъ хъайи гъякъикъатдикан сифтейин хабрар тувуз, дурагин фикир художественный образариинди яркъу ап1уз ва дидихъди сабси художественный эсерариъ ачухъ ап1урайи фикрап биц1идарикра кауз гъитуб ву. Художественный эсерин дициб жюрейин гъаврикк ккаъбан урхуб к1уру ччвур гъадабгъну. Дидин метлебра, ухъу дунайиси, бик1бан, гъацира улхбан вердиш'валар артмиш хъпан материалди гъубзуб ву.

6-7-пи классариъ күли гъахру литературайин дарсарин бинайиъ күл'инди вуйи художественный эсерар урхуб ва айгъю ап1уб дивна. Му классдиъ мялим урхурайдари художествойин литература урхуз айгъю ап1уз, яна гафнаъ фицдар художественный ва суратламиш ап1уз шлу мумкинвалар аш ачухъ ап1уз ва ч1алнан гюргевалихъди таниш ап1уз чалишмиш шулу.

Ккөргъбан классариъ литература дарсан предмет вуди айгъю ап1урадар. Думу классариъ художствойин литература биц1идари дюзди урхуз ва бик1уз айгъю ап1бан алат ва материал вуди ишлетмиш ап1ура. Дидалан савайи гъаврикк ккаъбан урхбан улихъ инсанарин уымрикан ва табиаитдикан вуйи жюргежюр мялуматар тувбан ва шикиллу гаф хъупан гъискар каъбан меселара дивна.

5-пи классдилан башламиш дап1ну табасаран литература күл'инди гафнан устадвалин ахлакъ вуди айгъю ап1уб башламиш шула.

Программайиъ къайд дап1найиганси, 6-пи ва 7-пи классариъ багъри литература айгъю ап1бан бадали 68 сяйт (гъяфтайиъ 2 сяйт) жара дап1на.

Мялум вуйибси, йирхъубпи ва ургубпи классариъ литература айгъю ап1бан ляхин важиблу шубуб пайнакан ибарат ву. Программайиъ гъарсаб пай бадали чан хусуси вахтра жара дап1на: вари эсерарин текстар айгъю ап1баз – 50 сяйт, ч1ал ккат1абццбаз (изложенийириз ва сочиненийириз) – 8 сяйт, классдин гъирагъдиъ урхбаз – 10 сяйт.

6-7-пи классарин программайиъ литературайин эсерар идея ва тема, ва гъацира жанр жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духъна. Гъадму саб вахтна диidi урхурайдарин яшарин хусусиваларра гъисабназ гъадагъна ва дураин асасламиш духъна.

Дупну ккундуки, 6-7-пи классарин программайиъ улупнайи жюргежюр материал биц1идари айхю аышкъ ади урхуру. Диidi табасаран халкъдин мелзнан яратмиш ап1бари (махъвари, мяълийири,

абириин гафари, мисалари ва дургъунагъари), табасаран шаирарин ва писателарин кюгъне ва ц1ийи уымрикан вуйи эсерари ахю йишв бисура. Гъадму саб вахтна дидиъ Дагъустандин миди вуйи халкъарин писателарин саб жерге эсерарра тувна.

Программа йирхъуб пайназ жара шула. Гъарсаб пай хъана кьюб иишв'ина жара ап1ура: сабпи пайнаъ классдиъ урхру ва кьюбпи пайнаъра к1ул'инди урхру материалар тувна. Кьюбпи пайнаъ халкъдин мелзナン яратмиш ап1барихъди сабси («Ургур чвуччвун гъала», халкъдин мяълийир «Залум», «Таригъули», «Бабан дерди» 6-пи класс, «Гъюрмат палтариц ваъ, адмийиз дап1ну ккун», «Гъисханумна Фатмаханум», халкъдин мяълийир «Инсафсуз гъавум», «Узу гъургунва», «Бендар» 7-пи класс), табасаран ва дагъустан писателари яратмиш дап1найи литературайин баснийр (Ц1.Гъямзатдин «Фил ва зимз», И. Шагъмардановдин «Къюрдуз гъязур дарши къюл», Къ.Рамазановдин «Ч1аччна арф», «Бит1на сул» 6-пи класс) ва гъ. ж. таниш ап1ура.

Программайн имбу паяриъ табасаран ва дагъустан писателарин ихъ халкъдин улихъдин ва гъамусдин уымрикан диик1найи ихтилатар ва шиърар къайд ап1ура.

Ихъ Ватандикан, дидин хъуркъуваларикан ва табиаитдикан. А. Жяфаровдин «Москва», «Чийир», М. Шамхаловдин «Къиндайин байвахтнан йисар», «Снайпер Альбадуллагъ», «Наши гъаму тарин эйси», Б. Митаровдин «Фронтдиъ гъап1у мяъли», М. Митаровдин «Бабариз рякъюра нивк1ар» 6-пи класс, М. Митаров «Иран хараб» («Гюни раццар»), А.Жяфаров «Таригъули» Б. Митаров «Хабар тув ихъ дустариз», «Хъял алдадабгъди хътакидарза» И. Шагъмарданов «Солдтин нивк1», Фронтдин ц1ар», М.Шамхалов «Хил алдабгъ», А. Жяфаров «Дарч1иди кивур» 7-пи класс ва гъ. ж. эсерариъ сюгъбат ап1ура.

Ватандин ахю дявдиз тялукъ вуйи эсерар аygю ар1бан бадалира сяльтар жара дап1на.

Программайин гъарсаб пайнан к1анакк баяр-шубари к1ул'инди урхбан бадали вуйи литературайин текстар тувна. Дурар тема жигъатнаан классдий урхурайи эсерарихъди гизаф багахълу ву¹.

Шубубпи разделик к1ул'инди урхбан бадали улупнайи эсерариъра, гъадму пайнан классдий агъю ар1урайи эсерариъси, биц1и ватандашарин уымрикан сюгъбат гъябгъюра.

Ватандин ахю дявдиз тялукъ вуйи раздел баяр-шубари к1ул'инди урхбан бадали И. Шагъмардановдин «Фронтдий гъап1у мяъли», Б. Митаровдин «Уьру эскер», «Хабар тув ихъ дустариз» ва жара эсерар тувна.

Дидлан савайи программайин литературайин теорияйин сифте мялуматарра тувна, махъварин, мяълийирин ва ихтилатарин гъякънаан гъаврикк ккаъбарра тувна. Му мялуматар гъарсаб пайназ дахил шулайи литературайин эсерар аygю ар1ру вахтна дургъуру. Дурари урхурайидариз мяна-метлеб дериндиан аygю ар1уз ахю кюмек тувру. Литературайин теорияйин мялуматар гъядягъюб ва дурарин саб-сабдин къяляхъди гъаврикк ккауб аygю ар1урайи эсерарин хусусиваларииин гизафси асасламиш шула. Магъа гъамци, махъварихъди таниш ар1уган, дурарин гъякънаан вуйи мялуматарра тувра, халкъдин мяълийир урхуган, урхурайидар дурарин жюририхъди ва хусусиваларихъди таниш ар1уру ва шубубпи пайнан эсерар аygю ар1уб ихтилатарин жюрейикан вуйи мялуматар аygю ар1биинди ккудубк1уру.

Литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматари гафнан художествойин мумкинвалари ва дидин литературайин искусствойиси гъаври хъуз ахю кюмек тувру.

¹ Программы образовательных учреждений: литература: 5—11 классы / под ред. В. Я. Коровиной. — 8-е изд., перераб. и доп. — М.: Просвещение, 2006. — С. 6.

6-7-пи классарин программайъ баяр-шубариз к1ваълан ап1уз тувнайи эсерарра жаради къайд дап1на ва тема жигъатнаанра дурагизаф жюрбежюрдар ву.

Программайн аъхириъ гъацира баяр-шубари классдин гъирагъдиъ урхбан бадали вуйи сиягъра тувна. Дураг классдиъ ва к1ул'инди дурхну ккуни эсерарихъди тема ва идея жигъатнаан гизаф багахъ шула. Дуарин арайиъ: «Табасаран нагъларин гъварч» (Мягъячкъала, 1968), «Табасаран халкъдин махъвар» (Мягъячкъала, 1989), Т. Мягъямедов «Кьюб шадвал», «Шад хабар» (Дадиз дерд. Мягъячкъала, 1977), А. Жяфаров «Биц1и гелогар» (Мягъячкъала, 1965) А. Везиров «Таригъули Юзбегов» (Мягъячкъала, 1963) 6-пи класс, И. Шагъмарданов «Закурин йигъ», «Нянатлу накъв» (Бахтнан хяд. Мягъячкъала, 1982), Б.Митаров «Табасарандин шад сесер» (Мягъячкъала, 1948), М. Шамхалов «Деврин ц1ирар» (Мягъячкъала, 1975), «Халкъдин ирс» (Мягъячкъала, 1974), гъварчнан табасаран халкъдин мяълийир 7-пи класс, гъварчариан табасаран халкъдин абириин гафар, мисалар ва дургъунагъар.

Дураг мяна жигъатнаанси, жанр жигъатнаанра гизаф жюрбежюрдар ву.

Программайи йирхъубпи ва ургудпи классариъ айи баяр-шубариз классдин гъирагъдиъ урхуз улупнайи эсерарин къадар альава ап1уб лазим ву. Диdiъ гъацира сабпи, куч1вбан ва аъхиримжи, текрар ап1бан дарсар бадалира вахт жара ва 6-7-пи классдиъ урхурайидари йисан аъхириз гъадагъну ккуни аygъюваларин ва вердиш'валарин къадарра къайд дап1надар. Дураг чарасуз вуди улупуб лазим ву².

Йирхъубпи ва ургубпи классарин литературайин программийири мялимдин ва урхурайидарин улихъ диврайи т1алабар к1улиз адагъбаш «Табасаран литературайи» асас роль уйнамиш ап1ура.

² Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала, Дагучпедгиз, 1983, с.5.

«Табасаран литературайик» программайиъ улупнайи саки вари эсерар керчна. Думу, пуз шулу, программайи ккун ап1урайи саки вари мажбур вуди дурхну ккуни ва к1ул'инди урхбан бадали вуйи эсерариинді дюзмиш дап1на.

Программайиъси хрестоматияйиъра эсерар идеяна тема жигъатнаан сат1и дап1ну ерлешмиш духьна. Эсерар гъамци ерлешмиш хъуб хъубпи классдин урхбан курсналан, йирхъубпи ва ургубпи классариъ багъри литературайин курсниина удуч1вбахъди аылакъалу ву.

Программаси учебник-хрестоматияра йирхъуб пайназ жара дап1на. Хъубпи пай ктарди, гъарсаб пай хъана кьюб йишв'ина-классдиъ ва к1ул'инди урхру эсерарин паяриз жара шула.

Хрестоматияйин жара паяриъра жюрбежюр дигиш'валар алахъуру. Дидлан савайи хрестоматияйиъ программайи т1алаб ап1урайи эсерар улупну адар. Мициб аыгъвалатну, гъелбет, мялимдиз дарсар кивбаш саб къадар читинваларра яратмиш дарап1ди гъитрадар. Диidi чан нубатнаъ урхурайидаризра сасдар гъулайсузвалар тешкил ап1ура.

Мялимди хрестоматияйиъ тувну адру эсерарин ерина, чан хушназ дилигну, гъирағъдилан жара эсерар гъадагъуб, гъелбет, лазим гъюру. Дуарин йишв'ин табасаран писателарин ц1ийиди удуч1внайи эсерар гъурхиш хъанара ужу шулу. Хрестоматияйин гъарсаб пайну йирхъубпи ва ургубпи классдиъ урхурайидариз «Ватан», «Дагъустан», «Табиасть» к1уру гафар вари терефарихъанди аыгъю хъуз кюмек ап1ура. Диidин вари паярин дибдиъ ватанпервервалин, дуствалин, багъри табиастьдихъна вуйи ккунивалин гъиссар, биц1идарик эдеблувалин тербияйин ужудар лишнар каъбан, дураги чпин урхбиинді Ватандиз, жуван багъри халкъдиз ва юрдариз хайрлу хъупан аышкъ кап1бан идейири ва фикрар а. Китабарин гъарсаб пайназ – жаради къайд дап1ну адаршра чан хусуси к1улра а. Диidi гъадму пайнан идейный рякъ'ан вуйи метлеб

ачухъ ап1ура ва гъарсаб эсериинси, вари пайниинра фици ляхин дубхну ккундуш рякъ улупура. Хрестоматийир табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бариинди ачухъ ап1ура. Дурари биц1идар халкъдин «дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, дуствал ва мюгьюббатлувал, зулумкрайхъна ва хайнкрайхъна зегьметкешарин юк1вариъ ади гъаши хъял ва наразивал», багъри Ватандихъна вуйи ккунивал ачухъди улупурайи табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин айламатнан дюн'яиз гъахуру.

Урхурайидариз душваъ халкъдин къанажагъ ва къат1'ивалар дериндиан аыгъю ап1ру аыхю мумкинвалар шулу.

Литературайин хрестоматияйиъ, 6-7-пи классарийъ урхбан ва аыгъю ап1бан бадали табасаран халкъдин къиса «Ургур чвуччуун гъала», халкъдин мяълийир «Залум», «Таригъули», «Бабан дерди», «Гъякъ айдалат айи дюн'я гъябкъюнзуз» - (6 – пи класс), табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар, халкъдин махъвар «Гъюрмат палтарииз вавъ адмийиз дап1ну ккун», «Гъисханумна Фатмаханум», халкъдин мяълийир «Инсафсуз гъавум», «Узу гъургунва», «Бендар» - (7 – пи класс) ва гъ.ж. тувна.

Му эсерар аыгъю ап1бан к1улин метлеб – баяр-шубариз табасаран халкъдин эдебнан, гъубшу уымрин къайдийрихъди таниш хъупать кюмек ап1уб ву.

6 –пи классдин китабдин кьюбпи пайнаъ тувнайи писателарин махъвар фольклорин эсерарихъди айт1 терефнан сабвалиинди айлакъалу шула.

Хрестоматияйин шубубпи пайнаъ 19-пи аысрин дагъустан литературайин эсерар урхури, баяр-шубариз У. Батирайин «Игитрикан», «Мюгьюббатдикан», Й. Къазакъдин «Душман Ханариз», К. Шазайин «К1ван гъарай», «Урччуразу жуванури, жараги», к1уру эсерарихъди таниш хъуз мумкинвал тувра.

Йирхъубпи классдин литературайин хрестоматияйиъ 20-пи аьсрин табасаран литературайин, баяр-шубарин ватандаш'валин, халкъдин арайиъ айи дуствалин, втанпервервалин гъискар дерин ва гъизгъин ап1бан материал ужуб а. А. Жяфаровдин «Москва», «Чийр» повестдиан тувнайи парчийр, М.Шамхаловдин «Къиндайн байвахтнан йисар», Ш. Шагъмардановдин «Сессуз хулаъ», Б. Миатаровдин «Фронтдиъ гъап1у мяъли», М.Шамхаловдин «Наши гъаму тарин эйси», «Снайпер Аьбуллагъ», М. Митаровдин «Бабариз рякъюра нивк1ар», И.Шагъмардановдин «Гъаз вуш аьхиримжи вахтна», Э.Къапиевдин «Разведчикар», «Сабаб», Р. Гъямзатовдин «Къарнийир», «Вера Васильевна» ва гъ.ж. эсерари баяр-шубарин улихъ багъри Ватандин, дагълу уълкейин табиаътдин гюргег шиклар ачухъ ап1уро.³

Хрестоматияйин аьхиримжи пайну урхурайидар революцияйиз улихъна вуйи уъмрихъди таниш ап1бахъди сабси, дураг ихъ гъийин иигъян ахю дигиш'валарихъди таниш ап1уро.

7-пи классдин хрестоматия йирхъубпи классдинубси дарди шубуб пайнакан ибарат дубхъна.

Сабпи пайнаъ табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар тувна (халкъдин мяълийир) «Гъюрмат палтариз ваъ, адмийиз дап1ну ккун», «Гъисханумна Фатмаханум», «Бендар» ва гъ.ж.

Хрестоматияйин къюбпи пайнаъ, 19-20-пи аьсраин дагъустан ва табасаран литературайин шаирарин: С. Къурбан «Масу тувнайи Меседу», А. Гъафуров «Йиз уъмур», М.Митаров «Иран хараб» («Гюни раццар»), А. Жяфаров «Таригъули», Б. Митаров «Хабар тув ихъ дустариз», «Хъял алдадабгъди хътакидарза», И. Шагъмарданов «Солдтин нивк1», «Фронтдин ц1арарап», М. Шамхалов «Хил алдабгъ» эсерар тувна.

³ Программы по табасаранской и дагестанской литературам 5-11 классы ООО «Издательство НИИ педагогики», г. Махачкала-2013.

Учебникдин шубубпи пайнаъ, 20-пи айсрин табасаран литературайин 2-пи пайнан эсерар: А. Жяфаров «Дарч1иди кивур», Къ. Рамазанов «Кьюбпи мөртебе», Ш. Къазиев «Думурхыил», «Думурхъларин хяд», Ш. Шагъмарданов «Чюнгюр», Ю Базутаев «Вичар», Ай Сефикъурбанов «Ислягъвализ гъарай», П. Асланов «Гвач1ин» ва гъ.ж. тувна

Урхурайидариз «Табасаран литературайиъ» тувнайи материал дериндиан аygъю хъупаъ суаларина табшуругъари аыхю вуйи кюмек тувру. Дураг гъарсаб материалин ахирин тувна.

Дидлан савайи хрестоматийириъ, мяълийирикан, ихтилатари кан ва литиературайин теорийи кан вуйи майлуматтарра тувна. Дураги, 6-7-пи классарин урхурайидариз литературайин материаларин ляхин ар1ру аygъювалар тувру, хъа дураги чин нубатнаъ баяр-шубариз заан классариз литературайин теорияйин гъякънаан вуйи жара материал мюгъкамди аygъю ар1баъ аыхю гъулайвал яратмиш ар1уру.

Йирхъубпи ва ургубпи классарий литература кивбай урхурайидарин ч1ал ккат1абццбу ва дурагиз тясиirlуди урхуз аygъю ар1бу лайикълу йишв бисура. Дупну ккундуки, урхурайидарин ч1ал гъарсаб дарснаъ артмиш шула ва гъарсаб дарснаъ дурагин тясиirlуди урхбан вердиш'валар ужу шула. Гъаддиз лигну хрестоматияйиъ тувнайи суаларин ва табшуругъарин арайиъ баяр-шубарин ккат1абццбаз ва тясиirlуди урхбаз къат1'и вуйи фикирра тувра. Дураг гъурху произведенияйин анализ ар1бахъди сабси тархъна.

Гъамци, «Учебник- хрестоматияйин» к1улин метлеб баяр-шубарин урхбахъна вуйи аышкъ за, фикир ва гъиссар артмиш ар1уб, дураг художествойин эсерин дюздигъаври хъупан сабпи аygъювалар тувуб, вердиш'валар къайдайиз хуб ву.

Дупну ккундуки, хрестоматийириъ саб жерге нукъсанваларра алахъура. Дурагиъ совет гъюкуматдин темайин ерина гъийин ийгъандин ФГОС-ди т1алаб ар1урайиганси гужли дап1ну ккунду.

Писателарин уъмрикан материал гизаф тувну ккунду. Мициб ляхни гизаф мянфяльт хуру.

Дидлан савайи хрестоматияйиъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбъ аъхю ва метлеблу йишв бисурайи шикларра гизаф ц1иб а.

Къайдайикк ккайи программайихъди тархъну дюзмиш дап1найи хрестоматияйи йирхъуби ва ургубпи классариъ багъри литература аъгъю ап1бан ляхин ужу ап1бахъна хуру.

САБПИ К1УЛ

Халкъдин мелзналан яратмиш ап1бар аъгъю ап1бан методика

Фольклорк1уру гаф инглис ч1алнаан дуфнайиб ву. Дурагиз жикъиди: халкъ ва аърифвал, яна халкъди аърифвалиинди, мелзниинди яратмиш дап1найи эсерар пуз шулу. Думу гафназ мелзналан вуйи халкъдин поэзияйин яратмиш'валар - мяъли, халкъдин гъенг, мукъам, кюгъне ялхъван ва гъацдар жарадар дахил шулу. Литературайиъ думу к1ваъланди, мелзналан дупнайи гафнан искусство ву. Иллагъки гъаму лишни думу литературайин имбу жюриирихъян фаркълу ап1ура.

Фольклор урхуб – биклуб арайиз гъяйиз къадим вахтари инсаниятдин уъмриз гъафиб ву, гъаддиз лигну думу ч1иви ч1ал имбуссан сазандар ва уткан ап1бан алатси удубч1вура.

Фольклор гъарсаб халкъдин милли культурайин диб ву. Аъсрариинди табасаран халкъди жюрбежюр жанриирин гюрчег эсерар

яратмиш гъаплну. Дурагиъ халкъдин арайиъ айи айлакъйир, тарихдин читин уьмур, фикрап, хиялар, умудар улупна. Дидин жюрийир ва душваъ гаф ачухъди, мяна ади дабтлну пуз аьгъю аплури тарихдиъ хайлин йисар гъушну. Халкъдин уьмур улупуб дидин асас метлеб вуйивалихъди, дидин эсерарин фантазияйи, къвакан кадабгъну гъякъикъатдиъ гъабшибси улупували, яратмиш'валин ери хъана зил аплура.

Дагъустан фольклор учв жюрбежюр миллетари яратмиш аплбаз лигну ва халкъдин къван метлебарикан деринди ктитури хъпаз лигну, заан шаирвалин хазнийиригъди девлетлу ву.⁴

Мектебдиъ урхурайи баяр- шубариз халкъдин мелзнат эсерар аьгъю аплбан аьхю метлеб а, фицики дураги аргъаж шулайи наслиз агъювалар ва тербия тувбан рякъ'ан ужууб материал тешкил аплура.

Гъадму саб вахтна думу эсерари урхурайидариз халкъдин тарихнахъди, дидин умударихъди ва хияларихъди таниш шлу мумкинвалар тувра, фицики халкъдин махъвариъ, мяълийириъ, къисийириъ, абириин гафариъ, мисалариъ, дургъунагъариъ ва гъ.ж. халкъдин уьмрикан, дицин гъайгъушнарикан, яшайишдикан вуйи далилар ва фикрап гизаф дахил шула. Гъаддиз лигну, мялимдикан халкъдин мелзнат яратмиш аплбан эсерар аьгъю аплбу ужууди гъял даплнайи дарсар гъязур аплуб, гъарсаб дарс цийи ва ккудубшу дарснахъди ижми айлакъа ади гъитуб ккун аплура. Баяр- шубар табасаран халкъдин гъубшу уьмрин къайдийирихъди таниш аплуб – му эсерар аьгъю аплбан къулин метлеб шула.

Аьсрарин лап деринарианмина вуйи халкъарин тарих, деуб-гъудужуб, кюгъне халкъдин башкъавалар, аьдатар, мурадар- метлебар, умудар ва хиялар ачухъ аплури ихъ арайиз дуфнайи жавагъиариъ халкъдин къван гъиссар ачухъди ва гюргегди дарагъна.

⁴ М.Г. Юсуфов Табасаран литература (Урхрудариз китаб), Махачкала, 1999

Гизаф халкъарин яратмиш албариз сабсдар лишнар а. Табасаран халкъдин эсерарра жара халкъарин эсерариз гизаф багахь шула. Амма дурагиз чин хусусивалра а: анжагъ ихъ халкъдиз хас вуйи гъиллигъар, уымрин шарттар, табильт ва жара лишнар. Табасаран халкъдин эсерарин эгъемиятлувал, гюргевал, мянайин дугъривал фикриз гъадабгъну, жуван миллетдин багъалу яратмиш алпуб халкъдин арайиъ зат сикин дарди дарагъуб, сагъди уьбхюб ва гъюз имбу насларира дидкан мянфяльт ктабгъуб халкъдин мелзнат яратмиш албар аьгью албан ахю вуйи метлеб ву.

Табасаран мектебдиъ халкъдин мелзнат эсерар аьгью албан бадали багъри литературайин праграммайи ужуб вахт жара дапна ва фольклорин ужударстар эсерар улупна. Дураг аьгью албан, гъелбет, чан хусусивалларра адарди дар.

Халкъдин яратмиш албарин гъевеслувал, гюргевал ва девлетлувал гъисс албаз, дураг вердиш'валар дургъбаз, абириин гафар дюзди пубаз ва дуарин дюзди гъаврикк ккаъбаз, чин улхбъя дураг яркъуди ишлетмиш албаз, дургъунагъар дюзди хътирчбаз ва гъаму темайихъди вуйи теорияйин терминар аьгью албаз мялимди къатл'и фикир туувуб лазим гъюру. Программайиъ теорияйин мялуматар аьгью албан бадали дарсар жара дапну адар. Эсер урхбан ва теорияйин мялуматар аьгью албан ляхин сабси, тархыну гъабхуб лазим ву. Сифтена-сифте урхурайидар дурагиз мелзнат яратмиш албар гъаз кураш, гъаддин дюзди гъаврикк ккаъру. Гъадмуган баяр- шубариз халкъдин поэзияйинна бикбан литературайин арайиъ айи фаркъ'вал ачуухъди мялум шулу.

Мялимди фольклорин эсерариз тялукъ вуйи дарсариъ дуарин чалназ (хальдин чалназ хас вуйи лишнар аьгью албаз), дюзмиш хъупаз, суратлувализ заан фикир туувуб лазим ву, фицики дураги ихъ табасаран халкъдин чалнан девлетлувал ва камаллувал улупура. Му

важибуу тереф къваълан гъаъну ккундар. Гъадму саб вахтна саб жюрейин эсерар жара жюриириъ ишлетмиш аплурин хъуп'инара урхурайидарин фикир жалб аплур.

Мялум вуйибси, халкъдин мелзнат яратмиш албарикан писателарира чин эсерариъ яркъуди мянфяльт ктабгъури шулу. Мисал вуди, (Э. Ханмягъмадовди, Ю. Базутаевди, Ш. Казиевди ва ж.) му ляхниъ мялимдиз халкъдин махъвар литературайин махъварихъди төвбү ахю кюмек туруу. Думу къайдайи урхурайидариз му кьюбиб жюриирин арайиъ айи сабвалин ва жаравалин лишнар ачухъ аплуз кюмек туруу.

Фольклорин эсерар аыгъю аплурайи вахтна баяр- шубари чиз ва чин абийир- бабариз аыгъю махъвар, къисайир, мяълийир, абийири гафар, мисалар, дургъунагъар ва гъ.ж. гъварч албан ва дураг чин литературайин тетрадарик диклбан ляхниза ахю фикир туувуб ккун шулу. Думу эсерарикан мялимдихъан классдин ляхниъси, классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъахру серенжемариъра мянфяльт ктабгъуз шулу.

Вари халкъдин яратмиш албарин жанриирин арайиъ махъвари куулун йишв бисура. Махъвар варитлан инсанарин арайиъ дарагънайидарикан ва вари яшарин бицлидарин юкъв али жанриирикан гысаб шула. Амма варитлан юкъв хъади, ашкъниинди урхуру дураг 1-5 классарий айи бицлидари.

Махъв инсандин уымриъ гъякълу ва дугъри юлчи ву. Диidi халкъдин уымур гюзгдианси улупуру. Махъвран мяна ахюб ву ва идея жигъатнаан гизаф заан ву. Дураг заан аькъвликан, дугъриваликан, халкъдин аку умударикан ва хияларикан, марцци гыссарикан дюзмиш духънайидар ву, урхурайир дураги машгъур ва гъевеслу аплур.

Халкъдин яратмиш албарикан гъаври ахъуз варитлан рягъти жюре махъв ву. Гъаддиз лигну, школайиъ дураг кивбаъ мялимдикан чиз хусуси вуйи къайдийрра ккун алпурат.

Мисалчюн, 6–7 классарин мялимдихъан гъамцдар къайдийрикан мянфяльт ктабгъуз шулу:

1. Халкъдин яратмиш албарикан сюгъбат;
2. Махъв устадвалиинди ктибтуб вая урхуб;
3. Махъв баяр-шубари урхуб; ролариинди урхуб;
4. Махъвнан мяна ктибтуб;
5. Жюрбежюр шиклариан махъвнан мяна ктибтуб (махъвнан мянайиз тялукъ вуйи шиклар зигуб, дураг эпидиаскоптлан улупуб ва дидихъди сабси мяна ачухъ алпуб);
6. Читин ва цийи гафарин зиин ляхин гъабхуб;
7. Махъв анализ албан вердиш'валар кауб;
8. Махъвнан чалнан анализ алпуб;
9. План дюзмиш алпуб ва гъ.ж.

Махъвариз тялукъ вуйи дарс (мисалчюн, 6-7 пи классарий) жюрбежюрди башламиш алпуз шулу. Ужуб къайдайрикан гъисаб шула бицлидарииз махъварин гъякънаан вуйи аygъовалар ахтармиш ва ктибтбан вердиш'валар аygъю албалан ккебгъуб. Хъасин мялимди чан сюгъбатнаъ гъамцдар терефариз фикир тувуб лазим шулу:

1. Халкъдин махъварин гъякънаан вуйи мялумат.
2. Махъварин арайиз гъюб.
3. Махъварин жюрийр, мяна ва хусусивалар.

Табасаран халкъдин махъвар гъелелиг вари уч дапнадар. Дурагин кюб гъварч а: сабпи гъварч (1968) - 32 махъв (гъайванатарикан, дуланажагъдикан ва тамаши гъядисийириндар), кюбпи гъварч (1977) - 22 махъв (юкъуб жюрейин – гъайванатарикан ва дуланажагъдикан, зарафатнан ва сюгърин).

Табасаран халкъдин махъвар жюрбежюрдар ва девлетлудар ву. Дурариъ гъарсабди ихъ табасаран халкъдин уъмрин лишнар улупура,⁵ (гъиллигъар, деуб-гъудужвуб, уъмрин шартлар, табиаът) ва гъадрариинди жара халкъарин махъварихъан фаркълута шула.

Дупну ккундуки, халкъди махъвариъ имбу фольклорин жюриирикан гизаф мянфяът ктабгъура (мяълийир, абириин гафар ва мисалар, дургъунагъар). Дурари махъварин чал гужал, гюргег ва тясирул апбура.

Махъвар ктитру эсерар ву. Махъвраз тялуку вуйи дарснаъ млялимди ктибтбан чешне улупну ккунду ва устадвалин вари терефар уърхюб лазим гъюру (Художествойин къайда: дидиз хас вуйи лишнар, гафар, ибарийир уърхюб).

Махъвар тясирулуди урхугран, баяр шубарин фикир махъварин чалнан хусусивалариина жалб даплну ккунду (дуарин ккебгъуб, ккудубкъуб, гафар текрар хъуб; чал фольклорин даруб – фольклориз хас дару ибарийир, ташбигъар, эпитетар ва жара чалнан алатар).

Махъвар мяна жигъатнаан жюрбежюрдар шулу.

Махъвариз тялуку вуйи дарснаъ урхбаз ужуб ваҳт жара даплну ккунду. Гъурхубдин гъаври ахъуб аъгъю аплбаъ, гъелбет, суаларинра метлебувал аъхюб ву (Дурари махъварин жюрбежюр терефар ачухъ ва иштиракчириз кымат тувуз кюмек апбуру).

Ужуб мянфяът тувру махъвар ролариинди урхуб, дидиз млялимди къат¹и фикир тувуб лазим ву.

Ужуб материал тешкил апбура думу ляхниз 5-7-пи классарий аъгъю апбурайи махъвари. Авторра кади диди хъур кас иштирак хъуз мумкинвал тувра. Ролариинди урхбу биццидарин чал ккатлабцбаз

⁵ Программы по табасаранской и дагестанской литературе для 5-11 классов. - Махачкала ООО «Издательство НИИ педагогики», 2013.

аыхю тясир апlyру. Мидлан савайи, му махъвар аygю аpруган, ишлетмиш аплуз шулу эпидиаскоп. Вари шиклар махъвнан 10 эпизод шула. Шиклар зигуб урхурайидарин арайиъ пай апlyру. Шиклар эпиодоскоптлан улупуру ва урхурайидари дураихъди сабси махъв ктибтуру. Мици гъязур гъапly дарсан метлеблевалра аыхю шулу.

Урхбаьси ктиббаьра аыхю мяняльтвал а ва дидин жюрбежюр къайдийр ишлетмиш аплуз шулу. Шлубкъан гизаф баяр - шубар иштирак хъузра гъитну ккунду. Пландинди ктибтрган, гъарсари саб бицли пайнан ихтилат апlyру. Хъа ахьри сари - къюри вари махъвнан мяна ачухъ аплуз гъитру.

Махъвариз тялукъ вуйи дарсар ккудуклруган, аygю гъапly махъвар чпиз муганайиз аygю махъварихъди вая литературайин махъварихъди тевбииндиги ккудубкъиш ужу шулу.

Махъварин гъякънаан тувнайи теорияйин материали, дуарин зиин ляхин гъабхбаз, анализ аплбаз аыхю кюмек тувру.

Табасаран халькъдин фольклор милли культурыихъан жара аплуз даршу пай ву. Диdiъ поэзияйин ва прозайин саки вари жанриири эсерар а: аьдатарикан вуйи ва аьдатарикан дару мяълийир, махъвар, дургъунагъар, мисалар, агъалар, дкгъзаманирин къисийир, бицлидариз вуйи фольклор ва гъ.ж.

Тематика жигъатнаан девлетлу вуйи табасаран фольклор аьдати летопись гъабхъну, диdiъ обществойин уьмур ва тарих, дагълу зегъметкешарин идеология атлабгна. Мушваъ классарин обществойин эдеблевалин къайдийр, халькъдин игитарин хасият, инсанарин дураихъди вуйи альакъийр, уьмрин философия (мисалариъ, агъалариъ, айттарииъ, дургъунагъариъ, игитарикан, мюгъюббатикан вуйи мяълийириъ, сумчин мяълийириъ, къисийириъ) яркъуди улупна.

6-7-пи классарий багъри литература аygю аплуб табасаран халькъдин мелзнан яратмиш аплбарилан башламиш шула, ва дуарни

литературайин программайиъ ужуб йишв бисура. Думу ляхнин чан себебра адарди дар. Сабиб, баяр-шубариз аыгъювалар ва тербия тувбан ляхниъ халкъдин мелзналан вуйи поэзияйин метлеблуval къадарсуз аыхюб ву. Фольклорин ачухъ ва гъулай эсерар урхурайидарикан рягъятди аыгъю ап1уз удукуруу. Думу эсерари баяр-шубарин эдеблувалин сабпи аыгъювалар гъадагъбаъ ва дуарин фикир халкъдин фантазияйин гюргечвал яркъу ва девлетлу ап1баъ метлеблу йишв бисуру. Му ляхниъ, гъелбет, фольклорин эсерарин тясируу ва гюргеч 1алну хусуси роль уйнамиш ап1ура.

Фольклорин эсерариъ халкъдин уымрикан, ляхникан, гъайгъушнарикан, хияларикан ва умударикан дугъриди дупна, диин уж'валикан ва писваликан вуйи фикрап ва эстетикайин мурадар ачухъ дап1на. Гъаддиз гюре фольклорин эсерарин кюмекниинди яратмиш гъап1дарин тарихнахъди, дуарин зегъметнахъди ва яшайишихъди неинки таниш хъуз, хъа гъадму саб вахтна милли хасиятариканра гъякълу аыгъювалар гъадагъуз шулу.

Фольклорин эсерарин кыматлуval художествойин жигъатнаанра аыхюб ву. Дуарар яратмиш ап1бан фантазияихъди, жюрбежюр хасиятииинди, ачухъвалиинди, рягъятди гъаври хъувалиинди, 1алнан гюргеввалиинди ва тясирувалиинди къадарсуз девлетлу ву.

Мялум вуйибси, фольклоринна художествойин литературайин арайиъра мюгъкам альакъа айиб ву. Писателири ва шаирари чин яратмиш ап1бариъ фольклорин образарикан, 1алнакан ва везиндикин яркъуди мянфяйт ктабгъурайиб ву. Гъаддиз лигну халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар художествойин литература яратмиш хъупан лягин шлубкъан дериндиан ва тамамвалиинди ачухъ ап1бан бадалира аыгъю ап1уб лазим шулу.

Халкъдин поэзияйин эсерар аыгъю ап1ури, мялимди чан улихъ саб жерге эгъемиятлу меселийир дивру:

1) махъварин ва мяълийирин материалиин биналамиш духьну урхурайидар халкъдин уьмрихъна вуйи лигбахъди, халкъдин к1ван рягъимувалихъди, уж'вал писвалиин гъалиб хъуваликан вуйи халкъдин мюгъкам инанмиш'валихъди таниш ап1уб;

2) къисийирин материалихъди таниш ап1ури, урхурайидарихъди чпин ватандихъ юк1в убгури гъахъи халкъдин ва к1ул'инди мургарин дирбаш'вал ва вафалувал гъисс ап1уз ва дурагиз дюзди кымат дивуз гъитуб;

3) абийирин гафарин, мисаларин ва дургъунагъарин кюмекниинди урхурайидариз халкъдин камалувал, гюзетвал, фикирлевал ва суратлевал ачухъ ап1уб.

Халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин ва дурагин дибдин хусусиваларин гъякънаан уьмуни мядуматар, аygъювалар адарди, фольклорин эсерарин текстар аygъю ап1бахъ хьюгъюб лазим гъюрдар. Фольклорин уьмуни лишнар аygъю ап1бан ляхин башламиш шула. Гъаддиз лигну, табасаран фольклорин эсерар аygъю ап1бан ляхин мялимдин думукъан аыхю дару куч1вбан ихтилатниинди башламиш ап1уру. Хъа чан нубатнаъ дугъура куч1вбан ихтилат баяр-шубарихъди вуйи сюгъбатналан ккебгъуб лазим гъюру, фицики дурагар табасаран фольклорин жюрбежюр эсерарихъди ккергъбан классариъра таниш шула, ва гъаддиз лигну урхурайидариз дурагин гъякънаан гизаф мядуматарра аygъюди шулу. Куч1вбан сюгъбатнан к1улин метлеб урхурайидариз фольклорин гъякънаан айи аygъювалар ахтармиш вая тяйин ап1уб ву.

Мялимдихъян чан думукъан аыхю дару куч1вбан ихтилат тахминан вуди гъамциб пландинди дюзмиш ап1уз шулу:

1. Халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар фийир ву?
2. Халкъдин мелзナン поэзияийъ фиткан ихтилат гъябгъюру?
3. Гъаз му эсерариз халкъдиндар ва мелзナン вуйидар к1уру?
4. Дурагар ихъ йигъариз фици гъузну?

5. Халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар ихъ йигъари артмиш хъуб.

Гъамциб пландин суалариз жавабар туври, мялимди урхурайидариз табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин гъякънаан уьмуни мялумат тувру. Дугъан ихтилат тахминан гъамциб хъуз мумкин ву.

Миди вуйи жара халкъаризси табасаран халкъдизра чан мелзナン яратмиш ап1бан эсерар а. Халкъдин мелзナン яратмиш ап1бариз гагъ-гагъ фольклора (му гафнахъди урхурайидар таниш ап1уб лазим гъюру), халкъдин мелзナン поэзияра к1уру.

Табасаран фольклорин асас жюрийир вуди махъвар, мяълийир, къисийир, абириин гафар, мисалар ва дургъунагъар гъисаб ап1уз шулу. Дидлан савайи халкъдин мелзナン яратмиш ап1бариз биц1идарин фольклорин эсерарра ва миди вуйи жара жюрийирра (аьдатарин ва къайдийирин мяълийир, ишлар ва гъ. ж.) дахил шула.

Мушваъ дупну ккундуки, табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар лап ухдит1ан гъафидар ву.

Фольклорин эсерарин жара хусуси лишинарикан саб дураг мелзналан к1уб ву. Гъаддиз дурагиз мелзналан яратмиш ап1барра к1уру. Гъаму лишни чан нубатнаъ, гъелбет, фольклорин эсерарин мянайизра ва формайизра тясир дарап1ди имдар: сари-сарикна мелзналан мелзниина к1ури, гъадму вая жара эсерарий айи далилар, гъядисийир ва иштиракчийир вари инсанарин к1ваин гъузри гъахъундар, сасдар к1ваълан гъягъюри, жарадар чпи аьлава ап1ури гъахъну. Гъаддиз гюре фольклорин эсерарин уьмурра читинуб гъабхъну. Фольклориъ саб сюжетдин сабшвнуб эсера дюшюш шула. Гъаци вуйиган, фольклориъ яратмиш ап1уб ктибтбахъди сигъди аьлакъалу ву.

Дупну ккундуки, художествойин литературайинси фольклорин добра ч1ал ву. Амма фольклорин ч1ал, литературайин ч1алси дарди, вахтнаан вахтназ дигиш шулайиб ву. Эгер художествойин литературайин эсер гъаммишан автори думу сифте гъибик1у

къайдайиъди гъубзраш, фольклорин эсериъ гъарсаб деври чаз хас вуйи лишнар гъитра. Думу ляхин революцияйиз улихъна вуйи ва совет деврин фольклорин эсерарииндира тасдикъ ап1уз шулу, дуарин ч1алнаъ саб хайлин фаркъвал а. Дициб дигиш'вал гизафна гизафси халкъдин вая коллективдин идеологияйилан ва дидин эстетикайин нормирилан ассилу вуди шулайиб ву. Фольклорин ч1алнан башкъавал гъаддисъ аки, думу эсерарин ч1алнаъ дуарар гъидик1у гъадму вая жара мягълайн вая гъулан ч1алнан хусуси лишнар гъузру, литературайин ч1алнан къайдайирихъан гъирагъ шулу.

Дупну ккуундуки, фольклориз художествойин литературайиъ адру жюриирра хас шула: абириин гафар, мисалар, ишлар ва гъ. ж. Гафнан искусство вуйи халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар халкъдин милли искусствоин жара жюририхъдира сигъди альакъалу шула. Гъамци, халкъдин мяълийирин ахюбсиб пай мукъмыхъди к1урудар ву. Сасдар мяълийириз чпин хусуси музыкара а. Гъаму далили ухъуз тестнанна музыкайин арайиъ айи альакъайикан шагъидвал ап1ура. Дицдан савайи фольклориъ театрин лишнарра дюшюш шулу. Месела, гагъ-гагъ махъв ктибтруган, сасдари дидин тясирувал за ап1бан бадали сес дигиш ап1уру, машниинди, улариинди ва хилариинди жюрбежюр уйинар ва гъяракатар ап1уру. Дицдар шарт1ариъ гъадму махъв ктибтурайири авторинра ва актеринра ролар сабси уйнамиш ап1ура.

Театрин лишнар аьдатарин, къайдайирин ва хориинди к1уру мяълийириз иллагъки хас ву. Хъа сумчрин мяълийири дуарин арайиъ хусуси йишв бисура, фицики дуарар к1уруган гизафси ялхъвнарра ап1ури шулу. Му далили фольклор хореографияихъди (ялхъвнарин искусствойихъди) альакъалу вуйивал субут ап1ура.

Табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бар, малум вуйиси, кьюб йишв'ина жара шула: революцияйиз улихъна вуйидар ва совет девриндар. Гъамциб жаравал халкъдин мяълийириз, абириин гафариз, мисалариз ва дургъунагъариз иллагъки хас ву. Дуарин арайиъ

махъварин ва къисийирин арайиът1ан кьюбиб деварин эсерар гизаф дюшюш шула.

Эгер революцияйиз улихъна яратмиш дап1найи фольклориъ зегъметкеш халкъдин касиб ва айкуз яшайиш, синиф душмнарин инсансузвал, тямягъкарвал, аку гележегдикан вуйи фикрап ва умудар улупураш, гъамусдин фольклори, ц1ийи общество тикмиш ап1урайи инсанарин фикрап ва хиялар улупура. Гъийин йигъя, табасаран фольклор, к1уз шулук, гъич ц1ибдира артмиш шули имдар, гъаз гъапиш, ашкъвар, халачийирин устадар йигълан йигъаз ц1иб шула, халкъдин айдатар дургур. Улихъганси гимихъна удуч1вну гаф-ч1ал, ихтилатар, махъвар ап1ури имдар. Вари гъаму ляхнари фольклор артмиш хъпаз айхю зарап тувну. Саб гафниинди, дурап чиб-чишхъан гъам мяна ва гъамсана форма жигъатнаан марцциди жара шула.

Табасаран халкъдин мелзнан яратмиш ап1бариц чпин хусусивал хас ву. Дурариъ халкъдин рюгъ, милли хасият, зегъмет, яшайиш, дюняйихъна вуйи лигуб улупура. Табасаран фольклорин хусусивал неинки дидин мянайиъ, хъа гъадму саб вахтна дидин формайиъра, ч1алнаъра ва къайдайиъра а. Амма халкъдин тарих айгъдарди, фольклорин милли хусусивалра айгъю ап1уз шулдар.

Къайд дап1ну ккундуки, табасаран фольклор жара халкъарин, мелзнан яратмиш ап1бариҳъди айлакъалу шула. Дураиз сабсдар лишнар гизаф хас ву. Му ляхнин гъаври хъубра читин дар, фицики фольклорин дибдиъ вари инсаниятдиз хас вуйи темийир а, фицики «улихъдин сиясаддин ва экономикайин рякъан жара дап1найи дагъустандин халкъариз читин тарихи къисматариъ сабвал гизаф а. Дурап жара уълкиириин чапхунчиирихъди вуйи дявиири, жил гъубк1ру адру читин шарт1ари сат1и ап1ури гъахъну. Гъаму тарихи къисматарин сабвали, ч1аларин багахълевали, яшайишдиз, культурайиз, литературайиз ва фольклориз ухшар вуйи сабсдар лишнар гизаф хас

вуйи Дагъустандин халкъарин художествойинна эстетикайин фикир артмиш ап1уб тямин гъап1ну».

Писателари фольклорикан гъадму вая жара деврин рюгъ ва вахтнан рангар яратмиш ап1бан бадали мянфяльт ктабгъура. Дурари художествойин эсерарин игитар яшамиш шулайи уьмрин лишнарин хусусивалар ачухъди улупуз кюмек ап1ура. Къайд дап1ну ккундуки, писателари фольклор цитатарси ва гъаци улупбан бадали вуйи материал вуди ишлетмиш дап1ну гъитрадар, хъа думу гъаммишан писатели чан улихъ дивнайи идеяйинна художествойин меселийир гъял ап1бахъди альакъалу шула.

Халкъдин мелз난 яратмиш ап1бари (махъвари, мяълийири, къисийири, абириин гафари, мисалари, дургъунагъари ва ж.) художествойин эсерарин игитарин хасиятар ва айт1 терефнан дюня дериндиан ачухъ ва гъисс ап1уру, ч1алназ хусуси тясирувал, уч1рувал, тазавал ва гючегвал тувру.

Къайд ап1уб лазим вуки, фольклори художествойин литературайизси, литературайи фольклоризра ахюди тясири ап1ура. Гагъ-гагъ халкъдин мелз난 яратмиш ап1бари, иллагъки мяълийириин, арайиъ инсанарин яратмиш дап1найи эсерарра дюшюш шулу. Мяълийир уйнамиш ап1урайидариз дуарин авторра аыгъюди шулдар, гъаддиз халкъди дуар чандар вудира гъисаб ап1ури шулу. Халкъди думу эсерар чандарси гъисаб ап1бан себеб дуари инсанарин яркъу гъатарин гъиссариз жаваб туври хъувалилан асиллу шула. Гъамци художествойин литературайин гъисабнаан фольклор имбусан девлетлура шула.

Дупну ккундуки, бик1бан литература артмиш хъували инсанарин яркъу гъатарин фольклорихъна вуйи аышкъ имбусан за п1уру. Табасаран ч1алниинди урхуб-бик1уб тешкил ап1бахъди сабси думу эсерар кми-кмиди чапра ап1ру мумкинвал шулу. Аыхиримжи вахтари халкъдин фольклорихъна вуйи аышкъ хъанара гизаф за хъуз хъюбгъну.

Гъаму ляхни, халкъдин яркъу гъатарин фольклорихъна вуйи интерес за хъували, гъарсар касдин к1вак аыхю шадвалра китрипди гъибтдар, гъаз гъапиш халкъдин ужудар аьдатар ва къайдийир, гафнан багъаллу хазнийир дурагъ насларихъан насларихъна ядиграси тувругант1ан, халкъдин искуствойихъна ц1ии ва ц1ии наслар янашиш шлугант1ан арайиъ гъузурдар. Анжагъ гъаму шарт1ариъ дурагъ гъаммишан чан халкъдихъди гъузру, анжагъ гъаму шарт1ариъ дурагъ айжалсуз ву. Ва гъаддиз лигну ихъ девриъра халкъдин ирсну чан уьмур жанлуди давам ап1ура. Халкъдин аьдати махъвар, мяълийир, мисалар ва гъ. ж. чпин уьмур ухдит1ан кечирмиш духьнайидарси, гъийин йигъахъди гъич саб жюрейинра альакъа адрударси ваъ, хъа чан гъийин рюгънан культурайин саб пайси гъисаб ап1ура.

Гъаму мялуматар урхурайидариз мялимди дурагъ гъаври шлу, алаакъалу ва хъайи-хъайибси дюзмиш дап1найи ихтилатнан къайдайинди тувру. Гъадму саб вахтна мялимдихъан Думу ихтилатнан жюрбежюр паяриъ, эгер чаз лазимди гъябкъиш, сюгъбатнан къайдайиканра мянфяльт ктабгъуз шулу.

Табасаран фольклориз тялукъ вуйи сабпи дарсназ гъязур шули, мялимдихъан классдиъ халкъдин мелзнан яратмиш ап1барин гъварчарин биц1и выставкара тешкил гъап1ишра шулу. Диidi, урхурайидариз табасаран фольклорикан фицдар китабар-гъварчар аш, таниш ап1бахъди сабси, мялимдизра чан куч1вбан ихтилат к1ули гъабхбъа аыхю кюмек тувру.

Урхурайидари гъаму зиихъ тувнайи мялимдин куч1вбан ихтилатнан план литературайин дарсариъ тетрадариъ гъибик1иш, дурагиз дидин кюмекниинди чпи ихтилат дюзмиш ап1узра аыхю гъулайвал яратмиш ап1уру. Гъадму саб вахтна мялимдихъан, баяр-шубариз хулариз ляхин туври, думу пландин кюмекниинди мелзналан вая тетрадариъ дибик1ну альакъалу ихтилат яратмиш ап1бан табшуругъра тувуз шулу.

Халкъдин мелзナン яратмиш ап1бан эсерари мялимдикан ужуди гъял дап1найи дарсар гъязур ап1уб кун ап1уру. Гъарсаб дарс ккудубшу дарснахъди сигъди айлакъалу ап1ури, ц1ийи дарс айгъю ап1руган, мялимди урхурайидариз айи айгъюваларикин яркъуди мяинфяйт кадабгъну ккунду.

Мектебдиъ халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар айгъю ап1руган, мялимди методикайин гъамцдар къайдийирикан мяинфяйт ктабгъуру:

- 1) халкъдин мелзナン яратмиш ап1барикин сифте гаф (мялимдин сюгъбат);
- 2) эсер мялимди тясирулуди ктибтуб (урхуб);
- 3) читин ва ц1ийи гафарин зин ляхин (гафарин мяна айгъю ап1уб, дураг кади предложениир дюзмиш ап1уб, дураг жуван улхбаъ ишлетмиш ап1уб);
- 4) эсер баяр-шубари урхуб;
- 5) эсерин мянейиз тялуку суалариз жаваб тувуб;
- 6) эсерин мяна-метлеб ачухъ ап1уб (ч1ук1ариз пай дап1ну, тамамвалиинди);
- 7) эсерин мяна шиклариан ктибтуб;
- 8) эсерин жикъи мяна тетрадариъ бик1уб;
- 9) эсерин мяна метлеб ачухъ ап1уб, дидин анализ ап1бан вердишвалар кауб;
- 10) гъурху эсерикан баяр-шубари чин фикрар ачухъ ап1уб;
- 11) мелзналан вая дибик1ну махъвар, дургъунагъар дюзмиш ап1уб;
- 12) к1ул'инди гъурху эсериз (эсерин игитарихъна ва гъядисийирихъна вуйи жуван рафттар ачухъ ап1ури, мелзналан кымат тувуб).

Мектебдиъ урхурайи баяр-шубариз халкъдин мелзナン яратмиш ап1бариин гъевеславал ва гюргегвал гъисс ап1уз, нагълар ва къисийир ктитбан вердиш'валар дургъуз, абириин гафар ва мисалар дюзди к1уз ва

дуарин дюзди гъаврикк ккауз, жуван улхбай дуар яркъуди ишлетмиш ап1уз, дургъунагъар дюзди хътирчуз ва гъаму темайихъди айлакъалу вуйи теорияйин мялуматар айгъю духьну ккунду. Гъадму саб вахтна мялимди фольклорин эсерар айгъю ап1руган, дуари табасаран халкъдин ч1алназ хас вуйи лишнар айгъю ап1базра важиблу фикир тувуб ккун шулу, фицики мелз난 яратмиш ап1бари халкъдин ч1алнан девлетлувал ва каммалувал гизаф улупура.

Литературайин программайъ 6-7-пи классриъ табасаран халкъдин мелз난 яратмиш ап1бар айгъю ап1бан бадали, хъубпи классдиъси дарди ц1ибт1ан вахт тувнадар. 6-пи классдиъ 6 сяйт, 7-пи классдиъ 3 сяйт жара дап1на.

Му классариъ айгъю ап1урайи фольклорин эсерар, гъадму классариъ урхурайидарин яшназ, айгъювалариз ва удукуувалариз дилигну, гъюблан гъюбаз читиндар шула.

Дициб къайда сабсан ляхнилан асиллу вуди яратмиш дубхънайиб ву: нубатнан классариз гъюрайи баяр-шубариз халкъдин мелз난 яратмиш ап1барин бязи эсерар ва дуарин идеяйинна художествойин хусусиваларин гъякънаан саб къадар айгъюваларра ади шулу. Гъаддиз гюре, 5—8 классариъ фольклорин эсерар айгъю ап1руган, ккудушу классариъ гъадагъу айгъюваларикан яркъуди мянфяльт ктабгъуб, урхбанна тербияйин ляхин дуариин асасламиш шули к1ули гъабхуб лазим гъюру.

Дупну ккундуки, 8-пи классдиъ, имбу классариъси дарди, сабсан ц1ийи месэла улихъ дийибгъура: му классдихъ табасаран халкъдин мелз난 яратмиш ап1бар айгъю ап1уб ккудук1ура. Ва гъаддиз лигну фольклориз тялукъ вуйи дарсар ккудук1ури, урхурайидариз табасаран фольклорин гъякънаан саб къайдайикк ккайи айгъювалар, думу арайиз гъюбан, артмиш хъупан, дидин жюриири, идеяйинна художествойин мяна-метлебнан гъякънаан айгъювалар ади хъуб герек шулу. Думу классдиъ фольклорин эсерар айгъю ап1ури, урхурайидари ккудушу

классариъ дидин гъякънаан гъадагьу аыгъюваларра текрат апlyру, литературайин теорияиан айи мялуматар к1ваина хуру. Думу аыгъюваларихъ урхурайи баяр-шубариз аыгъювалар ва тербия тувбан ляхниъ аыхю метлеб хъа, фицики дураги урхурайидар халкъдин мелзнат яратмиш ап1барин идеяйинна художествойин рякъ'ан вуйи метлеблувалин, дурагин жюрбежюрвалин, художество жигъатнаан вуйи лайикълуваларин гъаври хъуз аыхю кюмек тувру.

Куч1вбан сюгъбатналан къяляхъ (диidi дарсан 20—25 дақыкъа бисуру) дураг табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1барин сабпи журе — махъвар аыгъю ап1уз хъюгъру.

1.1. Халкъдин махъвар ва къисийир аыгъю ап1уб.

Махъв (нагъил) му халкъдин искуствоин лап дегъзаманайиъ халкъдин мелзнатлан яратмиш гъабши жанр ву, гъаддихъди сабси диidi инсаниятдин сагъ ва устад фикир лигим дубхъна. Нагълар, махъварихъди инсан гизафси биц1и яшариъ имиди таниш шулу. Дурагин успаги мянайиин инсан лап йик1айизкъан аышкъламиш духьну гъузру. Гъарсаб нагъли ухъуз аыхю тербия тувра ва халкъди яратмиш дап1найи думу эсериъ девлетлу ва къадарсуз жюрбежюр сюжетар ишлетмиш апlyра. Фуну нагълинра аыхириъ дугъривал, гъякъ'вал, инсанвал пис ниятдин, ч1урувалин гъарган гъалиб шула. Гъациб жюрейиинди дюн'яйин секи вари халкъарин нагъларра к1ан'ан-к1улиз дюзмиш шула.

Жара художественный эпосдихъан махъварин фаркъвал гъадму шула, фицики нагъил сар касди имбудариз ктибтура ва хъпехъурайирин фикирназ сифтена-сифте махъв к1ваъланди кадабгънайиб, фантазияйин тамаши вуйиб субут шула. Аммаки мициб лишнiz дилигdi, хъпехъурайири дидин асас мяна гъякъикъи уымрихъан жара ап1урадар. Нагълин ккебгъну ккудубк1айиз гъябгъюрайи мянайин ц1ар, дидин иштиракчийр, гъацира сюжетдин ва образарин

хасиятархъпехъурайири фикриз гъадагъну, ч1иви уымрин гъякъикъатдиъ гъяракат гъябгъюрайиганси фагъумдиъ нагъил фантазияихъан ярхла апура.

Махъварин чивар къадим заманайиан ккергъра ва гъаддихъди сабси инсаниятдин кюгъне ва сифте уымринна-яшайишдин обществойин деврин вахтра инсанар ч1иви ап1ури, гъяйванатарихъ хъугъри (тотемизм) дурарин сюгърин къувватинсанариз зурба альаматси гъугъубжвуб, хъанара жинар, шейт1нарихъ хъугъуб (анимизм) аьдати ляхин гъабхъну. Гъациб аьгъвалатдиъ гъяйванатарикан сюгъюр ва т1илисимдин сюжет айи хъанара швнуб-саб жюре нагълар арайиз удуч1вну.

Улихъна к1улариъ дупнайиганси, Дагъустан халкъарин арайиъ яшайишдин, экономикайин, тарихи сат1иди яшамиш хъпан ва гъарсаб миллет чиб-чпикан асиллу вуди гъахъи шарт1арин натижайик альакъири табасаранарин нагълар имбу дагълу харкъарин прозайн эпосдин пайнак бедендин гъендеңси дубхънайивал халкъарин нагъларин уртахъ мянайи исбат апура.

Му вари халкъарин нагълар, махъвар, хкетар к!улди саб мянайин ву к1уру гаф дар, фицики гъарсаб миллетдин, чаз хас вуйи аьдатар, яшайишдинна уымрин гъиллигъар ва терзар айиганси, халкъдин мелзналан яратмиш ап1барин терефарра эсер яратмиш гъап1ухалкъдиз чаз ярашугъ шулу.

Табасаран махъвариз тялуку вуйи дарс жюрбежюрди: мялимдин куч1вбан ихтилатниинди вая сюгъбатнан къайдайиинди к1ули гъубхишра шулу. Учу гъуларин мектебариъ к1ули гъуху ахтармиш ап1бари тасдикъ ап1урайиганси, гизаф мялимари чпин ляхниъ кьюбпи къайдайикан яркъуди мянфяльту ктабгъура. Дидин гъаври хъубра читин дар, фицики му къайдайи урхурайидар ц1ийи дарснахъди таниш ап1барь мянфяльту йишв бисура: мялимди сакъюрихъди чпиз таниш вуйи

биц1и махъвар ктитуз гъитру, ва хъасин дурариан чпиз фу бегелмиш гъабхьнуш, аygъю аплура. Гъамциб сюгъбатнаъ саки вари классди, махъварин гъякънаан чпин фикрарра ачухъ аплура, фицики 5 классдиз дуфнайи баяр-шубариз чпин абийр-бабарихъан ва жарадарихъан гъерхъдар ва гъацира ккергъбан классариъ дурхнайдар аygъюди шулу.

Урхурайидариз фицдар таниш вуш тяйин ар1бан сабсан метлеб а. Диidi баяр-шубариз табасаран махъваринна жара халкъарин махъварин, халкъдинна писателарин махъварин арайиъ аи фаркъвал аygъю ар1уз кюмек аплуру. Тажрубайи субут ар1урайиганси, гизафдариз сифте вахтари дурарин арайиъ дициб аыхю жаравалла рябкъюри шулдар.

Махъвар мектебдиъ урхурайи баяр-шубариз халкъдин мелзнат яратмиш ар1барикан гъаври хъуз варит1ан гъулай жюре ву. Дурари мялимдикан аygъю ар1бан хусуси къайдийирра т1алаб аплуру. Мялум вуйибси, махъвар ктитрудар ву, дураг дик1рудар ва урхрудар дар. Гъаддиз лигну мялимди махъвар аygъю ар1баз тялукъ вуйи дарсария дураг «жанлу гафси» гъисс ва къабул ар1бан ляхниз къат1'и фикирра тувуб ккун шулу.

Махъварин гъякънаан урхурайи баяр-шубариз аи аygъювалар» тяйин ар1балан къяляхъ мялимди чан куч1вбан ихтилат башламиш аплуру. Дугъхъан чан думукъан аыхю дару сюгъбат тахминан вуди гъамциб пландиинди дюзмиш гъап1ишра шулу:

1. Табасаран халкъдин махъварин гъякънаан мялумат.
2. Махъвар арайиз гъюб.
3. Табасаран халкъдин махъварин жюрийир, мяна ва хусусивалар.
4. Халкъдин махъвари литературайиз ар1урайи тясир.

Жара халкъаризси, табасаран халкъдизра чан хусуси, милли махъвар а. Дураг халкъдин аку умударикан ва хияларикан, марцци гъиссарикан, гъич саб шарт1наъра дигиши даршлу дугъриваликан, заан айкъвликан дюзмиш духънайдар ву. Дурариан гюзгдианси халкъдин

уъмрихъна вуйи лигуб ва рафтар ачухъди рякъюру.

Инсандин уъмрий махъварин эгъемиятлувал гизаф аъхюб ву. Дураг гъарсар касдин уъмрин рякъюй дугъри юлчи ву. Дегъзаманириланмина инсанариз уъмрин жюрбежюр шарт1арий, рякъди гъягърган, рягъятвал гъадабгърган, къордун ярхи йишвари «гъюлягъна душнайиган», «йишвар ч1иви ап1рган»... — махъвар ктитуб хас ляхин ву.

Табасаран халкъдин махъвар гизаф жюрбежюрдар ва девлетлудар ву. Дупну ккундуки, дураг гъелелиг гъира тамамвалиинди уч дап1ну, чап дап1надар. Гъамусдиз чап дап1найи кьюб гъварчнаъ аидар халкъдин мелзнат хазнайин саб биц1и пайсит1ан гъисаб ап1уз шулдар.

Му кьюбиб гъварчариан мялум шулайиганси, табасаран махъвар идея ва тема жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дуарин ч!ал гюрчегуб, халкъдин жанлу сюгъбатнатан ч1алнахъна гизаф багахълуб ву. Дуариан табасаран халкъдиз1ан хас дару милли лишнар, гъадму халкъ яшамиш шулайи йишван табиа1ти1н шиклар, халкъдин милли аьдатар ва къайдийир гизаф рякъюру. Гъелбет, гъацдар хусуси милли лишнариинди дураг миди вуйи дагълу ва жара халкъарин махъварихъан фаркълурда шула.

Махъв зегъметнатан эстетика ва халкъдин этика сат!и дап!ну гъякъикиди улупурайи къудратлу поэзия ву. Гъаддиз лигну махъварин урхурайи баяр-шубариз аygъювалар ва тербия тувбан метлебра аъхюб ву. Дураг халкъдин уъмрихъди, дидин яшайишдихъди ва уъмрихъна вуйи лигбаҳъди сигъди альакъалу ву. Зегъметкеш халкъдин мярифат, эдеб ва дюн'яихъна вуйи лигуб ачухъ ап1бан бадали махъвари кыматлу материал тешкил ап1ура. Дуарий гъякъикъат куч1лиин, уж'вал писвалиин, акувал муч1увалиин гъалиб хъупан идея гизаф гужалди ву. Табасаран махъвари «дугъривал, дюзвал ва к1ван марццивал, к1убанвал ва дирбаш'вал, дуствал ва мюгъюббатлувал,

зулумкарихъна ва хаинкарихъна зегъметкешарин юқ1вариъ ади гъаши хъял ва наразивал улупура. Гъаддихъди сабси махъвари макурчивал ва жара истиスマрчи обществойиъ шлу инсанарин арайиъ айи пис аylакъийир танкъид ар1ура»⁶.

Махъвар аысраринди яратмиш духьнайидар ву ва чпин яратмиш'валиъ дуарин мянайиз гизаф дигиш'валарра гъафну.

Махъвар аյжайиб ва зат хъугъуз даршу гъядисийир кайи эсерар ву. Дуариъ сюгъюрчийир, аждагъийир, девар, кушкафттар, жинаршайт1нар иштирак шулу, нахшрап ваничхрап, гъятта жансуз шей'арра кмиди, инсандин ч1алниинди улхуру ва гизаф жара альаматнан ляхнар к1ули гъягъюру.

Чпиъ фукъан альаматнан ляхнар шулушра, махъвари халкъдин аку гележегдикан вуйи умудар, фикрап гизаф ачуҳъ ар1уру: махъварин игитар халачириинди, гъяйвнариинди заварилан т1ирхура, гъюлерин деринариъ уч1вра, ул уълч1юбкъну т1ап1айиз дюн'яйилан илдицура... Халкъдин умудар гъавайиди гъюдуч1вурира адар — гъи дуар ихъ уымриз, гъякъикъатдиз кечирмиш духъна: самолетар т1ирхура, «ул уълч1юбкъну т1ап1айиз», дюн'яйилан гъавайии гимийир инсанарра ади илдицура, гъюлерин ва океанаарин деринариъ инсанари жюрбежюр ахтармиш ар1бар к1ули гъахура...

Махъварин ч1ал гизаф мюгъкам ва лигим дубхънайи халкъдин ч1ал ву. Гизаф аысрарин арайиъ дуарин ч1ал артухъ, буш ва лазимсуз гафарихъан марцц шули, варит1ан гюргег, ужуударсдар гафариинди, ахюдарси биц1идарра рягъятди гъаври шлу ч1алниинди мюгъкам гъабхъну. Гъаддиз жюрбежюр яшарин инсанари дуар адю иштагъра ади ктитурира а, урхурира а ва ктитурайидарихъ, ва урхурайидарихъ хъпехъурира а.

6. М. М. Гасанов. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин махъвар» китабдиан. Мягъячгъала, Дагъучпедгиз, 1977, 3 маш.

Табасаран халкъдин махъвар чпин мянаиз дилигну сабшвнуб жюрейиз жара щула: гъяйванатарикан вуйидар, сюгъриндар, дуланажагъдикан вуйидар ва жарадар. Къайд ап1уб лазим вуки, саб жюрейин махъварик гъадму саб вахтна жара жюриин лишнарра кади шулу. Гъяйванатарикан ва яшайишдикан вуйи махъварик—сюгъриндарин, хъа сюгърин махъварик — гъяйванатарикан ва яшайишдикан вуйидарин лишнар шулу. Гъаци вуйиган, марцци саб жюрейин лишнарт1ан кутру махъвар ц1иб-аҳюбра алахъури шулдар.

Гъамшвахъ сац1иб гъяйванатарикан вуйи махъварикан улхидахъя. Гъяйванатарикан вуйи махъвар кюгъне вахтари гъеле инсанар сат1иди яшамиш хъуз хъюгъю девриан (первобытный девир) башламиш шула. Думу деврариъ инсанари гъяйванатариз гизаф фагъум айиси ва гъацира дурарилантина сюгъюр ишлетмиш ап1уз шлуси фикир ап1ури гъахъну.

Гъюблан-гъюбаз инсаниятдин яшайиш ужувларихъинди илт1ибк1ури, деврин т1алабари инсанарин фикриан мифологияйин хъугъбарин гъяракат зяйиф хъуз гъитну. Гъаци нагъларий гъяйванатарин ерина инсанарин персонажар иштирак хъуз хъюгъну.

Кюгъне девриъ хюрчабнарилан гъайри имбу инсанарира гъяйванатарин гыллигъариз, хасиятариз фикир туври ва дураг инсандихъди сат1и ап1ури гъахъну. Мумкин ву гъадму жюрейииндигъафну шул: жанаварси алчагъ ва ахмакъур, дажиси авшам, сулси аьмалдар, пеълин фикир хъайир, пеленгси дирбаш, гъюран юк1в айир, марччи эмин ва инсандихъ хъит1ру гъацдар жара нугъатарна лак1амар.

Дюн'яйиъ гизафси тотемный культ ади гъабхъну ва гъамусра диди вари динариъ асас йишив бисура. Тотемар вуйи гъам гъяйванатар, гъамсана набататар инсанари гирамидар гъисаб дап1ну, дурагиз саб манигъвалра ап1ури гъахъундар. Гъамусра табасаранарин мифологияийиъ швеъ къаби гъардикан дюнмиш гъабшиб ву к1ура,

гъаддиз ярквраъ швеъ раст гъабшиган, дидин улихъ дишагълийи чан кушар, ясана бедендин гъяц1ли йишв, муҳарар улупиш диidi инсандин кучдар k1ури шулу, фицики швеъдиз чан "тухмар" аьгъю дуҳъну дидин терефнаан хат1а ап1уб шулдар. Швеъ я йибк1уз, ясана дидин йикк иplуз ихтияр адар k1ура табасаранарин кюгъне ихтилатариъ.

Гизафси дюн'яйин халкъарин гъайванатарикан вуйи нагълариъ сул, жанавар, швеъ, гъюр иштирак шула, гъадму гъисабнаан табасаран халкъдинра нагълариъ сул жандин къувватсуз вушра аьмлариинди чан мадар ап!урайиб ву k1ура. Жанаварна швеъ чpin жандкин къувватназ дилигди, читин дюшюшариъ ахъра ва гъап1у жафа файдасуз шула, гъюр вари нагълариъ гуч1бях вушра алахъру дюшюшариъ нуфта-нуфт къазайккан ккадабхъура.

Лап ухди вуйи девраихъанмина, яна инсанари мал-къара ккебгъуз хъюгъхъанмина, жанаври инсандиз тувру зарап асас дубхъну, думу гъайванат инсанариз ккуниб дар. Гъаддиз, жанаврик инсандин хъял кайивализ дилигну, махъвариъ дидин къисмат къадарсуз читинуб апурा.

Дюн'яийъ жара халкъаринси табасаранарин гъайванатарикан вуйи махъвариъра ахюбсиб йишв сулан персонажди бисура. Сул фу нагъилиъра аьмалдар ва k1ваъ жини къаст айиб вуди улупура. Дииз гъациб хасиятну ва жини гъиллигъари къазайккан, аьжаликкан гъулайди ккудубч1вура. Хъа саб бязи дюшюшариъ сулаз учвра ахмакъ хъуб алабхъура.

Табасаран махъвариъ сулна жанавар гъарган чиб-чиҳъди эвелий албагну шулушра ахирохъна дуарин арайиъ зурба наразивал шулу, сулу жанавар ахмакъ гъисаб апуре.

Махъвариъ дюшюш шулайи фольклорин жара жюрии дуарин мяна гужал, ч1ал гюргег ва тясирул ап1баъ метлеблу роль уйнамиш ап1ура.

Табасаран махъварин гъякънаан вуйи чан куч1вбан сюгъбатнъ млялимди сасдар писателарира чин яратмиш ап1бариъ махъварикан яркъуди мянфяльт ктабгъурайиб, гагъ-гагъ дураг чин эсерариъра ишлетмиш ап1урайиб къайд ап1уру. Мисал вуди млялимдихъан баяршубариз ужуди таниш вуйи А. Жяфаровдин «Хлинццар кайи зиянкар» к1уру повесть улупуз шулу. Дидин кьюбпи ва миржиби к1уларий Аждагъайн накъвдикан ва суланна жанаврикан вуйи кьюб махъв дюшюш шула. Эсерин к1улин мяна ачухъ ап1баъ дурагин метлеблувал ахюб ву.

Гъадму саб вахтна дураг табасаран писателарин махъварихъдира танишди шулу, фицики табасаран писателарира махъвариз чин яратмиш ап1барин арайиъ къат1и фикир тувра.

Инсандин уьмриъ махъварин эгъемиятлувал ахюб ву. Гъаддиз гюре дицин тербияламиш ап1бан къувватра гизаф гужлиб шула, фицики махъвариъ гужли гъисс а, дици к1ваз ахю тясир ап1уру, урхурайир машгъул ва гъевеслу хъуз гъитру. Махъв идея жигъатнаанра гизаф заан ву. Дицин мяна биц1иб шулдар. Дици, аргъаж шулайи наслин айкъвлиз, зигъмиз ахю тясир ап1ури, дюн'яйин ва табиастьдин гизаф жини сирар ачухъ ап1уру. Дурагикан вуйи дугъан айгъювалар яркъу ва дерин ап1уру. Махъв форма жигъатнаанра варит1ан тамам ду'бхънайи жюре вуди гъисаб шула. Гъаддиз лигну дид'ан урхурайидарин эстетикайин рякъ'ан ухди артмишра ап1уз удукъура.

Баяр-шубар махъварихъди сабпи ражари таниш ап1ури, млялимди дурагин хусусиваларинна дериндиан гъаврикк ккауб лазим гъюру. Махъварин асас жюрийир, дурагин формайин ва мяна-метлебнан къат1'ивалар ва метлеблувал айгъдарди, урхурайидариз заан классарий литература дубгъбай читин алабхъуру⁷.

⁷Курбанов М.М. Эпические жанры табасараского фольклора. Махачкала, 1995.

Махъвраз тялукъ вуйи дарсанан күүлиң метлеб мәлимди махъв ктибтбан устадвалин вари терефар уърхюб ву, фицики махъвар чиб ктигру жюрейин эсерар ву. Мәлимди баяр-шубариз сифте чав махъв ктибтбан чешне улупуру. Дугъу дидин дюзмиш хъупан ва чалнан хусусивалар ва тясиrlувалин жюрбежюр дакъатар уърхбаз къат¹и фикир туубу ккун шулу. Гъадму талаб дугъу баяр-шубари махъв ктибтруганра уърхюб лазим ву, хъа дарди гъабхыш, дидин саб сюжет ктибтну күри, дарсанан улихъ дивнайи метлебнахъна хъуркъурдар.

Ухъу зиихъ къайд гъап¹си, табасаран мектебдиъ аыгъю ап¹урайи халкъдин махъвар шубуб жюрейиз жара шула: гъяйванатарикан вуйидар, дуланажагъдикан вуйидар ва сюгъринуб. Мәлимди чан махъварин гъякънаан вуйи куч¹вбан сюгъбатналь дуарин жюрбежюрвал гъаци къайд дап¹ну гъитру, хъа дугъу гъадму вая жара жюрейин махъварин хусусивалариин ва дуарин арайиъ айи фаркъувалин лишнариин гъадму вая жара жюрейин махъвар аыгъю ап¹руган жа-жаради дийигъуру.

Гъяйванатарикан вуйи махъвар баяр-шубарин гизаф юк¹в алидар ву, ва думу ляхнин гъаври хъубра читин дар, фицики дуар яратмиш ап¹бан фантазияйинди гизаф девлетлу ву. Дуар имбу жюриортан мянайин машгъулвалиинди, образарин ачухъвалиинди, чалнан гюрчегвалиинди, жанлавалиинди ва гъаври хъуз рягъятвалиинди гизаф тафавутлу шула. Ва гъаддиз дуарни гъарсар урхурайир ва хъпехъурайир чип'ина аышкълурда ап¹ура, думу сюгъриъ талъра.

Гъяйванатарикан вуйи махъвар лап дегъзаманири, инсанарин асас ляхин хюрч ап¹уб вуйи вахтари, арайиз гъафидар вуди гъисаб ап¹ура. Думуган инсан неинки табиаътдин жюрбежюр лишнариз, хъа гъадму саб вахтна чав гъелелиг дуарин улихъ къувватсуз вуди гъисс

ап1ури гъахьи гъайванатар марццидарси, аллагъарси гъисаб ап1ури гъахьну.

Гъаддиз инсанари чпин махъвариъ гъайванатариз инсанарин хасиятарин жюрбежюр лишнаара туври гъахьну, дурагъятта инсандин ч1алнииндира улхура. Гележегдиъ, инсандиз чан къувват аыгъю гъабхыиган ва гъайванатарихъан вуйи гуч1 ва гъурхулувал марцци терг гъахьиган, дуарин зиин гьюкум гъисс ап1уз хъюгъган, улихъдин махъвариз гизаф жюрбежюр дигиш'валарра гъюру. Инсан гъайванатдин суратназ икрам ап1ури, думу аллагъиси рябкъюри гъузурдар. Гъаддихъди сабси дугъан махъварра гележегдиъ гъайванатарикан вуйи айжайиб, машгъул ап1ру, юк1в алдабхъру шей'аризра илт1ик1уру⁸.

Табасаран махъварин арайиъ сюгъюрвалин терефнаъ дивуз шлу махъвар ц1иб дар. Дуарин яратмиш'вал лап дегъзаманириланмина ккебгърайидин шак адар. Думу деврин читин шарт1ариин табиастьдикан швнуб дережайинди асиллу вуди гъахьну, натижайиъ сюгърин, фалчивалин, т1илисимвалин альаматарихъ дураг к1ваант1ан хъугъри гъахьну. Гъаму жюре темайиз хас вуйи нагълар гизаф уткан; гъякъикии уьмрихъна сюгърин, т1илисимдин альаматар чиб-чишихъ; сигъди хури, инсан хъугъру айжайиб гъалкъайиз мяна жигъатнаан тяжублуди яратмиш дап1на. Думу махъвариъ гъябгъорайи гъяракатнахъ гъякъикии уьмриъ шулайиси инсанар хъугъри гъахьну гъадму хъугъували дураги халкъдин яратмиш'валариъ лайикълу йишив бисура. Махъвариъ туврайи дюшюш ва дидин гъяракат жилариин, завариин, жилин к1анакк, гъюлин деринариъ, яна, саб гафниинди фу йиshawахъ вушра шули улупура.

Кюгъне деврин инсанари сюгъюрин махъвар, инсанар чпин

⁸ Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1977.

мурад метлебнахъ хъугъбак миж кайиси саб фу-вуш чпиз таниш дар яшамиш шулайи жилиин дару уълкийр айиганси, душваъ къанун т1илисимдин ихтиярнаъ ади фантастикайн альамси инсанари чпин фагъмиз къабул аплури гъахъну.

Аммаки, асас вуди думу махъварин шибрит1иин гъаргандиз чпин арайиъ наразивал аий ужуб ва харжиб, дюзвална гъац1абк к1арубна лизиб гъарган ал. Гъаму лишнари сюгьюрин фантастикайн махъвар гъаяванатарикан вуйи махъварихъ тафавутлу аплура.

Думу темайиан вуйи махъвар табасаран халкъдин ирс вуйи аьсрариинди общественно-экономический уымрин гъурулушдин Дагъустан миллетарин махъварихъди дуарин мяна, жюриир мотивар жуфт духънайивал гъарсаб махъвран сюжетди ухъуз мялум аплура.

Гъаддихъди сабси, ярхла вахтариан гъийин йигъариз Къавкъаздин халкъарин махъвариъ сабхилди шейт1нар, жинарин, агъдеварин, аждагъириин, т1илисим кайи т1убланарин ва симиркъушдин зиквран ва хъана жара пис къувватарин ва терслу сагъибарин образар яркъуди ишлетмиш духъна⁹.

Сюгьюринна-фантастикайн махъварин к!алиб аьдатнан композицияин къанунариинди дюзмиш дубхъна. Мициб къайд аий табасаран махъвар Востокдин махъварихъди чиб-чпиз ухшар ади сигъ аьлакъайиъди дерккра. Аьдат вуйиганси, гъарсаб махъв «Гъахъну, гъахъундар...» гафариинди ккебгъра, хъасин ихтилатнан гъяракат, персонажарииин алахъурайи гизаф читин гъядисийр улупури, хат1алу персонажар балайикк ккахъри, ужудар гъалиб шули, махъв ягъурлуди аьхирихъна гъюра.

⁹Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986.

Махъварин мянайиз дибдиан вуйи миж кт1рубшвру хасият аивалихъди айлакъалу вуди, дурарин дерин хушбаҳтвалихъ хъугъру сюжетарин шилну дугъривалин, уж'валин ва гъякъики инсанвалин айлам аивал вуди тасдикъ апlyра.

Чпин успагы ва къадарсуз кпалгру саягънан повествованиейин формайи, тяжублу интригари (метлеб к1улиз адабгъбан бадали вуйи жини нягъякъ гъяракатар ва багъанийир) ва романтикойин аышкъыну му махъвари урхурайир гъайран апlyра.

Сюгъоринна-фантастикайин махъварин къувват иллагъки гъадму вуки, учв махъвраъ гъябгъюрайи гъяракатнаъ урхурайириз фантазия вуйиб гъархну, думу гъякъикъатдиъ гъабши гъядиса вуйиси къабул апlyра. Гъаддиз асас духьну махъварихъ гъам биц1идари, гъамсана аъхюдари ахюю иштагъниинди иб хъивру.

Саб жерге сюгъорин махъвариъ т1илисимдин т1убланна жанлу ап1ру шид чарасуз лазим вуйи алат гъисаб шула. Т1илисимди къувватниинди думу т1ублани зурба айламатар апlyра ва махъвра идея гъюблан-гъюбаз къурхуллуди гъат1абццури, персонажари мурадар гагъ шад, гагъ русвагъ апlyра. Дюн'яйин фольклора сюгъюрлу штун роль лапра ахюоб ву.

Махъврахъ хъпехъурайи касдиз махъвраъ чав юк1в убгурайи ишури йик1уб ахюю хажалатнан ляхин ву. Мумкин ву хъпехъурайир рази хъуб, махъвран ахир дугъан к!ваз ккуниси ккудубк1уз, писвалиин гъякъ ва гъалиб ап!ури ихтилатариъ ч1иви шид дупну сюгъюрлу му шейъ махъв яратмиш ап1руган ишлетмиш ап1бан сабпи себеб хъузра.

Гъамусра табасаранарин "Улин шид" к1уру булагъар Табасарандин ругариин гизаф йищвариъ а. Думу шид бедназар (ул кубк1уб, дакникин хъуб) гъабшириз ишлетмиш апlyра, хъанара саб жерге жара уъзраизра ахюю дарман вуди гъисаб апlyра.

Штухъди айлакъалу вуйи мифар дюн'яйин секи вари халкъарин а,

гъаци диндиъра. Мусурман диндиъ, мисалчюн, инсан накъвдик кивну заълан руг алабхъбан къяляхъ накъвдин шид улубзуру, себеб гъадму вуки, динагълийирин фикраиинди, улубзу штун п1илт1 майтин унт1ак кубк1иган, майит ачмиш шулу ва малаикарин арайиъ гъисаб-суалнан сюгъбат ккебгъру к1ури шулу.

Саб махъвраъра дидин к1улин игитариз мурад-метлебнахъна хъуркъуз рягъяти рякъ алабхъурдар. Дуарин рякъюъ ч1уру нефсан кафтар къарт-гъарийр, хяви ва гуч1 шлу к1албин саб ул ай гъайванатар, жинар-шейт1нар, ушвниан ц1а ребчуру шубуб, ургуб ясана урч1вуб к1ул али аждагъийр, жансуз хъа чиб ришвру гъванар, ч1иви нирап, рякъ элбеэлди т1илисимдинди хъябкъру гъарзарин барийр, къюркълин ц1а жарабдиз йивуз шлу гъяшаратар, инсанар гъахуз шлу бацарик уч1ру гъармахар кайи люкъяр, фендигар дишагълийр, хъанара швнуб-саб жюрейин манигъвал ап1ру къурхуллу иштиркчийр алахъуру.

Зиихъ къайд дап1найи пис къувватарин арайиъ табасаран махъвариз жара халкъаринси аждагъайин персонаж айи махъвар хайлинси алахъуру. Аждагъя Къавкъаздин, Къялан ва Багахъ Востокдин, Къялан Азияйин, Индияйин махъваригъ яркъуди ишлетмиш ап1урайи зурба бит1раз ухшар айи мифологияйин ч1ивишин ву.

Шак адарди аждагъайин персонаж табасаран махъваризра Востокдиан къабул гъап1уб ву. Якъинди аждагъайин образ сифте вуди Улхъан, Къялан ва Багахъ Востокдин фольклориз гъафиб ву, хъа думу иштирак шулайи махъвар сифте багахъ, хъа яваш-явашди ярхла уълкийири халкъарихъна гъурукуньу.

Аждагъайин персонаж фунуб махъвраъра зурба жандкин, гъябкъиган гуч1 шлу, къадарсуз къувват айи, ушвниан ц1а ребчуру пис гъайванат вуди улупура. Къайд ап1уб лазим шулу, фицики инсанар

жилиина халкъ хъайиз, аъхю бит1ариз ухшар гъаши динозаврийин тухмар вуйи стегозаврар (к1арчар алидар), птицезаврар (т1ирхрудар), ихтеозаврар (штуkk шлудар) ва жара аъламатнан зурба гъяшаратар жилиин илмиди гъахъундар. Хъа ярхла дегъзаманийин инсанарин фикриз аждагъайн шикил ва к1алиб наънан гъафну?

Рябкъру гъялариан, дийихнайи гъацдар зурба бит1арин ва аъхю гъяшаратарин к1урбар, скелетар къадим вахтарин инсанариз дяркъну, дурализ танишди гъахъну. Мумкинвал а, аждагъайн образ махъвариз, анжагъ чпин, кюгъне инсанариз гъацдар рякъбиинди фикриъ шикил яратмиш хъуб. Аъламатнан ляхин дар, гъира дицидарин скелетар палеонтологариз дихъури адаринхъа?

Махъвариъ гизафси аждагъайн ляхин: штун булагъ уьбхюб, я гюрчег риш дустагъ дап1найи гъалайин гъаравул хъуб, ясана чан жилар, мулкариин фужк1а улуч1вуз гъидритди гъафир йисир ап1уб, гъар фу вушра инсандиз писвал ап1уб дидин образдин вазифа ву.

Хъана сюгьюринна-фантастикайин, гъацира яшайишдин рякъ'ан вуйи махъвариъра футнакар гъарийин, дархи бабанна дархи шуран образар яркъуди ишлетмиш дап1на.

Дархи баб гъарган писур, дархи баяр-шубариз зулмар ап1ру алчагъ персонаж ву. Дугъян маш саризра ккадар, машнаъ ккунишин адар - магъа дугъян махъвариъ улупурайи асас сурат. Гъациб образ себеб дубхъну табасаран агъаларра арайиз гъафну: "Дархи бабан ярхи гарччил" (мушваъ "гарччил" – «бач1» мянайиъ дивна), "Биц1ириин баб дархир гъашиш, аbara дархир шулу".

Му образ фольклориз хат1айииндиги дуфнайиб дар, думу инсаниятдин тарихариан ярхи яшайишдиъ алахъу бат1ил ап1уз даршлу далилар себеб духъну арайиз гъафиб ву. Учв "дархи баб" к1уру келима, мумкин ву, вари ч1алариъ, ч1алнан кпабалгру пайнаъ абхъна.

Хъа дархи риш махъвариъ гизаф аъкъюллу, ляхнихъ юк1в хъипну

лихру, зегъметнакк аых аплру, к1убни ва гъюдли хасиятнан риш ву. Дугъу хулан ляхнар, халкъди к1уруганси: "Хул'ан ахъиз, ахъ'ан хулаз вари тамам аплур".

Инсаният сат1иди вуйи яшайишдиан жа-жаради хусуси кюлфетдин яшайиш ккебгъуз хъюгъхъанмина "дархи баб" к1уру ччвур ужур дар к1ури инсандин фагъумдиъ ахъбан натижайиъ, дархи бабан ришра (хъа балкан дибик1найи махъв гъелелиг арайиз удубч1внадар) инсандин к1ваз кпабалгур ву. Махъвариъ думу хявир, ляхникк хяв ккадрур, инт1ур, шитур вуди шиклиз хура.

Дархи бабканна дархи шуркан вуйи тема дюн'яйин фольклориъ яркъуди ишлетмиш дап1найибихъди сабси, дуарин мянара чиб-чпиз сарасуб ву. Дархи баб - му сариэра бегелмиш вуйир дар, дархи шурахъна урхурайидарин аыхю ккунишин ади шурган терефкар ву. Гизафси мяна жигъатнаан Дагъустан халкъарин махъвар чиб-чпихъна багахъ ву, фицики Дагъустандин халкъарин арайиъ яшайишдинна-аьдатарин гъар жюре аьлакъийир ади хъуб дураги тасдикъ аплур.

Табасаранарин сюгъюринна-фантастикайин махъвариз сабхилди ухъу гъилигган, ухъуз дуарин швнубна саб жюре сюжетар, жюриир, яратмиш аплбан къайда анжагъ чаз, учв табасаран халкъдин уьмриз, яшайишдиз ва аьдатариз хас духьну, чан хусуси жилгъайин тереф дебисну артмиш хъуб якъинди рябкъюрахъуз.

Дуланажагъдикан вуйи махъвар гъяйванатарикан вуйидарт1ан ва сюгъриндарт1ан къанди арайиз гъафидар вуди гъисаб аплуз шулу, фицики дуарииан ухъуз имбу кьюбиб жюриирин лишнэрра гизаф рякъюрахъуз. Чпин мянайиз дилигну, дураг классарин обществойиъ арайиз гъафидар ву. Имбу жюриирин махъварихъан дуланажагъдикан вуйидар чпин мянайин ва дюзмиш хъупан азадвалиинди ва гъулайвалиинди тафавутлу шула. Дурагиъ гизафси уьмрин ва яшайишдин гъякъикъят шлубкъан ачухъди ва гъякълуди улупуз

чалишмиш шулу. Гъаддиз гюре дуланажагъдикан вуйи махъвариъ сюгьюрчивалин лишнарра гизаф ц1ибдит1ан алахъурдар. Дураг чин дюзмиш хъупан лишнариинди гизафси гъикайиризра, къисийиризра багахъ шулу. Гъаддиз лигну гагъ-гагъ дуланажагъдикан вуйи махъвариз гъякъикъатдикан вуйидарра к1ури шулу¹⁰.

Эгер сюгьюринна-фантастикайин махъвариъ швнуб-саб жюрейиинди т1илисимди, ясана жара тяжублу альаматариинди вуйи ихъ яшайишдихъан лап ярхла гъяракатар гъягъюраш, дуланажагъдикан вуйи махъвар ихъ яшайишдин гъар терефнаъ алахъру, ухъуз гизаф таниш вуйи аьдати сюжетариинди дюзмиш духъна.

Умрикан вуйи мяниайн жигъатнаан дуланажагъдикан вуйи махъвар зарафатариз, анекдотариз гизаф багахъди ву. Дицдар махъвари инсандик духъну даккни нукъсан хасиятар, гъиллигъар, темпелвал, к1ул'ин зигувал, къискъисвал, ахмакъвал гъякълуди ва рихшант ап1ури кялхъра.

Гизафси табасаран махъварин репертуариъ къискъис маллайиин, бязиган ахмакъ девлетлуйин аькъюл ва намус айи аьдати касиб Нежбрар гъалиб шула ва дурагиин к1ваант1ан альхъюра, гъациб кялхъювали, рихшант ап1ували аьсрариинди касибариз зулмар ап1урайи кентхудийириин фила вуш чпи гъалиб шлубдик к1ваант1ан миж кивнайивали дуланажагъдикан вуйи махъвар хъана уткан ап1ура.

Дуланажагъдикан вуйи махъварин гъяракат урхру касдиз таниш вуйи аьгъвалатдиъ гъябгъюра ва аьдат вуйиганси мушваъ к1урайи герой касиб нежбер, зарафатчи кас, ясана гизаф махъвариъси к1убан, фунуб вушра читин йишв'ан к1ул адабгъру кечел вуди шулу. Яшайишдиъ якъинди алабхъу, умриъ гъабши гъядисара дицидар

¹⁰Курбанов М.М. Эпические жанры табасараского фольклора. Махачкала, 1995.

махъвариз бина хъуз мумкинвал а. Улуркъу гъядисийрихъди айлакъалу вуди Табасарандин фуну терефнаъ гъабшиб вушра айлхъбан анекдотариз илт1ик1найи ихтилатар халгъарихъ, хюрккарихъ хъит1уб табасаранари улихъвахтарихъанмина айдати ляхин гъисаб дап1на, амма дупну ккундуки, мицдар шарт1ари я хюрккари, я халгъари жара гъуландарикан гиран ап1дар, я жара гъуландарин дурага рихшант ап1уб метлебра дар, анжагъ дурага уч гъахъи мяракайиъ инсандин юк1в ачухъ ап1бан шад анекдотар гъисаб шулу.

Халгъарикан вуйи махъварик тяжуб вуйиб "Кылан дагар" ву.

Саб ражну Халгъарин жямаятди чпин гумихъ чпи чпиз кый гъясил ап1ури гъунши гъулариизра кмиди масу тувуз, руклари гъясил ап1руси, кылан дагар ап!бан бадали мясяльт ап1уру.

Хъайигъан гъуландаркан сакьюдар агъалайир дажарра хъади Рук'илна кылан тумраз рякъюъ уч1вру, имбудари даграз ич1 гъязур ап1ури, ярхи йигъди дагриин серенжемар гъахуру.

Кьюдпи йигъан рукларихъан кылра хъубкъру ва энгел дарди даграъ дубхънайи штуз диш ап1уру.

Шубуд гъапи йигъан яшлуйир кылан даграз лигуруш, штукк ккабхъу кыил хайлин кам дубхъна. Мумкин ву, - фикир шулу муарарин, - хайир даккни гъуншири йишвну гъит1ибк1ури хъузра. Къан дарап1ди, аыхюдари мясяльтниинди ц!игъинч али тюфенгарра тувну, даграхъ гъаравлар дерккбанди шулу. Ижмиди гъаравлариз табшурмишра ап1уру: учв инсан вушра, даршра дагрихъна багахъ гъабшиб, чаз ккунш ч1амчч ибшри саб улхубра хътарди тюфенгиан иивуб лазим ву.

Дагар ургур гъаравлин ихтиярназ тувру. Ц1иб арайилан дагрихъна саб ч1амчч ачмиш шулу. Ч1амчч дагар вуйибси т1ибхну илбицну санур гъаравлин унт1'ин дубсру. Аыхирки чпиз му т1афал ч1амчч ашкар хъуб'ин вари рази шулу. Унт1'ин ч1амчч дубснайи

гъаравли гафариинди гъапиш ч1амчч гъебгур дупну, т1убу ч1ам улупури биц1и уштниинди тмунур гъаравлиз тюфенг йив к1уру ишара аплур. Къан дарап1ди тмунурира тюфенг уламдикк ккипну алап1ну дюппе-дюз унт! дубснайи ч1амччраз йивуру. Гъаравул вуйи халагъжви гюлле кубк1ур ккадакур. Уч гъахъи гъуландарикан бязидари: "Фици?", "Гъап1уз?" ... суалар туври имидисанур халагъжвуу к1уру:

- «Бахт гъабхъну улик ктрубк1уб бейнавайин!»

Махъвран ахир зурба бедбахтвалиинди ккудубк1ураш халагъжвуу ахирис дунайи гафари ухъу к1ваант1ан альхъюз гъитра.

Му сюжетариъ ухъуз рякъюрайиганси, саб жерге ахмакъвал далиларихъди ттархъну гъюрайи кыил гъясил ап1баз вуйи мясяльтну ухъук альхъюб кап1ра, хъасин штукк ккабхъу кыил фу себебназ гъабхънуш фикирназ дарфивал, анжагъ ч1амччирикан вуйи фикирну чаина табшурмиш дап1найи гъаравулвалин вазифириин фидакарвал ч1амччрахъантана инсан хъайивал гъархуб, ахирки, гъеле, кубк1ундаршра инсан дук1нашра ц1ибикъян дугъан "бахт" ибшири к1ури тасдикъ ап1увал, мураг учв махъв ккебгъну ккудубк1айиз анекдот саягъниинди дюзмиш хъували табасаран халкъдин чпиз вуйи хусуси юмор имбубсан заан дережайиз хура.

Табасаранарин дуланажагъдикан вуйи махъвар жуван ругариин яратмиш хъувалихъди, дурари табасаран халкъдин аьдатар, яшайиш меденият ва халкъдин уьмуши хасиятар бегъемди улупура.

Дуланажагъдин эпосдин бина наънан ккебгъраш альгъю ап1уб читин ву, амма дидиъ зарафатар, нагълар, айттар, агъалар ва мяълийир сат1иди уч духъна. Халкъдин аьриф касари дуарин гъарсаб сюжет гъякъиkeyи уьмрин булагъдиан гъадагънайдар ву

к1ура.

Махъварин мянайин тягърарин эвелиз гъилигган гизафси му яратмиш ап1бан къайда анжагъ чаз, учв табасаран халкъдин уьмриз, яшайишдиз ва аьдатариз хас духьну, чан хусуси жилгъайнин тереф дибисну артмиш хъуб якынди рябкьюрахъуз

Махъварин жюриирикан сюгъриндар варит1ан гюргчегдар, инсан машгъул ап1рудар вуди гъисаб шула. Думу ляхнис чан себебра адарди дар. Сюгърин махъвар инсандин фантазияйинди ва жюрбежюр гъяракатариинди гизаф девлетлу ву. Сюгърин махъварра гъяйванатарикан вуйи махъварси лап дегъзаманирий арайиз гъафидар ву. Дурагиъ аьдати уьмрий асла дюшюш даршлу аьламатнан гъядисийр улупури шулу.

Сюгърин махъварин хусусиваларикин саб ва асасуб дурагиъ инсанарихъди сабси аյжайиб гъяйванатар ва жара шей'ар (девийир, аждагъийир, күшкәфттар, жинар-шнейт1нар, т1ирхру халачийир, гъяйвнар ва ж.) иштирак хъуб ву. Сюгърин махъвариъ халкъдин к1ван умудар: табиасть мют1югъ ап1уб, гъагъи зегъмет пч1у ап1уб, гъякъувал гъалиб хъуб, зегъметкеш касдин гъагъи уьмур ужу ап1уб – улупура. Аьдат вуди, дурагин игитар гизафси халкъдин вакилар ву, ва дураг гъарсаб читинвалиан к1ару къувватариин гъалибра духьну удуч1вура.

Сюгърин махъвариъ айи халкъдин гизаф хиялар ва умудар гъи ихъ уьмриз кечирмиш духьна. Саб фила-вуш заварилан т1ирхбакан вуйи умуд (халачийинди т1ирхуб) гъийин ахю самолетари тамам дап1на. Гъамци ихъ йигъари махъвар гъякъикъатдиз дюзмиш шула: инсанарин уьмур гъюблан гъюбаз балгура, вазариинди инсанари космосдиль сирнав аплура, гъарсар касдиз зегъмет ахю шадвал дубхъна...

Табасаран халкъдин махъвар аьгъю ап1руган, млялимди методикайин гъамцдар къайдийирикан мянфяльт ктабгъуб ккун шулу: махъварин гъякъинаан сифте гаф (мялимдин сюгъбат); махъв млялимди

устадвалиинди ктибтуб вая урхуб; ц1ийи ва гъаври дарши гафарин зиин ляхин гъабхуб (гафарин мяна алью ап1уб, дураг кади гафарин ибарийир ва предложениир дюзмиш ап1уб, дураг жуван улхбаъ ишлетмиш ап1уб); махъв баяр-шубари урхуб; махъвран мянаиз тялукъ суалариз жавабар тувуб; эсерин мяна ч1ук1вариз пай дап1ну, тамамвалиинди ва жара жюрииинди ктибтуб; махъвран мяна шиклариан ктибтуб (урхурайидари хулариъ зигуз гъитну); эсерин мяна ачухъ ап1уб; махъвран жикъи мяна тетрадариъ бик1уб; эсерин анализ ап1бан вердиш'валар кауб; эсерикан ва дидин к1улин игитарикан урхурайидари чпин фикрар ачухъ ап1уб, игитарин гъяракатариз кымат тувуб; мелзналан вая дибик1ну махъвар дюзмиш ап1уб; к1ул'инди гъурху махъвраз мелзналан вая дибик1ну кымат тувуб ва гъ. ж¹¹.

Махъвар тясирулуди урхуган, баяр-шубарин фикир дурагин ч1алнан хусусивалиина ва дураг дюзмиш хупан саягъниина (куч1ван ва ахиримжи гафар, шубубандин текрар, улдуч1вбар) жалб ап1уб ккун шулу.

Халкъдин махъвариъ улдуч1вбарин метлебра биц1иб дар. Дураги махъварин дюзмиш хупаз, композицияйиз, ахюди тясирулуди ап1ура. Улдуч1вбарикан гизафси саб гъяракат гъйтну, жара гъяракатниина улдуч1врган, яркъуди мянфяльт ктабгъуру. Улдуч1вбарин ерина гизафси гафарин ибарийир ишлетмиш ап1уру: «Хабар шилкан, хабар кушкафтрикан...», «Мурап гъамушваъ гъузри, ухъу пачагъдин хулаз гъягъюрхъа» ва гъ ж. Гъацдар улдуч1вбарикан сабдихъди «Шубур чвена сар чи» махъвраъра таниш шулахъа. Махъвран мянаиан ачухъ шулайиганси, думу улдуч1вуб гъяракат чвириин гъалайиан аждагъайин хулаз гъабхбан бадали ишлетмиш дап1найиб ву: «Мурап гъамци гъязур дап1найи аш ип1ури гъузри, хабар тувзачвуз аждагъайикан». Гъаму гафари ихтилат ктибтурайириз дишла жара гъяракатниина

¹¹Курбанов М. Эпические жанры табасараского фольклора. Махачкала, 1995.

улдуч1вру мумкинвал яратмиш аплура.

Табасаран халкъдин махъварин ч1алнан хусусивалариан улхруган, мялимди литературайин хрестоматийрий тувнайи эсерарин ч1ал марцци фольклорин ч1ал даруб, дураг редактировать дап1найиб ва литературайин ч1алназ багахь дап1ну диц1найиб к1ваълан гъап1ну ккундар. Ва гъаддиз лигну махъвариъ фольклориз хас дару ибарийр, ташбигъар, эпитетар, метафорийр ва бик1бан литературайин суратламиш аплру жара дакъатарра хъуб мумкин ву.

Халкъдин махъвариз тялукъ дарсарий баяр-шубарихъди урхуз гъитбан ляхнiz гизаф вахт жара аплуб ккун шулу. Мялимдихъан текст сабшвнуб ч1ук1ариз пай аплуз шулу. Махъварин ч1ук1арин баянар тувруган, мялимди урхурайидарин фикир дуарин ч1алнан хусусивалариина жалб аплуру. Дарсарий ктибтарин жюрбежюр къайдийрикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Урхбаъси ктибтбаъра шлукъан гизаф баяр-шубар иширак хъуз гъитру. Пландинди ктибтруган, гъарсарихъан биц1и пайнакан ихтилат аплуз гъитру. Хъа аъхирий ужуди гъаври гъахъи сар-кьюрихъди дидин вари мяна ктибтуз гъитру.

Урхурайидар гъурху эсерин фици гъаври духънаш аygю аплбаъ, гъелбет, суаларин метлебувал къадарсуз аъхюб ву. Мялимдихъан, хрестоматияйин методикайин пайнаъ тувнайи суаларикан мянфяльт ктабгъбахъди сабси, дураг чан хушназ дилигну ккат1арццузра ва жара суалариинди эвэзра аплуз шулу.

Махъв ролариинди урхбу баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбаз аъхю кюмек аплуру.

Мялимди ролариинди махъв урхайиз улихъна гъабхру гъязурвалин ляхнiz къат1'и фикир тувну ккунду. Гъарсар урхурайириз, чав фуну гафар ва фициб интонацияйииндий дурхну ккунди аш аygю хъуб чарасуз лазим ву. Дарди гъабхьиш, саб дупну гъурху махъвран тясирувалра биц1иб шулу.

Махъвар аygъю ap1ub урхурайидари дураг чпиз таниш вуйи жара махъварихъди тевбииинди, дурагин арайиъ айи сабвал ва фаркъвал къайд ap1бииинди ккудубk1уру.

Табасаран халкъдин фольклор милли культурайихъан жара ap1uz даршу пай ву. Диdiъ поэзияин ва прозайин саки вари жанриин эсерар а: аьдатарикан вуйи ва аьдатарикан дару мяълийир, махъвар, дургъунагъар, мисалар, агъалар, дегъзаманайин къисийир, биц1идариз вуйи фольклор ва гъ. ж.

Тематика жигъатнаан девлетлу вуйи табасаран фольклор аьдати летопись гъабхыну, диdiъ обществойин уьмур ва тарих, дагълу зегъметкешарин идеология at1абгна. Мушваъ классарин обществойин уьмрин шараптар, касиб нежбраг ихтиярихъан мягърум dap1найивал, обществойин эдеблувалин къайдийир, халкъдин игитарин хасият, инсанарин дурагихъди вуйи аьлакъийир, уьмрин философия (мисалариъ, агъалариъ, айтйириъ, дургъунагъариъ, игитарикан, мюгъюббатдикан вуйи мяълийириъ сумчрин мяълийириъ, къисийириъ) яркъуди улупна.

Халкъдин мелзнан яратмиш ap1бариъ багъри улькейихъна, халкъдихъна вуйи ккунивал, ватанпервервалин гъиссар ачухъ ap1ура.¹² Гъаддиз мялимди, дураг аygъю ap1ури урхурайидарик ватан ккун хъупан гъиссар каъбазра къатl'и фикир тувуб лазим гъюру.

Табасаранарин фольклорин эсерарин художествойин дережа бегъерназ дуфнайивал, идеология жигъатнаан тягъяназ дуфнайивал халкъди жюрбежюр вариантиаринди уьбхюрайи «Ургур чвуччун гъала» (6 класс) k1уру къисайинди субут ap1uz шулу. Думу эсерий Дагъустандииин Надир-Шагъдин т1арашибийр алархъбан тарихи гъядисийир at1агнайивал мялум шулу. Думу вахтарин читин женгарин шагъид вуйи гъала гъамусра Хючназ гъябгъру рякъюн гъвалахъ

¹² Программы по табасаранской и дагестанской литературам для 5-11 классов.-Махачкала ООО «Издательство НИИ педагогики», 2013.

тепейиин мюгъкамди дийибгъну ими. Гъалайихъди ургур чвуччукан ва сар чу- ччукан вуйи эсер айлакъалу апбура.

Думу къисайин асас тема халкъдин дирбаш женг ву. Диdiъ Ватан харижи уълкиири т1арашибчирихъан уъбхбакан вуйи тарихи гъядисийир къайд ап1бахъди сабси, дерин трагедияи абц1найи халкъдин уъмур улупна. Эсерин сюжет читин къайдийир ишлетмиш ап1бииинди, жюрбежюр гъядисийир улупбииинди, инсанарин шиклар зигбииинди, тафаватлу ву.

«Ургур чвуччун гъалайикан» гъамусдиз швнубсаб вариант мялум духъна. Дурарикан фунуб варит1ан тамамуб, дугъруб вуш, гъелелиг къайд дап1надар. Гъаци вуйиган, дурарикан биц1идарин арайиъ шлубкъан яркъуди ихтилат ап1уб метлеблу ву. Гъит ученикар к1улди фикир ап1уз вердиш ишри, гъит дурагга жувван халкъдин тарих ахтармиш ап1бан ляхниина жалб ишри. Ухъу сюгъбатнаъ йирхъубпи классдин учебникдиъ тувнайи вариантдикан улхурладархъа. Думу гъацира дарсариъ тамамди аygъю ап1уз мумкинвал а. Метлеблу ву ученикариз айлава материал тувуб. Исихъ хъайи сюгъбат гъабхбалан къяляхъ биц1идари чин гъулкан, айтрафарин, ч1уарин ччуурарикан фикир ап1уз хъюгъру, дуарин гъякънаан гъулан къабидарихъан гъерхру, бик1уру. Хъа тербиялу ап1бан ляхниъ мицдар сюгъбатари гизаф кюмек апбуру. Гъаци вуйиган ухъу ихъ сюгъбат гъамциб саягъниинди ккебгъурхъа.

Табасаран халкъдин къадим заманириин нагълар ухъухъна ц1ибт1ан хъуркънадар, хъа хъуркънайдар к1уруш, ярхи деврин рякъюъ дигиши гъахъну. «Ургур чвуччун гъалайикан» сабпи ражари Дербентдин ва Каспий гъюлин ригъ алабхъру терефнаъ 1130—1160-пи йисари яшамиш гъахъи айрабарин географ-сиягъятчи Аль-Гарнатийи гъибик1ну.

Нагълий табасаранар исламдиз илт1ик1ур Маслама ибн Абд-ал Малик, аърабарин полководец ву, к!ура. Думу Табасарандиан удуч1вну гъягъюз гъязур духьнайи вахтна, дугъкан т1алаб гъап1ну, к1ур: «Аъхю эмир, уву ярхла гъахшиш, халкъ диндихъ мягърум шул к1ури гуч1урчуз «Думуган Масламэйи дураихъна чан гъилинж тувну гъапну, к1ур: «Йиз гъилинж (тур) ичв арайиъ хъибди. Думу уъбхай. Гъилинж имидикъан гагъди учву диндихъ мягърум даршул».

Табасаранари гъилинж уъбхан бадали килисасиб хал тикмиш гъап1ну, к1ур. Гъилинж дидин айт1 ивну. Думу гъамусра гъадму вилаятдиъ ими. Халкъди дидихъна зиярат ап1уру. Дишихъна гъягъру касдин кьюрдун вахтна жангар ва жара рангнан палат алабхъуз хай шулдар, игнар ургру вахтна лизи палат алдит1ан гъягъюз хай шулдар, гъушиш, давамлу мархъ убгъуру, мягъсулин бегъер пуч шулу.

Ал-Гарнатийи ктибтурайи нагъил къяляхъна аърабарин литературайиъ саб-швнубан текрар ап1ури а. 18-пи аьсрин писатель АбуАбдуллагъ Мягъяммеддин саб къушмайиъ дибик1на: «Гъелелиг гъаму (Табасаран) терефариъ саб урхъаъ гъилинж гъаму юрдар чаз табигъ гъап1у мусурнари арайиан саб урхъаъ гъилинж а, гъадшван халкъари к1уруки, думу гъилинж гъаму юрдар чаз табигъ пъап1у мусурнари арайиан вуйи Масламэйин гъилинж ву. Думу юрдин халкъари хъадукра гъадму йишвахъна жюрбежюр багъалу мутмийр ва са- дакъир хуру, гъилинж хаблан ап1уру, ва ц1ийи халар ап1уру. Дюрхъяз халар гъахруган, дураги чпиҳъди саб швтушв дяхинра гъадабгъуру, ва рякъди гъягъюри, гъилинж ц!ийи халариъ ивайизкъан, гъадму дяхин жилиинади дабхъри, гъягъюру ва хулаз хъадакуру. Тяжублу ляхин вуки, гъаму дабхъу дяхникан жилин зиин саб ударкъан бихъурдар.»

Кидибтурайи нагъил, рякъру гъялариан, мифический нагъларихъна ва жилин культикан (гъуллугъ ап1бакан) вуйи мифдихъна

кудубч1вуру. Миди ухъуз кюгъне ч1алнан нагъилин ц1ийи шарайтдиъ альла хъувалин процессдиз гюзчивал ар1уз мумкинвал туври а.

Йиз фикриинди, гъилинж балгбан аьдатнаъ йибк1урайи ва ч1иви шулайи набататарин ва вари ч1ивишнарин рюгъниин яратмиш дубхънайи къадим диндиҳъди альакъя а. Гъаци вуйиган, нагълиъ гъилинжи мусурман дин уьбхбан мяна адар. Диidiъ лап дегъзаманайин диндин лишнар рякъюра.

XIX-пи аьсрин аьхирариъ гъилинжикан вуйи нагъил саб-къадар дигиши гъабхъну. Думу художество жигъатнаан балгуру, сюжет гъат1абццуру ва диигъ ургур чвуччвуканна сар чуччукан вуйи нагъил гъибикъуру. Натижайиъ, Абу-муслимдин (Масламайин) гъилинжи сюжет гъат1абццбаш саб роль уйнамиш ар1ури имдар, дидин культдин вазифа аьхиризкъян гъудубгну ва гъамус тарихи мяна ачухъ шула.

Гъамус дидин асас мяна ургур чвуччунна сар чуччун гъядисайин альакъириъ шулу. Хянягъ гъул'ан вуйи Малла-Селимдин пубариинди, П. К. Услари дибик1найи нагълин сюжет гъамциб ву: «Ухъу гъамушв'ин гъар сар Табасаранлуйиз машгъур вуйи Гъуннар (Северный табасаранлуйири чпиз гъуннар к1уру) хъайиз вуйи жа-жара вариантириан кидибурахъя. Табасарандин сяргъятдиҳъан думукъян ярхла дарди Жвюгъ уълкейин багахъ Рубасдин нирин гъирагъдихъ Улуз гъулан багахъ накъвар, гъюрдар али йишв хъя.

Гъаму йишваз Гъунна к1уру. Мушваъ фила-вуш Дагъустан гъибису аьрабарин сарпи т1арашибчи Абу-Муслимдин гъилинж уьбхюз ихтибар дап1найи девлетлу ва къудратлу хизан дуланмиш шули гъабхъну. Гъилинж гъамусра Ч1вурдаф гъулан багахъ Турин йишв к1уру йишваз уьбхюра, к1ур. К1ури шулуки, тур анжагъ дугъри касди гъибисгант1ан рябкъдар. Ургур чвена сар чи гъадму тур уьбхюри гъахъи насларикан гъахъну.

Къяляхъна вахтари ургур чвччунна сар чуччун гъякънаан Бакуйиъ реальный училищейиъ урхури гъахъи Жамалудин Донгуевдира гъибик1ну. Му вариант лап яркъуди гъат1абццууб ву, эсерин эстетикайин мянара гужал дубхъна «Къяйтагъаринна Табасаранарин округдиъ, Дербент шагърихъан ярхла дарди, Хючна гъулан багахъ Рубас нирин гъирагъдихъ саб тепейинн ургур чвуччун гъалайин цалар рякъюру. Думу гъалайин гъякънаан гъамцдар ихтилатар а.

Халкъдин пубариинди, гъалайиъ ургур пягъливан чвена сар гюрчег чи яшамиш шули гъахъну. Чуччун гюзелвал кидибтну удукъуз даршлусиб вуйи. Дугъан кушар гъадмукъан ярхидар вуйики, шуру дурарихъ гвар хъибт1ну, нир'ан шид адабгъуюи. Пягъливнарин алчагъвалар аыгъ ап1уз даршулайи гъунширии дурарихъди дяви ккебгъру.

Дуарин къушмин к1ак1наъ айир гъяркъиган, чуччун дугъ'ин юк1в улубкъуру. Гъунширии гъала къялаъ ап1у. Чуччу чвийирин тюфенгарин люлиириъ, ханжларин, шюшкийириин гъашариъ къилзи шид убзру.

Чвийир алархъуру, гъарайниинди душмандина гъягъюру ва тюфенгарин, тапанчиириин шейт1нарик т1уб кучру, амма дурагъамушв'ин мюгътал шулу, дураги душмандиз гъич саб заар тувурдар; дураги шюшкийирихъан ва ханжларихъан хъич1ихну, амма халариан уч1югъюз гъахъундар, гъаз гъапиш къилзи шту дурагиз мюркъ гъивнийи. Душмнари чвийир къялаъ т1аъру ва йирхъур дурагикан йихуру, анжагъ варт!ан биц1ир гъергру. Думу чпин чуччун хаинвалин гъавриъ ахъру ва думу, кушар чан гъайвнин пирпийирихъ хъит1ну, ч1юрхюру. Риш душмандин улихъ йик1уру, амма учв (чве) дидин къяляхъ гъич саб хабарра дарди гъудургну. Гъамусяльтра гъалайин улихъ зурба гъарзук дугъан гъайвнин ликрин шил рябкъюри ими.

Думут1ан башкъа, гъалайин багахъ урхъ идипнайи кьюб зурба гъарзар хъа. Гъаму урхъаъ гъар гъудуч1врури саб гюлле ва саб патрон хъабц1ру барут абхъри гъахъну. Му гюллена барут гъар гъудуч1врурин терефнаан буржси гъисаб ап1ури гъахъну. Хъа чи кивнайи йишв нянатлу гъисаб дап1на. Гъар гъудуч1врури дугъан накъвдинна гъван гат1абхъру аьдат а. Гъамусяльт душв'ин гъвандин тепе арайиз дуфна.¹³

М. Р. Гъясановди дибик1найи «Ургур чвуччуун гъала» нагълин вариантдиъ табасаранарин Къягъриманханди идара ап1урайи иранариз къаршу вуйи дявдикан ктибури а. Табасаранар ут1уккуб рягъят дарувалин гъаври духъну, Къягъриман-хандиз чвириин чи чан терефназ илт1ик1уз ккуун шулу. Чан къаст к1улиз адабгъбан бадали, дугъу Рейгъанат к1уру гъари, хандин ув'ин юк1в улубкъна, к1ури риш алдатмиш ап1уз гъаъру.

Гъари шурахъна шубуб раЖари гъюру. Анжагъ шубубпи раЖну дугъхъан думу алдатмиш ап1уз шулу. Чуччу чвириин тюфенгариъ, ханжлар-шюшкйириин гъашариъ къилзи шид убзру.

Нагъил, халкъдин гизафси эсерарси, уж'вал харжувлиин гъалиб хъувалиинди ккудубк1ура: къурхулу Къягъриман йик1уру, чав халкъдин ва чвириин улихъ гъап1у тахсирнан гъаври гъахъи чи гъарзарилансина урсру. Дугъан жasad Рубасдин гъирагъдихъ дипну шулу. Гъар гъудуч1врури дугъ'ина гъван гат1абхъури гъахъну.

Нагъиль гъякъикии гъядисийр сюгъриндарихъди гъидикъна. (Къягъримандин аьдати дару гъилинж, чвирииз зиян ап1уз даршувал). Диidiъ гъякъикии вуди кидитувал географический ва исторический тяйинвали къайд ап1ури а: гъядиса Табасарандиъ гъябгъюру, чвири-пягъливнар Урзигъ гъул'ан вуйи тухумдиан ву, хъа гъари — Даттил гъул'ан.

¹³(СМО МПК, вып. XXVI отд. 2,19—20с.).

М. М. Гъясановди дибик1найи нагълиинди, ургур чвуччунна сар чуччун адаш гъван убч1вру уста вуди гъахъну. Баяри уставалиъ багарихъди адаш хъдитуру. Чвийир аьдати инсанарси рякъюрушра, дураг гизаф къувватлударси, ягълидарси улупна. Шубуриз шаламар илит1бан бадали саб гамшин лиль гъубк1ри гъахъундар. Игитар гъамциб гиперболический саягъниинди улупувал, игитарин трактовкайиз мифологический гъисс ап1барихъна' кудубч1вuru.

Харижи т1аращчириз Табасаран бисуз сабанна-кьюбан ккун гъабхъундар. Сулейман-ханди чвиирихъан, Хючназ гъюру рякъ хъадабт1бан бадали Ягъдигъарин гъулан багахъ гъала тикмиш ап1уб ккун ап1уру. Чвиирира гъамциб шарт1 дивру: эгер чпиз 7 жут гамшар, 7 жут йицар, 77 якъ тувиш, кьюб вазлин арайиъ гъала тикмиш ап1урча, к1ури. Кьюб вазлилан Рубас нирин гъирағъдихъ хъайи тепейиин гъам успагъивалиинди, мициб уъмарат адар к1урубсиб, гъала дивну. Гъала-йиан душмнар наънанди гъюрушра рябкъюйи. Харижи душмнарихъан ватан уъбхбан бадали, ургур чвена сар чи гъалайиз кюч шулу. Чвийир йигъну малдарвалиин, жилин ляхнариин, хъа йишвну нубатнахъди гъала уъбхбин машгъул вуди гъахъну.

Надир-Шагъди Дагъустандиина гъюжум ап1уру. Дербент шагъур душманди бисуру. Иранарин къушмар Къазим-Пашайин регъберваликкди Табасарандиъ архъру. Анжагъ гъалайи Хючназди гъюру рякъ хъябкъру. Дилинтина сану гъадму улихънадин вариантариъси гъамушваъра иранарин къушмарин к1ак1начи Къазим-Пашайин юк1в улубкъу чуччун хаинвалин, масу тувувалин гъядиса давам шула. Гъамци, аьсрарииинди дигиш шули, аьхириъ «Ургур чвуччун гъала» ватанпервервалин нагълиз, яна табасаран халкъдин персарин т1аращчириз гъаршу гъуху дявдин темайиз илт1ибк1уру.

Гъаму къисайин сюжет, тарих гъамци яркъуди ахтармиш ап1бан метлеб а. Аьдат вуйиганси писателари кми-кмиди халкъдин эсерар,

къисийир чин творчествойиъ ишлетмиш алури шулу. Саспиган дуарин эсерарин сюжетар халкъдиндарихъди тархыну гъюру, саспиган писателари дуарар чин художествойин фикриз табигъ алпуру ва натижайиъ дуарикан асла цийи маракълу эсерар яратмиш шулу. Дагъустан литературайиъ дицдар эсерар гизаф а. Дуарин арайиъ М. Митаровдин тарихи поэмийир, Р. Гъямзатовдин «Хочбар», А. Аджаматовдин «Лизи луф» ва жарадар улупуз шулу.

Ургур чвуччуун гъалайикан вуйи къиса Ш. Къазиевди «К1ару арс» к1уру поэмайиъ ишлетмиш дална. Диidiъ автори машгъур вуйи къисайн сюжет чан фикриахъди дюз гъюруси, артухъ тясирул шлуси, дигишиш дална.¹⁴

Ургубпи классдин хрестоматияиъ ухъу таниш шулахъа: дуланажагъдикан ва сюгърикан, вуйи махъварихъди («Гъюрмат палтариш ваъ, адмийиз далну ккунду», «Гъисханумна Фатмаханум», «Касиб байна паччагъ»). Гъаму жюрейин махъварин гъякънаан вуйи сабпи мялуматарихъди урхурайидар, гъелбет, сифте вуди хъубпи классдиъ таниш алпуру. Гележегдин классарий мялимди, баяр-шубари хъубпи классдиъ гъадагънайи аygъювалариин асасламиш шули, дуарар имбуусан яркъу ва мюгъкам албаз къатли фикир тувру.

Дуланажагъдикан вуйи махъвар гъайванатарикан вуйидарт1ан ва сюгъриндарт1ан къанди арайиз гъафидар вуди гъисаб ал!уз шулу, фицики дуариан ухъуз имбу къюбиб жюриирин лишнара гизаф рякъюрхъуз. Чин мянайиз дилигну, дуарар классарин обществойиъ арайиз гъафидар ву. Имбу жюриирин махъварихъан дуланажагъдикан вуйидар чин мянайин ва дюзмиш хъупан азадвалиинди ва гъулайвалиинди тафавутлу шула. Дуариъ гизафси уьмрин ва яшайишдин гъякъикъат шлубкъан ачухъди ва гъякълуди улупуз чалишмиш шулу. Гъаддиз гюре дуланажагъдикан вуйи махъвариъ

¹⁴ М.Г. Юсуфов Изучение табасаранской литературы в школе, Махачкала, 1981.

сюгьюрчывалин лишнарра гизаф ц1ибдит1ан алахъурдар. Дураг чпин дюзмиш хъупан лишнариинди гизафси гъикайиризра, къисийиризра багахь шулу. Гъаддиз лигну гагъ-гагъ дуланажагъдикан вуйи махъвариз гъякъикъатдикан вуйидарра к1ури шулу.

Аьдат вуди дуланажагъдикан вуйи махъварин игитар инсанар ву. Амма дупну ккундуки, думу махъварин ахюбсиб пайнаъ игитариз чпин хусуси чвурар ади шулдар, гизафси дураг гъаци тахминан ксарин уьмуни образар вуди шулу. Месела, «Кьюр хялижв» ва «Малла ва кьюб садакъя» к1уру махъварин к1улин игитар касиб, девлетлу ва малла ву. Хъа дурагилан савайи «Гъюрмат палтариц ваъ, адмийиз дап1ну ккунду» к1уру махъвраъ к1улин игитриз чан хусуси чвурра а — Аьлиражаб. Махъвраъ хусуси чвур ади хъували думу эсер гъякъикъатдиз имбубсан багахь ап1ура, диidi гъадму дюшюш гъадму касдин, Аьлиражабдин, уьмриъ гъякъикъатдиъра гъабшивалиин хъпехъурайи кас инандирмиш ап!бан роль уйнамиш ап1ура.

Табасаран халкъдин дуланажагъдикан вуйи махъварихъди таниш шули, ухъуз, дурагин игитар гизафси касиб халкъдин вакилар: касиб, нежбер, йитим, темпел, касибрин риш вая бай, устад ва гъ. ж. вуди рякъюрхъуз. Му далили думу жюрейин махъварин ахюбсиб пай зегъметкеш халкъди яратмиш дап1найивалин гъякънаан шагъидвал ап1ура. Гъадму саб вахтна дурагиъ паччгъар, девлетлуйир, маллайир, гъякимдрар ва жара варлуйирра дюшюш шула. Амма гъар фици-вшра саки гъарсаб махъвраъ дурагиин касиб халкъдин вакил гъам къувватниинди, гъам гафниинди ва гъамсана аьмалниинди гъалиб шула, зегъметкеш халкъдин терефнаан вуйи игитри гъякимдрар ва варлуйир биябур ап1ура, дурагик кялхъра, рихшанд ап1ура, альхъюра.

Дуланажагъдикан вуйи махъвариъ гъяракатар чпиз ухди таниш вуйи аьдати шарт1ариъ к1ули гъягъюра. Миди вуйи жюрииът1ан дурагиъ яшайишдин гъаршувалар, синифвалин женг ва барабарсузвал

гъякълуди ва яркъуди ачухъ апlyра. К1ул'инди гъадабгъиш, «Кьюр хялижв» ва «Гьюрмат палтариz ваъ, адмийиз дап1ну ккун» к1уру махъвариъ инсанарин, хъа дурариъ варлуйирин, къискъисвал, мут1лакъвал, тямягъкарвал улупура ва биябур апlyра. Дурариъ девлетлуйир, гъякимдрар касибариz гъаршуди деркна. Эгер сабпи махъвраъ варлуйин къискъисвализ касибрин к1ван мяргъяматлуval гъаншарди дивнаш, къубпи махъвраъ касиб Альиражаб девлетлуйирин саб к1ерет1диз гъаршуди удуч1вура, дугъу девлетлуйирин к1ван къут1къливал, чиркинвал ва пайгарсузвал ачухъ апlyра, дурарик кялхъра, инсанари, хъа гъамушваъ девлетлуйири, шей'ариз «икрам ап1рубсиб» пис ляхин тянкъид апlyра ва инсандин заанвал тасдикъ апlyра.

Думу къубиb махъвар чпин дюзмиш хъупан къайдайиинди саб-сабдиз гизаф ухшар ву. «Кьюр хялижвиyси» «Гьюрмат палтариz ваъ, адмийиз дап1ну ккун» махъвраъра касиб жви варлуйирихъди къуб ражари дюшюш шула. Эгер сабпи ражари гюрюшиш гъахъиган къубидари касиб жуввар даккунди къаршуламиш апlyраш (сабпи махъвраъ касибиз фун абц1ну уъл гъивундаш, къубибдиъ касиб хулазди уч1вган, гъятта «гъич сарира дугъан саламдиз жаваб тувундар, думу гъясбикк ккаундар ва деънайи йишвлан гъудужвундар»), къубпи ражари гюрюшиш гъахъиган, касибари неинки варлуйирин пис юк1варин чиркин гъиссар улупура, хъа гъадму саб вахтна дуар рихшандвалиинди биябурра апlyра, дуарин эдеблувализ гъякълу кымат тувра, дуарихъ намус-гъир'ят хъутрувал тасдикъ ап1ура. Махъварин мянайиан ачухъ шулайиганси, эгер варлуйир къискъисар, жаарин мал- мутмуйиин тямягъ гъябгърудар вуш, зегъметкеш халкъдин вакилар вуий касибар гизаф дугъридар, гъякълудар, мяргъяматлудар, юк1в гъибихъдар, аъхю инсанвал кайидар ву. Къубидарин к1ван ачухъвализ ва хлин жумартвализ къадар адар, ч1алнан хусусивалариинара жалб апlyру.

VII классдиъ «Гъисханумна Фатмаханум» к1уру махъв аьгью ап1ура. Думу аьгью ап1ури, мялимди чан куч1ван сюгъбатнъ урхурайидар му жюрейин махъварин хусусиваларихъди дериндиан таниш ап1уру.

Махъварин жюриирикан сюгъриндар варит1ан гюрчегдар, инсан машгъул ап1рудар вуди гъисаб шула. Думу ляхнис чан себебра адарди дар. Сюгърин махъвар инсандин фантазияйинди ва жюрбежюр гъяракатариинди гизаф девлетлу ву. Сюгърин махъварра гъайванатарикан вуйи махъварси лап дегъзаманириъ арайиз гъафидар ву. Дурагиъ аьдати уьмриъ асла дюшюш даршу альаматнан гъядисийр улупури шулу.

Сюгърин махъварин хусусиваларикан саб ва асасуб дурагиъ инсанарихъди сабси аьжайиб гъайванатар ва жара шей'ар (девийир, аждагъийир, кушкафттар, жинар-шайт1нар, т1ирхру халачийир, гъайвнар ва ж.) иштирак хъуб ву. Месела, «Гъисханумна Фатмаханум» к1уру махъвраъ дидин к1улин игитарихъди сабси жинар-шайт1нарра иштирак шула.

Сюгърин махъвариъ халкъдин к1ван умудар: табиаът мют1югъ ап1уб, гъагъи зегъмет пч1у ап1уб, гъакъувал гъалиб хъуб, зегъметкеш касдин гъагъи уьмур ужу ап1уб — улупура. Аьдат вуди, дурагин игитар гизафси халкъдин вакилар ву, ва дураг гъарсаб читинвалиан к1ару къувватарииин гъалибра духьну удуч1вура.

Сюгърин махъвариъ айи халкъдин гизаф хиялар ва умудар гъи ихъ уьмриз кечирмиш духьна. Саб фила-вуш заварилан т1ирхбакан вуйи умуд (халачийинди т1ирхуб) гъийин аьхю самолетари тамам дап1на. Гъамци ихъ йигъари махъвар гъакъикъатдиз дюзмиш шула: инсанарин уьмур гъюблан гъюбаз балгура, вазарииинди инсанари космосдиъ сирнав ап1ура, гъарсар касдиз зегъмет аьхю шадвал дубхъна...

Чан мянайиз дилигну «Гъисханумна Фатмаханум» махъв тахминан вуди кьюб йишв'ина жара шула: 1) чпиҳъдада хъимдарди йитимар духънайи чи Гъисханум ва дугъан биц1и чве Уъмар; 2) дархи бабан макрарин лук1 духънайи гага, дархи баб ва дугъан риш Фатмаханум. Махъвран гъадму асас паяриз тялукъ вуйиси думу аygъю ап1бан дарсарра дюзмиш ап1уру.

Му махъв аygъю ап1ури, мялимди урхурайидарин фикир биц1и Уъмран гирамивалиина, дугъан к1ван марцивалиинна, чан хлиъ фук1а адрувалиинна ва Гъисханумдин дирбаш'валиина, рягъимлувалиина, уж'вал писвалиин гъалиб хъуб улупурайи терефариина жалб ап1уб лазим гъюру. Шуран дирбаш'валикан, гаф-ч1ал ап1уз аygъюваликан улхури, думу чпин адаши к1ару ярквраъ дитну гъушган фици рягъниккинди алдахъну, жинар-шайт1нарихъди гуч1ра дарди, гаф-ч1ал дибихъну, пешкешарра хъади сагъ-саламатди хъадакну хулаз гъюб'ин дийигъуз шулу.

Махъвраъ Гъисханумдин образди хусуси йишв бисура. Хъа тмуну терефнаан гъилигиш, ухъуз рябкъюрахъуз дархи бабан писвал, ч1уру ниятар ва дугъан шуран Фатмаханумдин инт1ивална фурсувал, адашин дархи бабан улихъ айкузвал ва биц1и Уъмранна Гъисханумдин улихъ чан усалвал. Дархи бабу жилириз дурхну Фатмаханумра Гъисханум диту йишвахъна гъайих к1уру. Гъисханумси Фатмаханумра жинар-шайт1нар ккайи рягъниккинди алдахъуру. Шайт1нари илт1ишну Фатмаханумдиз ялхъван ап1ин гъапиган «игъиъ» дап1ну, абдалси альхъюру. Магъа гъамшваъ ухъуз рябкъюрахъуз дугъан инт1ивал. Чпи к1урую дарап1ган шайт1нари думу йик1уру ва думу агуз дархи бабау Гъисханум гъаъру. Гъисханумдиз дархи ччучунн ерина рягъникк к1урбар дихъуру ва дурагъи хъади хулаз дуфну дархи бабан улихъ дерчру. Хъа му альамат гъябкъган дархи баб юк1в дут1убк1ну йик1уру. Магъа

гъамци, махъвран ахирь ухъуз рябкъюрахъуз фици писвалиин уж'вал гъалиб шулаш.

7-пи классдин программайиъ, гъацира ухъу сабсан сюгърин махъврахъди таниш шулахъа «Касиб байна паччагь». Мушваъ ухъуз рябкъюрахъузки фици касиб байилт1икураш гагъ гъушраз, гагъ шюхъяр хъайи пэълиз, гагъ кюкийириз ва гъ.ж. Му махъврак гизаф фонтастикайин элементар ка ва гъадишвман думу биц1идари ахю ашкъниинди урхур.

Табасаран халкъдин махъвар аygъю ap1руган, мялимди методикайин гъамцдар къайдийрикан мянфяльт ктабгъуб ккун шулу:

махъварин гъякънаан сифте гаф (мялимдин сюгъбат);

махъв мялимди устадвалиинди ктибту вая урхуб;

ц1ийи ва гъаври дарши гафарин зиин ляхин гъабхуб (гафа-рин мана аygъю ap1уб, дураг кади гафарин ибарийр ва предложениир дюзмиш ap1уб, дураг жувван улхбаъ ишлетмиш ap1уб);

махъв баяр-шубари урхуб;

махъвран мянайиз тялукъ суалариз жавабар тувуб;

эсерин мана ч1ук1вариз пай dap1ну, тамамвалиинди ва жара жюриириинди ктибту;

махъвран мана шиклариан ктибту (урхурайидари хулариъ зигуз гъитну);

эсерин мана ачухъ ap1уб;

махъвран жикъи мана тетрадариъ bik1уб;

эсерин анализ ap1бан вердиш'валар кауб;

эсерикан ва дидин k1улин игитарикан урхурайидари чпин фикрап ачухъ ap1уб, игитарин гъяракатариз кымат тувуб;

мелзналан вая дибик1ну махъвар дюзмиш ap1уб;

күл'инди гъурху махъвраз мелзналан вая дибик1ну кымат тувуб ва гъ. ж.

Гизаф меселйир халкъдин эсерар аыгъю ап1бахъди аылакъалу вуйидар литературайин эсерариина улдуч1вруган гъял ап1уру. Ээсерин идея, халкъдин эсерар яратмиш ап1бан коллективвал, саб жанриири тмунубдиз тясир ап1увал, литературайин ва халкъдин эсерарин аылакъийир, дураг жара хупан хусуси лишнар ву.

1.2. Аьдатарихъди аылакъалу вуйи поэзия аыгъю ап1уб.

Му поэзия варит1ан ухди арайиз гъафну. Табиа1тдикан асиллу кюгъне инсанарин фагъумдиль табиа1тдин гъядисийириз сюгърин къувват а к1уру фикрап лицури гъахъну. Гъамци нежбервалин уьмрихъди аылакъайиъ айи социальный аьдатар арайиз гъафну. Кюгъне инсанарин фикриинди, дураг тамам ап1бакан яшайишдин хушбаҳтвал, девлет зияда хувал, баҳтар хувал асиллу ву к1ури гъахъну ва думу аьдатарин гъяракатнак сюгъорлувал ка к1ури, табиа1тдин къанунарин аьдатарикан аыгъдрували к1ваант!ан хъугъри гъахъну.

Табасаран халкъдин мелзнат яратмиш ап1бариъ мяълийири ахю йишв бисура. Халкъдин мелзнат поэзияин имбу жюриири, мяълийирра ухдит1ан яратмиш духънайидар ву.

Дураг ихъ гъийин йигъаз ахю ва гизаф читин рякъ ккадап1ну дуфнайдар ву.

Халкъдин мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур ву, фицики мяълийир неинки ашкъварихъан ва устадарихъан, хъа гъацира мяъли к1уз гъич саб устадвалра адрударихъанра уйнамиш шлудар ву. Мяълийир халкъдин арайиъ машгъур хъпан сабсан къайд ап1уб лазим гъюру: фольклорин жара жюриири дарди, мяълийир

гизафси мукъмыхъди к1урудар ву. Амма му, вари мяълийир мукъмыхъди к1ури гъахъну, к1урайи гаф дар. Халкъдин мяълийирикан жюрбежюр аьдатариз ва къайдийириз тялуку вуйидар иллагъки гизафси мукъмыхъди к1ури гъахъну - гъадму саб вахтна сасдар мяълийириз чпин хусуси мукъмарра ади гъахъну. Ва гъаддиз лигну мукъмира чан нубатнаъ мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур хъупаъ ахю ва метлеблу роль уйнамиш ап1ури гъахъну ва ап1урира а.

Табасаран халкъдин арайиъ мяълийирин ва инсандин уымриъ дурарин метлебувалин гъякънаан дупнайи абириин гафар ва мисалар гизаф дюнмиш шула: «Мяълийи ляхин ккюдюбгъору».

Халкъдин мяълийирин чпи инсанарин фикрап, умудар ва хиялар, уымрин жюрбежюр терефар ат1агура. Ва гъаддиз лигну табасаран халкъдин мяълийир мяна жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дурариъ халкъдин уымур ва яшайиш саки вари терефарихъанди улупура. Мяълийириан ухъуз улихъдин уымрин перишан шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уымрикан вуйи умудар, касибаринра кентхудийирин, варлуйирин арайиъ ади гъабхъи барабарвал, кьюбидари сабидари арайиъ ади гъахури гъахъи истисмар, аьрвалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуйирихъна вуйи дакнишин ва гизаф жара т1алабар рякъюра¹⁵. Гъадму саб вахтна дурари, мяълийири, халкъдин зегъметра улупура, халкъдин кюгъне аьдатарихъди таниш аплура, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ва перишан кьисматнакан к1ура.

Миди вуйи жара халкъариси табасаран халкъдира чан мяълийир гизаф йисариинди сак1ал ва ц1алцам дап1ну искусствойин заан дережайиз хура. Амма, гъайифки халкъдин

¹⁵ Митаров М. Табасаранские народные песни. Махачкала, 1974 .

мелзнат гъаму къимат адру ахю хазнайикан ихъ йигъариз дуфнайдар гизаф ц1иб ву. Ахю Октябрин революцияиз улихъна ихъ халкъдиз чан багъри ч1алниинди урхуб-бик1уб адарди хувалиан гизаф мяълийири умур жикъиб гъабхъну.

Табасаран халкъдин мяълийир бик1бииинди гъитуз ва дурарихъди наслар таниш ап1ру мумкинвал ихъ совет деврият1ан гъабхъундар. Хъа гъелелиг халкъдин ярку гъатариъ мялум вуйи гизаф мяълийир, гъайифки, гъира тамамвалиинди гъварч дап1ну чап ап1уз духънадар. Гъамусдиз сасдар мяълийир табасаран бик1рударин гъварчириъ, «Литературайин Табасаран» альманахдъ чап дап1на. Дураг уч ва тартиб ап1баъ Б.Митаровди, Т.Мягъямедовди, М.Митаровди, Б.Ханмягъмадовди, И.Шагъмардановди, М.Гъясановди ва жарадари ахю роль уйнамиш гъап1ну. Табасаран мяълийири к1ул'инди вуйи сабпи гъварч - «Халкъдин ирс» - 1974-пи йисан удубч1вну. Дупну ккундуки, дидиъ неинки халкъдин мяълийир, хъа гъадму саб вахтна ччур мялум вуйи ва дару гизаф жара кюгъне шаирарин эсерарра ахъна. Гъадму саб вахтна дидиъ сасдар шаирари чпи кадагънайи, хъа халкъдин мяълийириз гизаф багахъ шулайи эсерарра дюшюш шула. кечермиш гъахъи гизаф йисарин арайиъ сак1ал ва ц1алц1ам ап1баз лигну, табасаран халкъдин мяълийири ч1ал гюрчегуб ва хъпалгуб, къат1и мяна- метлеб кайиб, гъавриъ ухди ахъруб ва тясиrlуб ву. Мяълийин гъарсаб гафну, гъарсаб фикри неинки саб вакъия, мутму вая дидин гъял улупура, хъа гъадму саб вахтна диди ихъ фикриз жюрбежюр образарра хури шулу, ухъухъди гъадму мяълийиъ ачухъ дап1найи гъискар, гъевес ва гевюл гъиссра ап1уз гъитру. Мяълийири думу урхурайи касдин фикир жара терефнахъинди гъабхру, к1улин мянайихъан гъадаъру, ярхла ап1ру мяйири ва мялуматар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мяълийири

арайиъ лирикайин эсерари ахю йишв бисура. Хъа лирикайин мяълийирин арайиъ мюгьюббатдикан вуйидари. Думу ляхнин гъаври хъубра читин дар. Лирикайин мяълийириъ жюрбежюр суратар ва шиклар ади шулу. Дурагин к1улин метлеб лирикайин игитрин айт1 терефнан рюгънан гъял ачухъ ап1уб ву. Хъа гъадму саб вахтна дурагин арайиъ ч1ат терефнан гъядисийрра, игитрин гъяракаттара улупурайи эсерра ц1иб шулдар. Гъаддарира чпин нубатнаъ рюгънан артмишвал ачухъ ап!баъ роль уйнамиш апlyра. Лирикайин мяълийириан инсанарин яркъу гъатариз чпин уьмрин, фикрарин ва гъиссарин ухшармиш'валар рякъюру. Гъаддиз дураг гизафдариз багахъра, гирамира шула. Гъаддиз дураги мяълийин уьмурра ярхи апlyра.

Халкъдин мяълийирикан улхури, мялимди дурагинна махъварин арайиъ айи фаркъвалиинара урхурайи баяр - шубарин фикир жалб ап1уру. Мялум вуйибси, мяълийир махъвариъра дюшюш шулу, дураги махъварин ч1ал гюрчег ва тясиру ап1баъ лайикълу роль уйнамиш апlyра. Халкъдин мяълийирин ва махъварин арайиъ айи фаркъвалин асас лишнарикан саб махъварин мяна дюзи хъайи - хъайиси тешкил ап1урайи саб - сабдихъди гъюрайи гъядисийр ади хъуб ву. Махъвариъ игитар гъаммишан гъяракатнаъ шулу, дураги улихъ дивнайи читин месела ва мурад адабгъуру. Махъвар ктибтбан эсерар ву. Хъа лирикайин эсерари сифтена - сифте гъадму ва жара гъядисийри ва дюшюшари арайиз духнайи гъиссар, фикрар ва хиялар улупура. Мушваъ, махъвариъси дарди, саб гъядиса сарин игитрин фикрар ва гъиссар улупбан себеб вудит1ан ишлетмиш ап1урадар.

Гъадму саб вахтна, махъварин ч1алнаъси дарди, мяълийирин ч1алнаъ эсер суратламиш аплру алатора гизаф ишлетмиш апlyру. Дураги чпин нубатнаъ мяълийин ч1ал гюрчег ап1бахъди сабси,

дидин тясирувалра гужал ап1ура. Мялимди урхурайидариз мяълийириң ч1алнан хусусивалар аьгъю ап1руган, му ляхнис къат1и фикир туувуб ккун шулу.

Аьдатарихъди альакъалу вуйи поэзияйин кьюб цикл а: *рузномайин* (календарин) ва *хизандин*.

Нежбервалин жилихъди, ругдихъди вуйи альакъайиъ жилилан шлубкъан артухъ мягъсул гъадабгъбан бадали рузномайин циклиин аьдатариъ сюгърин ва дюйириң гъяракатари ахю йишв бисура.

Табасаранарин яркъуди дарабгънайи аьдатарикан саб, гъулан жямяльтди улупнайи вахтна к1ули гъабхру "Тум убзуб" к1уру аьдат гъабхыну. Дишихъди альакъалу мяълийир ц1ибт1ан адар, хъа думу хут1ил ишлетмиш ап1бан аьдат к1ули гъабхбан улихъ шлур дишагъли вуди гъахыну.

Тум убзуз удуч1вруган хулан гъюрмат айи ахюрсир дишагълийи рякъюъ гъар гъахъуриз чим алап1найи уълин ч1ук1ар тувруган, дугъаз ужувлан дюаийихъди к1ури гъахыну:

Берекет хъайи йис ибшри,
Хут1лин бегъер бул ибшри. Амин!
Гъап1у зегъмет дурубгри,
Раццахъ дяхнин ч!веъ ибшри. Амин!

Гъаму терефнаан хъадукар улубкъахъди "Эбелцен" к1уру аьдат варит1ан машгъуруб ву. Жара гъунши миллетари дидиз "Новрузбайрам" - азербайжанари, "Яран сувар" - лезгиири, яна "Хъадукран машквар" к1уру. Диidiъ айи тамашайири, жюрбежюор уйинариъ инсанариз сюгърин къувват ади рябкъюйи. Эбелцендикан вуйи мяълийир шубуб пайназ жара шула: эбелцен гъайиз улихъна к1урудар, муртйир уч ап1ру вахтна ва учв эбелцен улубкъу хябахъган к1урудар.

Эбелцен гъяйиз улихъна йигъар ккимиidi жигъилари зурначайиrin, гъямplарин десте тешкил дап1ну, гъунши гъулариъ мяълийир, ялхъвнар, гъямplарин зарафатнан уйинар, тамашийир аплури гъахъну, йивури гарчил думу машгъулат гъарурин хянаz ц1ару маргъарра (эбелцнан асас лишан) хъади лицури гъахъну. Хулан эйсийи африн ч1ук1ар, муртийир, улихъ ккимиidi гъурхъу харап ва дурарикк ккивну гъурхъу мал-чарвайин ликар тувригъахъну¹⁶.

Гъацира табасаран литературайиъ аьдатарин фольклорира ахю иишв бисура. Жара мяълийириси яшайишдикан вуйи мяълийирира табасаран халкъдин яратмиш аплбариъ лайикълу иишв дубиснайиб саб хайлин дерин мяна айи, к1ван рюгъ бегъемди чпиъ т!ап1ну яратмиш дап1найи ц1арари ухъуз тамамвалиинди исбат аплура.

Табасаранарин революцияиз улихъна вуйи халкъдин ирснаъ машгъур шаирарин эсерарт1ан саваи, ччвур мялум дару ашкъарин, сазандарарин, гафнан устадарин эсерарра а. "Бахтсуз", "Кавха", "Касибвал", "Маллайиз", "Зулумклиз" ва саб хайлин жара эсерари дураг яратмиш гъап1дариз классовый обществойиъ касибар, мазлум халкъ айи гъялну иццру аплурайивал, гъам-хажалат туврайивал мялум аплура ва гъадму деврин мешребсуз гъюкмарин къанунсуз шарт1ар биябур аплура.

Аммаки ухдиси яратмиш дап1найи мяълийириъ деврин пис гъюкум зурба пафосдинди русвагъ аплурашра, дициб писвалин, барабар дару уымриан фици удуч1вну ккундувш фук1а дарк1ури тамам вуди бахтлу гележегдикан миж ктабт1ура. Хажалат, дерд зигувал, жуван къисматниин рази дарувал халкъдин къисматнак кпикъура.

¹⁶Курбанов М.М. Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция. Махачкала, 1996.

Эсерарин шикилувал ва ттархъувалин гъурулуш ужууди ву, юкъуб ц1арнан, жикъи рифмайин бинайин къайдайиинди яратмиш дап1на. Мушваъ тема арт'миш шула, лирический персонаждин аързну дериндиан гъисс аплура. Умрин гъяракатарикан хъайи-хъайибси арайиз дубхнайи вари шаирчивали (поэзияйи) умрин читин шарт1ариъ айи касдин къисматназ к1ван дериндиан лигуз мумкинвал тувра. Думу гъамциб бинайин алди дюзмиш дап1на:

Узу шад дарза
Дюн'яйин узу хъершбаз,
Улубкыну къаза -
Къаршу дарза дюн'я дипбаз.
Касибал, нукъсан
Себеб шулу бахтсузариз,
Фуж тахсир ву?
Бахт бихъдарзуз!
Масу гъадабгъуз шлуб дар.

Хъасин халкъдихъинди илдицну суал гъюра, фицики думу шиир касибарин вакиларикан сари гъибик1уб ву: "Фуж тахсир ву?" - гъерхра лирический геройи, ва чав чаз жаваб тувуз мажбур шула. Гъадму жавабнаъ кялхъру, рихшант аплру саягъниинди, гъякъ'валин гъавриъ ахъри, зегъметкеш халкъдин игътияжар гъурк1уз даршуваликан к1ура.

Сабпи пайнан антитета (къаршувал) дидин кьюбпи пайнаъ а. Саб тмуунубдихъ тевувал къадарсуз эсер аплрубсиб ву, фицики гъамцибиз ухшар вуйи жара шиъриъ вари дарпиб, ачухъ дап1ну адруб гъаму шиъриъ гъякълу жавабар туври дупна.

Тема гъамциб къайдайиинди гъат1абццувили, обществойиъ яшамиш шулайи девлетлуйириин ва касибарин арайиъ айи наразивалин деринариз гъахура, гъит1ибккнайи месэла ачухъ аплура ва гъял аплуз даршлу читинвалар арайиз хура.

Шаирвалин фикирлувал гъял ап1бан къайдаси убч1врайи антитеза философияйин уьмуни мянайихъан шейъ ачухъди улупбиинд1 тафавутлу шула.

Яшайишдикан вуйи тематика артмиш шули, адру мяълийир уьмри арайиз хури, гъюблан-гъюбаз деври дураг ц1алц1ам ап1ури гъякъикъатлу яшайишдин шиклиз хура.

Мялум дарди гъузу авторин фикрап ачухъди, къаршууди диш дап1на. Шиъриз "Залум" к1уру. Инсафсуз бегдин хасият бегъемди улупнайи шиклиан арайиз гъюра.

Инжик духъна гъаз му къадар,
Яв зулмарикк айжу халкъар?
Филадискъан, эй мулкидар,
Гъубзд1 мициб девран, залум?
Йипа, фициб шулуш тахил.
Тямаягъкарди ч1юбкънайир хил?
Дюн'яйин гъибртрайи шил
Ифи хъайиб вуяв, залум.

Маракълу эсерарин арайиъ "Дибрихъди", "Хандиз жаваб", "Сад йигъян", "Фана дюн'я" к1уру шиърар иллагъки тафавутлу ву.

"Сад йигъян" к1уру шиърин метлеблувал аку гележегдик умуд кивбаъ а. Дидин асас мяналувал востокдин поэзияйин аьдати къайдайиъ абхънайи дих ап1бан жюрейинди дюзмиш дап1на. Гъадму къайда хусуси вуди бендарин къюбиб чиб-чишихъди гъюрайи ц1арариъ ачухъди рябкъору.

Революцияйиз улихъна вуйи дагъустан литературайиъси, табасаран литературайиъра диндин мавгъуматчийр биябур ап1увал, зегъметкеш инсандин наразивал улупувал яшайишдин гъякъикъи вуйи темийрикан асасдар вуди гъахъну.

Касибариқ динагълийирихъди вуйи чпин янашмиш'вал дургъунугъарииндиги, мисалариинди, махъварииндиги, айттарииндиги, абирин гафариинди субут алдабц1уру "Маллайи марцци штуланра хах алдабц1уру" "Маллайи гули ип1дар, гъибихъган галра гъибтурдар", "Суваб бадали гатди къюлра бисурдар" ва гъамцдар жарадар.

Мялум дару ашкы фила-вуш гъамциб мяъли гъап1ну:

Ал1ри халкъдин уларизъ кум.

Хъап1рава яв мурдал гъюкум.

Я хяр дубшвну, я дубзну тум,

Зигурдарва зегъмет, малла.

Немец альим ва этнограф А.Дирри XIX-аьсрий чан "Дагъустандин этнографияйин очеркар" к1уру китабдии тасдикъ ал1ура: "дишагълийи къял'инди гак1влар хуру, ц1ийиди ал1урайи тикилишариз гъванар ва шид хъибк1ру, хуларин ламун руг къял'инди хуз сад йигъандин рякъюн манзилиз гъягъюру ва гъ.ж.

Хизандин яшайшидикан вуйи эсерар ишларикан ва сумчрин мяълийирикан ибарат ву. Ишларин чивар къадим заманайиъ агу б лазим шулу. Ишлар ал1ру касди мялум вуйи ишал чан дердер, хажалат к1ваант1ан дигиш ал1уру, думу гъякъикъатдиз багахъ ал1уру, амма дидин поэзияйин гъурулуш, гъенг, образарин система, илт1ик1бар, текрар, дигиш шуладар. Гъаддиз саб ишали жюрбежюр вахтари яшамиш гъаши инсанариз тясир ал1уру.

Ишлар чав-чалан пис, дерин дерд кубк1увалин натижайиъ, жара поэзияйин эсерси дарди, тяди арайиз гъюру, мяна жигъатнаан зигъимлуди, ебхъурайирин к1ваз ишлин гъиссну зурба эсер ал1уру, улариз нивгъ хуру, гъацира ишал ал1урайирихъди дерд пай ал1уз мажбур шулу.

Варидихъан поэзияйин эсер яратмиш ал1уз дашрлуганси, шилхъан вушра бегъем мяна айи, инсандин гъисс ал1ру дилавар гафнан хажалатнан гъенг загъир шулайи ишалра ал1уз шулдар, гъаз гъапиш дидиъра поэзияйин вари далилар ишлетмиш ал1ура: рифма, ударение, слогарин уьмуми къадарин къайда, ттевбар, эпитетар, метафорайин къайдийр ва гъ. ж. Гъаддиз асас духьну, юкъуб ц1арнакан ибарат вуйи востокдин жюре бендеринси табасаран ишларин ижми к1алиб адар, дуарин швнубна-саб ц1ар ади шулу. Ц1аариъ айи слогарин къадарра сабсиб дар. Месела, гъач1и биц1ирихъ дадайи:

Ккунирин ул кубнийк!ана?

Даккириин агъ кубк1нийк1ана? (2 ц1ар)

Жан дадайн!

Кивув кадрабгъур,

Кьюб гаф кадрабгъур

Дердназ дарман дибрихъур

Уъзурназ чара дибрихъур

Бай, баванай!

(6 ц1ар)

Гизафси ишларин мянайиъ ритмикайин параллелизмийин мисаларра алахъуру:

Бахтавар, абайин бай хъайир,

Бахтавар, абайин хал хъайир...

Арчал алдру уълкийириъ гъач1ир,

Ч1ал аygъдру ватанариъ гъач1ир...

Гъулаъ йишв дярябкъюр,

Ямукъаъ аyжал дибрихъур...

Ишларии ишлетмиш ал1урайи шикилувал, мяна ачухъ ал1баз ишлетмиш ал1урайи дакъатар къаяхъна фольклорин гизаф жюриириъ ва лирикайиъ ишлетмиш ал1уз хъюгъну: "жейрандиз ухшар",

"паздин улар", "гъюдран улар", "уърдгин гардан", "магъийин сппар", "вазстар улч1вмар", "ригът1ан акур" ва гъаци жарадар.

Гизафси ишлин гафар сари (импровизатори) к1уру, хъасин имбу дишагълийири вариди сабхилди "агьи, агьи!" хъипру. "Агьи" к1уру гаф учв речитативдин (сабхилди хъипувал) асас междометие шула ва дидинди ишлин мяна гъати ап1ура.

Ишлар темайин жигъатнаан жара ап1уз хъюгъиш, хъуб жюрейиз жара ап!уз шулу: вахтсузди уъмриан гъушу жигъил бализ, ясана шураз к1урайи, набалугъ йитимариз бахш ап1урайи, чуччу чвуччвуз, ясана чан чуччуз к1урайи, гъач1и жилирихъ хпири (тъамус ач1ни) ап1урайи ишлар.

Бязи ишлар силлабический (слогарин сабсиб къадар) шиърин къайдайинди хъуб-урч1вуб слогдиинд дюзмиш духънайидар ву.

Табасаран халкъдин мелзナン яратмиш ап1барин асас жюрикан вуйи мяълийир 5 («К1ару гату – темпел гату», «Сумчрин мяълийир», «Кавха», «Маллайиз», «Дадайиз шуран дерди»). Дураг аygъю ап1бан бадали табасаран литературайин программайиъ 5-пи классдиз 4 сяльт улупна. Чпин мянаиз дилигну, табасаран халкъдин мяълийир сабшвнуб жюрейиз жара шула:

- 1) яшайишдикан вуйи мяълийир;
- 2) къягъриманвалин мяълийир;
- 3) аьдатарикан вуйи мяълийир;
- 4) тарихнан мяълийир;
- 5) лирикайн мяълийир;
- 6) мяйлийир-бендар ва гъ. ж.

Халкъдин мяълийир аygъю ап1уб 6-7-пи классриъ — махъварин ва къисийирин къяляхъ гъюра. Ва му ляхни чан нубатнаъ мялимдикан мяълийириз тялукъ вуйи сабпи дарсар гъарсаб классдиз фольклорин

жюриирикан — махъварикан, мяълиирикан, кысийирикан, абириин гафарикиан, мисаларикиан ва дургъунагъарикиан вуйи сюгъбатарилан башламиш ап1уб ккун шула.

6-7-пи классариъ «Халкъдин мяълийир» тема аygъю ап1уз хъюгъри, мялимдихъан дидиз тялукъ вуйи сабпи дарс жюрбежюрди тешкил ап1уз шулу. Табасаран литературайин мялимари гизафси гъамциб къайдайикан яркъуди мяnfяльт ктабгъури шулу.

6-7-пи классариъ урхурайидариз халкъдин жюрбежюр мяълиирикан саб бязи аygъовалар ади шулу. Гъаддиз лигну мялимди сабпи дарс баяр-шубариз таниш вуйи ва аygъю халкъдин мяълиириин къадар ва жюриир тяйин ап1балан башламишра ап1уру. Хъасин мялимди мяълиириин гъякънаан вуйи чан куч1вбан ихтилат (думу сюгъбат къайдайиндира гъубхишра шулу) башламиш ап1уру.

Табасаран халкъдин мелз난 яратмиш ап1бариъ мяълиири ахюйишв бисура. Халкъдин мелз난 поэзияин имбу жюриирси, мяълииирра ухдит1ан яратмиш духънайидар ву. Дураг ихъ гъийин иигъаз ахюя ва гизаф читин рякъ ккадап1ну дуфнайидар ву.

Халкъдин мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур ву, фицики мяълийир неинки ашкъварихъан ва устадарихъан, хъа гъацира мяъли к1уз гъич саб устадвалра адрударихъанра уйнамиш ап1уз шлудар ву. Мяълийир халкъдин арайиъ машгъур хъупан сабсан далил къайд ап1уб лазим гъюру: фольклорин жара жюриирси дарди, мяълийир гизафси мукумхъди к1урудар ву. Амма му, вари мяълийир мукумхъди к1ури гъахъну, к1урайи гаф дар. Халкъдин мяълиирикан жюрбежюр аьдатариз ва къайдайиз тялукъ вуйидар иллагъки гизафси мукумхъди к1ури гъахъну. Гъадму саб вахтна сасдар мяълийиз (иллагъки сумчрин мяълийиз) чпин хусуси мукумарра ади гъахъну. Ва гъаддиз лигну мукумира чан нубатнаъ мяълийир инсанарин яркъу гъатариъ машгъур хъупаъ ахюя ва метлеблу роль уйнамиш ап1ури

гъахьну ва ап1урира а¹⁷.

Табасаран халкъдин арайиъ мяълийирин ва инсандин уъмриъ дурагин метлебувалин гъякънаан дупнайи абириин гафар ва мисалар гизаф дюшюш шула: «Мяълийи ляхин ккюдюбгъюру», «Мяълийи рякъ жикъи ап1уру», «Халкъдин юк1в мяълийиъ шулу», «Фикрар, хиялар фицдар вуш, мяълийирра гъацдар шулу» ва гъ ж. Гъаму мисалариан мялум шулайиганси, халкъдин уъмриъ мяълийирин метлебувал, гъелбет, аъхюб вуди гъабхьну. Дурагиан ухъуз гъадму саб вахтна зегъметкеш халкъдин яшайишдин жюрбежюр лишнарра, терефарра мялум шулахъуз: сабпи мисали халкъдин уъмрин диб вуйи зегъметнакан, кьюбиби уж'валихъ ва акувалихъ т1ирк1ури гъахьи касиб халкъдин уъмрин рякъюн сикинсузваликан, хъа тмуну кьюбиб мисалари халкъдинна мяълийирин мурад—метлеб саб вуйиваликан ачухъди мялум ап1ура.

Халкъдин мяълийирин чпиъ инсанарин фикрар, умудар ва хиялар, уъмрин жюрбежюр терефар ат1агура. Ва гъаддиз лигну табасаран халкъдин мяълийир мяна жигъатнаан гизаф жюрбежюрдар ву. Дурагиъ халкъдин уъмур ва яшайиш саки вари терефарихъанди улупура. Мяълийириан ухъуз улихъдин уъмрин перишан шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уъмрикан вуйи ниятар ва умудар, касибаринна кентхудийирин, варлуйирин арайиъ ади гъабхъи барабарсузвал, кьювидари сабидариин гъахури гъахьи истисмар, аървалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуирихъна вуйи даккнишин ва гизаф жара т1алабар рякъюра. Гъадму саб вахтна дураги, мяълийири, халкъдин зегъметра улупура, халкъдин кюгъне аьдатарихъди таниш ап1ура, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ва перишан къисматнакан

¹⁷ Народные лирические песни. Л., 1961. - 610 с.

к1ура¹⁸.

Миди вуйи жара халкъариси табасаран халкъдира чан мяълийир гизаф йисариинди сак1ал ва ц1алц1ам дап1ну искусствойин заан дережайиз хура. Амма, гъяйифки, халкъдин мелзнат гъаму кымат адрү ахю хазнайикан ихъ йигъариз дуфнайдар гизаф ц1иб ву. Ахю Октябрин революцияиз улихъна ихъ халкъдиз чан багъри ч1алниинди урхуб-бик1уб адарди хъувалиан гизаф мяълийирин уьмур жикъиб гъабхъну.

Табасаран халкъдин мяълийир бик1бииинди гъитуз ва дурарихъди наслар таниш ап1ру мумкинвал ихъ совет девриятан гъабхъундар. Хъа гъелелиг халкъдин ярку гъатариъ мялум вуйи гизаф мяълийир, гъяйифки, гъира тамамвалиинди гъварч дап1ну чап ап1уз духънадар. Гъамусдиз сасдар мяълийир табасаран бик1рударин гъварчириъ, «Литературайин Табасаран» альманахдиъ чап дап1на. Дурап уч ва тартиб ап1баъ Б. Митаровди, Т. Мягъямедовди, М. Митаровди, Б. Ханмягъмадовди, И. Шагъмардановди, М. Гъясановди, М.Къурбановди ва ж. ахю роль уйнамиш гъап1ну. Табасаран мяълийирин к1ул'инди вуйи сабпи гъварч — «Халкъдин ирс» — 1974-пи йисан удубч1вну. Дупну ккундуки, дидиъ неинки халкъдин мяълийир, хъа гъадму саб вахтна ччвур мялум вуйи (Къалухъ Мирзайнин, Гъвандикк Жигерин, Даттил Уружлин ва гъ. ж.) ва дару гизаф жара кюгъне шаирарин эсерарра ахъна. Гъадму саб вахтна дидиъ сасдар шаирари чпи кадагънайи, хъа халкъдин мяълийириз гизаф багахъ шулайи эсерарра дюшюш шула.

Кечирмиш гъахъи гизаф йисарин арайиъ сак1ал ва ц1алц1ам ап1баз лигну, табасаран халкъдин мяълийирин ч1ал гюрчегуб ва хъпалгуб, къат1'и мяна-метлеб кайиб, гъавриъ ухди ахъруб ва тясиirlуб

¹⁸Антология дагестанской поэзии. Т. I. Песни народов Дагестана / Сост. Абуков К.И., Вагидов А.М., Хайбулаев С. М. Махачкала, 1980

ву. Мяълийин гъарсаб гафну, гъарсаб фикри неинки саб вакъиа, мутму вая дидин гъял улупура, хъа гъадму саб вахтна диди ихъ фикриз жюрбежюр образарра хури шулу, ухъухъди гъадму мяълийиъ ачухъ дап1найи гъискар, гъевес ва гевюл гъиссра ап1уз гъитру. Мяълийири думу урхурайи касдин фикир жара терефнахъинди гъабхру, к1улин мяниихъан гъадаъру, ярхла ап1ру мянийир ва мялуматар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мяълийирин арайиъ лирикайин эсерари ахю йишв бисура. Хъа лирикайин мяълийирин арайиъ — мюгьюббатдикан вуйидари. Думу ляхнин гъаври хъубра читин дар. Лирикайин мяълийириъ жюрбежюр суратар ва шиклар ади шулу. Дурагин к1улин метлеб лирикайин игитрин айт1 терефнан, рюгънан гъял ачухъ ап1уб ву. Хъа гъадму саб вахтна дурагин арайиъ ч1ат терефнан гъядисийрра, игитрин гъяракаттара улупурайи эсерарра ц1иб шулдар. Гъадрарира чпин нубатнан игитрин рюгънан артмиш'вал ачухъ ап1бан роль уйнамиш ап1ура. Лирикайин мяълийириан инсанарин яркъу гъатариз чпин уымрин, фикрарин ва гъиссарин ухшармиш'валар рякъюру. Гъаддиз дураг гизафдариш багахъра, гирамира шула. Гъаддиз дураги мяълийин уьмурра ярхи ап1ура.

Халкъдин мяълийирикан улхури, мялимди дурагинна махъварин арайиъ айи фаркъ'валиинара урхурайи баяр-шубарин фикир жалб ап1ура. Мялум вуйибси, мяълийир махъвариъра дюшюш шулу, дураги махъварин ч1ал гюргег ва тясиру ап1баъ лайикълу роль уйнамиш ап1ура. Халкъдин мяълийирин ва махъварин арайиъ айи фаркъ'валин асас лишнарикан саб махъварин мяна дюзди, хъайи-хъайиси тешкил ап1урайи саб-сабдихъди гъюрайи гъядисийр ади хъуб ву. Махъвариъ игитар гъаммишан гъяракатнаш шулу, дураги улихъ дивнайи читин месэла ва мурад адабгъуру. Махъвар эпикайин, ктибтбан эсерар ву. Хъа лирикайин эсерари сифтена-сифте гъадму вая жара гъядисийри ва далилари арайиз духнайи гъискар, фикрар ва хиялар улупура. Мушваъ,

махъвариъсира дри, саб гъядиса эсерин игитрин фикрар ва гъиссар улупбан себеб вудитлан ишлетмиш ап1урадар¹⁹.

Гъадму саб вахтна, махъварин ч1алнаъси дарди, мяълийирин ч1алнаъ эсер суратламиш ап1ру алаторра гизаф ишлетмиш ап1уру. Дураги чпин нубатнаъ мяълийин ч1ал гюрчег ап1бахъди сабси, дидин тясирлувалра гужал ап1ура. Мялимди урхурайидариз мяълийирин ч1алнан хусусивалар аьгъю ап1руган, му ляхназ къат'и фикир тувуб ккун шулу.

Табасаран халкъдин мяълийир мяна ва форма жигъатнаан кьюб иишв'ина жара ап1уз шулу: Ахю Октябрин социалист революцияиз улихъна вуйидар ва совет девриндар. Революцияиз улихъна вуйи мяълийирин («Кавха», «Маллайиз», «Адру вахтна гъякъ-аьдалат пай кайи», «Залум» ва гъ ж.) асас тема касиб халкъдин аьжуз ва курпашман яшайиш, синифвалин душмнарин инсансувзгал, халкъдин дурагихъна вуйи ажугъ ва даккнишин, аку ва хушбахтавар гележегдикан вуйи зегъметкешарин фикрар ва умудар вуди гъахъну.

Амма совет деврин мяълийир («Таригъули», «Бабан дерди», «Дадайиз шуран дерди» ва гъ ж.) тема жигъатнаан дурагихъан марцци дигиши шула, фицики Октябрин революцияи вари зегъметкеш халкъарин уьмур дибдиан дигиши гъап1ну, дураги чпин умударихъ хъаъну. Уьмрихъди сабси халкъдин мяълийирин, темайизра ахю дигиши'валар гъафну. Дураги ц1ийи темайрихъди, образарихъди, гъиссарихъди девлетлу ва чан художествойин хусуси лишнариинди тафавутлу гъахъну. Мяълийири халкъар аьсрарин гъагъи уьмриккан азад хъупкан, революцияйин ва ватандаш дявдин игитарикан, Ватандин Ахю дявдиъ совет инсанари улупу ахю гъунарарикан ихтилат гъябгъюра.

¹⁹Магомедов З.А. Поэтика песенной лирики народов Дагестана. Махачкала. 1989.

шиклар, халкъдин аку ва хушбаҳт уъмрикан вуйи ниятар ва уму- дар, касибаринна кедхундийирин, варлуйирин арайъ ади гъабхъи барабарсузвал, қиобидари сабидариин гъахури гъахъи истис- мар, аървалар, зегъметкеш халкъдин девлетлуйирихъна вуйи даккнишин в'а гизаф жара т1алабар рякъюра. Гъадму саб вахтна дурари, мяълийири, халкъдин зегъметра улупура, халкъдин кюгъ- не аьдатарихъди таниш anlupa, улихъдин дагълу дишагълийин гъагъи ва перишан къисматнакан к1ура.

Миди вуйи жара халкъариси табасаран халкъдира чан мяъли- иир гизаф йисариинди сак1ал ва ц1алц1ам дап1ну искуствоин заан дережайиз хура. Амма, гъайифки, халкъдин мелзнат гъаму кымат адру аъхю хазнайикан ихъ йигъариз дуфнайдар гизаф ц1иб ву. Аъхю Октябрин революцияиз улихъна ихъ халкъдиз чан багъри ч1алниинди урхуб-бик1уб адарди хъувалиан гизаф мяъли- йирин уъмур жикъиб гъабхъну.

Табасаран халкъдин мяълийир бик1биинди гъитуз ва дуарихъ- ди наслар таниш anlpu мумкинвал ихъ совет деврийт1ан гъаб- хъундар. Хъа гъелелиг халкъдин яркъу гъатариъ мляум вуйи ги-заф мяълийир, гъайифки, гъира тамамвалиинди гъварч дап1ну чаи ап1уз духънадар. Гъамусдиз сасдар мяълийир табасаран бик1- рударин гъварчариъ, «Литературайн Табасаран» альманахдиъ. чап дап1на. Дураг уч ва тартиб ап1баъ Б. Митаровди, Т. Мягъя- медовди, М. Митаровди, Б. Ханмягъмадовди, И. Шагъмардановди, М. Гъясановди ва ж. аъхю роль уйнамиш гъап1ну. Табасаран мяъ- лийирин к1ул'инди вуйи сабпи гъварч — «Халкъдин ирс»— 1974-пи йисан удубч1вну. Дупну ккундуки, дидиъ неинки халкъдин мяъ-лийир, хъа гъадму саб вахтна ччвур мляум вуйи (Къалухъ Мир- зайн, Гъвандикк Жигерин, Даттил Уружлин ва ж.) ва дару ги-заф жара кюгъне шаирарин эсерарра ахъна. Гъадму саб вахтна дидиъ сасдар шаирари чпи кадагънайи, хъа

халкъдин мяълийи- риз гизаф багахь шулайи эсерарра дюшюш шула.

Кечирмиш гъахьи гизаф йисарин арайиъ сак1ал ва ц1алц1ам ап1баз лигну, табасаран халкъдин мяълийирин ч1ал гюрчегуб ва хъпалгуб, къатГи мяна-метлеб кайиб, гъавриъ ухди ахъруб ва тясиrlуб ву. Мяълийин гъарсаб гафну, гъарсаб фикри неинки саб вакъия, мутму вая дидин гъял улупура, хъа гъадму саб вахтна ди- ди ихъ фикриз жюрбежюр образарра хури шулу, ухъухъди гъадму мяълийиъ ачухъ дап1найи гъиссар, гъевес ва гевюл гъиссра ап1уз гъитру. Мяълийири думу урхурайи касдин фикир жара терефна- хъинди гъабхру, к1улин мянаихъан гъадаъру, ярхла anlpyr мяни- йир ва мялуматар кади шулдар.

Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран халкъдин мяълийирин ара-тииъ лирикайин эсерари ахю йишв бису р а. Хъа лирикайин мяъли-тииъирин арайиъ — мюгьюЛбя'тикян вуйидари. Думу ляхнин гъаври хъубра читин дар. Лирикайин мяълийириъ жюрбежюр суратар ва шиклар ади шулу. Дуарин к1улин метлеб лирикайин игитрин айт1 терефнан, рюгънан гъял ачухъ ап1уб ву. Хъа гъадму саб вахтна дуарин арайиъ ч1ат терефнан гъядисийрра, игитрин гъя- ракатарра улупурайи эсерарра д!иб шулдар. Гъадрарира чпин ну-

батнаъ игитрин рюгънан артмиш'вал ачухъ ап1бан роль уйнамиш anlpyra. Лирикайин мяълийириан инсанарин яркъу гъатариз чпин уымрин, фикрарин ва гъиссарин ухшармиш'валар рякъюру. Гъаддиз дураг гизафдариз багахъра, гирамира шула. Гъаддиз дураги мяълийин уымурра ярхи anlpyra.

Халкъдин мяълийирикан улхури, мялимди дуаринна махъварин арайиъ айи фаркъ'валвднара урхурайи баяр-шубарин фикир жалб anlpyra. Мялум вуйибси, мяълийир махъвариъра дюшюш шулу, дураги махъварин ч1ал гюрчег ва тясиrlу ап1баъ лайикълу роль уйнамиш anlpyra. Халкъдин мяълийирин ва махъварин арайиъ айи фаркъ'валин

асас лишнарикан саб махъварин мяна дюзди, хъайи-хъайиси тешкил ап1урайи саб-сабдихъди гъюрайи гъядис- йир ади хъуб ву. Махъвариъ игитар гъаммишан гъяракатнаъ шу-лу, дурари улихъ дивнайи читин месэла ва мурад адабгъуру. Махъвар эпикайин, ктибтбан эсерар ву. Хъа лирикайин эсерари сифтена-сийфте гъадму вая жара гъядисийри ва далилари арайиз духнайи гъиссар, фикрар ва хиялар улупура. Мушваъ, махъвариъ- си радри, саб гъядиса эсерин игитрин фикрар ва гъиссар улупбан себеб вудит1ан ишлетмиш ап1урадар.

Гъадму саб вахтна, махъварин чГалнаъси дарди, мяълийири; ч1алнаъ эсер суратламиш anlpy аллатарра гизаф ишлетмиш anlv- ру. Дурари чpin нубатнаъ мяълийин ч1ал гюргег апГбахъди саб- сн, дидин тясирувалра гужал anlyra. Мялимди урхурайидариз мяълийири ч1алнан хусусивалар аыгъю ап1руган, му ляхнiz къатГи фикир тувуб ккун шулу.

Табасаран халкъдин мяълийир мяна ва форма жигъатнаан кьюб иишив'ина жара ап1уз шулу: Аъхю Октябрин социалист ре- волюцияйиз улихъна вуйидар ва совет девриндар. Революцияйиз улихъна вуйи мяълийири («Кавха», «Маллайиз», «Адру вахтна гъякъ-аьдалат пай кайи», «Залум» ва гъ ж.) асас тема касиб халкъдин айкуз ва курпашман яшайиш, синифвалин душмнарин инсансузвал, халкъдин дураихъна вуйи ажугъ ва даккнишин, аку ва хушбахтавар гележегдикан вуйи зегъметкешарин фикрар ва умудар вуди гъахъну.

Амма совет деврин мяълийир («Лениндин сурат», «Таригъули», «Бабан дерди», «Дадайиз шуран дерди» ва гъ ж.) тема жигъатна-тан дураихъян марцци дигиш шула, фицики Октябрин революция- йи вар и зегъметкеш халкъарин уьмур дибиан дигиш гъап1ну, ду-рар чpin умударихъ хъаъну. Уьмрихъди сабси халкъдин мяъли-йири, темайизра аъхю дигиш'валар гъафну. Дураг ц1ийи темийи- рихъди, образарихъди, гъиссарихъди девлетлу ва чан художество- йин хусуси

лишнариинди тафавутлу гъахьну. Мяълийириъ хал- къар аьсрарин гъагъи уьмрикан азад хъупкан, регъбер Ленинди- кан, революцияйин "ва ватандаш дявдин игнтарикан, Ватандин Аъхю дявдиъ совет инсанари улупу аъхю гъунарарикан ихтилат гъябгъюра.

6-пи классдий аьгъю ар1урайи совет деврин «Таригъули» к1уру мяълийиъ табасаран халкъдин ялавлу революционер Таригъули Юзбеговдин образ яратмиш дап1на. Хъа «Бабан дерди» мяълийиъ Аъхю дявдин гъагъи йисарикан ихтилат ар1ура, дидиъ дявдиъ веледар талаф духънайи бабан гъиссар улупура.

6-пи классдий урхурайидар гъадму саб вахтна Совет деврий яратмиш дап1найи «Таригъули» ва «Бабан дерди» к1уру мяълийирихъдира таниш шула.

Мялимди сабпи мяъли урхайиз, думу арайиз гъафи вахтнакан, дидиъ сюгъбат гъябгъюрайи к1улин игит вуйи Таригъули Юзбеговдикан вуйи қуч1вбан жикъи ихтилат ар1уб лазим ву. Дугъхъан қуч1вбан ихтилат гъам суаларинна жавабарин къайдайиинди (эгер урхурайидариз Таригъулдин уьмрикан хабар ади гъабхъиш, му къайда гизаф мянфяльту ву), гъамсана к1ул'инди чан сюгъбатниинди гъабхуру.

Мялум вуйибси, «Таригъули» мяъли тахминан вуди ихъ деврин къадпи йисари, Дагъустандиъ Совет гъюкум тикмиш ар1урайи гъизгъин вахтна, ватандаш дявдин гъагъи йигъари яратмиш дап1найиб ву. «Думу йисар жигъил Совет улькейин уьмриъси, дагълу улькейин уьмриъра гизаф важибулү йисар вуйи. Дагъустандиъ Совет гъюкум дивбаъ вари дагъустан халкъари активный роль уйнамиш гъап1ну... Табасарандиъ партизан, ватандаш дявдин иштиракчири, Дагъустандиъ Совет гъюкум бадали женгчи тутруву гъич саб гъул, саб кюлфет имдайи. Харижи интервентар ва айт1ан терефнан контрреволюция дагъитмиш ар1уз гъулариинди неинки жилари, хъа дишагълийирира

аъхю кюмек гъап1нийи».

Дагълу уълкейиъ Совет гъюкум тикмиш ап1бан бадали к1ули гъурху гъати женгариъ халкъдин арайиан гизаф тешкилатчийр ва игитар арайиз адагъну. Таригъули Юзбеговра дурагикан сар ву. Дугъу Къибла Дагъустандин халкъдин арайиъ революцияйин ляхин гъабхбъ лайикълу роль уйнамиш гъап1ну. 1919—1920 йисари Таригъулди Къибла Дагъустан деникинчирихъан ва тюркерихъан азад ап1бан ляхнiz регъбервалра тувну. Юзбеговдин регъберваликкди уьру партизнарин дестийири сифте Къасумгъулаъ, хъасин Дербентдиъ аий деникинчириин ва тюркерин къувватар, терг гъап1ну.

Таригъули Юзбеговди 1889-пи цисан Кюре округдин, гъамусдин

Хив райондин, Асккан Яракк касиб нежбрин кюлфетдиъ бабкан гъахъну. Йиц1ихъуд йисаъди уьмрин гъагъи шарт1ари думу Бакуйин нафтлин мяднариина лихуз гъягъюз мажбур аплуру. Гъамушваъ думу сабпи ражари вуди рабочийиrin революцияйин гъяракатарихъдира таниш шулу. Ва гъамушваъ Таригъулдиз революцияйин регъбарар вуйи Н. Наримановдихъди, Къ. Агъасиевдихъди, М. Айдинбеговдихъди ва жарадарихъди таниш хъуз мумкинвал шулу. Рабочийиrin арайиъ гъаврикк ккаъбан ляхин гъабхбаз ва революцияйин женгнаъ иштирак хъупаз лигну думу сабшвнуб ражари полицияйи дустагъра аплуру. Амма гъякъ ва азадвал бадали чан юк1в ва къувват гъайиф дару дагълу балин улихъ вари дустагъханиир къувватсуз вуйи.

Дагъустандиъ Совет гъюкум тикмиш ап1балан къяляхъ Таригъули Юзбеговди жавабдар гизаф ляхнар к1ули гъахуру. Къибла Дагъустандиъ колхозар тешкил аплурайи 1929—30-пи йисари Т. Юзбеговди аъхю роль уйнамиш аплуру.

Таригъули Юзбегов 1934-пи йисан кечмиш гъахъну. Дугъан гъюрмат наслари зади уьбхюра. Багъри гъулан къялан мектебдин

улихъ, вичун багъдиъ жюрэтлу революционериз гюмбет дивна ва дидин багахъ шадлугънан жюрбекюр серенжемар к!ули гъахуб мектебдизси гъулазра аьдатнанубсиб ляхин дубхъна.

Чан сюжетдин ккат1абщувалиинди, дидиъ улупурайи гъядис-ириинди ва далиариинди «Таригъули» мяъли къягъриманвалинна тарихнан мяълийирин къайдийриинди яратмиш дап1найи эпосдин жюрийрикан вудира гъисаб ап1уз шулу. Хъа гъадму саб вахтна чан яратмиш ап1бан ц1ийивалииндира ва гъакъувалииндира думу жюрейихъан фаркълу шула, фицики мяълийиъ ихъ деврин лишнар улупура ва дураг ватандаш дявдин игитвалин йигъарихъди альакъалу ап1ура .

Гъаму мяълийиъ Таригъули Юзбеговдин уъмрин женгчи йигъарикан дупна: 1917—1919-пи йисар, Таригъули Бакуйиан халкъдин арайиъ революцияйин ляхин гъабхбан бадали гъафи ва дугъан регъберваликкди гъазгъарихъан Къасумгъул азад гъап1у вахт ачухъ ап1ура. Мяълийин сабпи бенднаан мялум шулайиганси, Таригъули Бакуйиан Петрограддии Октябрин революция гъалиб гъабхъи сифте йигъари дуфна:

Бакуйиан Таригъули,

Таригъули гъулаз дуфна.

Накъ паччагъ улт1уккну, к1ури,

Шадлу хабар хъади дуфна.

Думуган Кюре округдии Т. Юзбеговди, К. Акимовди ва А. А. Мурсаловди регъбервал туврайи партияйин подпольный тешкилат тешкил ап1уру.

Мяълийин гъарсаб бендну Таригъулдин уъмрин ва ляхнин гъар-саб тереф улупура. Бакуйиан гъулаз гъюб, халкъдин арайиъ гъаврикк ккаъбан ва тешкилувалин ляхин гъабхуб, партизнарин дестийир хъади

женгназ гъягъюб ва гъазгъарихъан Кюре округ азад ап1уб. Аъхиримжи бенднаъ «Азад женгар гъуху к1улиз» Таригъулдиз халкъди чан терефнаан баркаллагъ, чухсагъул мялум ап1ура ва халкъдин азадвал, бахтлу гележег бадали ахю ляхнар загыр гъап1у дугъан чвур халкъдин арайиъ гъаргандиз адлу дубхъна.

Баркаллагъ ихъ Таригъулдиз,

Азад женгар гъуху к1улиз.

Партийин бай вафалу,

Халкъдин ариъ вува адлу, —

к1ура мяълийиъ. Ав, игитар халкъдин арайиъ гъаммишан адлуди гъузру. Дурарин чвурар гъаргандиз халкъдин мелзниин шулу. Таригъули Юзбеговдин чвурра неинки табасаран халкъди, хъа дагълу уълкейин халкъарира гъи марцциди к1ваина хура. Дугъан чвур ц!ийи уъмрин китабдин сабпи машариин дикик1на. Думу гъич саб вахтнара, гъич саб шарт1нахъанра кт1убшвуз шулдар. Гъи дугъан багъри Асккан Яракк тешкил дап1найи совхоздиз «Юзбековский» к1уру чвур тувбу, дугъан чвурнахъ хъайи кючийр ади хъували халкъди Таригъули Юзбеговдихъна айи ахю гъюрматнан ва ккунивалин гъякънаан ачухъди шагьидвал ап1ура. Дугъан баркаллу уъмри насларин юк1варик гъаммишан ахю дамагъ кап1ра. Чан Ватандиз ва халкъдиз вафалу вуйи инсан гъаммишан чан Ватандин ва халкъдин к1ваъ гъузру.

Мяълийиъ дюшюш шулайи инсанарин ва йишварин чвурари дидин тарихнан гъякъувалин, дюзвалин гъякънаан сабасан ачухъди субут ап1ура.

Мяъли урхурган, мялум шулайиганси, дидин гъарсаб бенднаъ халкъдин игитрин — Таригъулдин чвур текrar шула. Хъа сасдар бендариъ игитрин чвур кьюб ражарира дюшюш шула. Му къайда халкъдин игитариз тялукъ вуйи гизаф мяълийириз хас вуйиб ву. Думу

текрари игитрин ччур жаради къайд ап1ура, хъпехъурайири фикир чаина жалб ап1уз гъитра, хъа мяълийиъ дюшюш шулайи миди вуйи персонажар сирникк гъитра.

Му мяъли дюзмиш ап1бан къайдара хусусиб ву. Миржиб слогдиинд дюзмиш дап1найи мяълийин бендарин кьюбпи ва юкъубпи ц1арарт1ан рифмаламиш шуладар. Анжагъ саб ахиримжи бенднан ц1арар башкъа ву, дураг гъуша, (аа/бб) рифмайиинди дюзмиш дап1на. Гъаддиз дидин ц1арар кьюб йишв'ина пай дап1найи йиц1ийирхъуб слогдин мяълийизра гизаф ухшарди рябкъюру. Амма дици гъисаб ап1уб дюз гъюрдар, фицики халкъдин мяълийириъ, иллагъки лирикайиъ, мициб къайда гизаф дюшюш шула. Мициб къайдайи мяълийиз гизаф гъядисийирикан к1уру мумкинвал яратмиш ап1ура, мяълийин гъарсаб ц1арну саб фициб дубхънурга гъракат улупура.

Халкъдин Совет деврин мяъли вуйи «Бабан дердийи» женгнан майдандиъ баяр талаф гъахьи дадайн хажалат ва дерд улупура. Сабпну дугъан веледар фуну дявдиъ — ватандаш'валин вая Ватан-дин Ахю дявдиъ — гъийихнуш аygъю ап1уб читин алабхъура, фицики дидиъ гъадму вая тмуну вахтнан гъякъикъи лишнар гъич сабкъан улупурадар. Амма дицдар къат1и далилар адашра, жюрбежюр жара лишнариинди мяълийиъ сюгъбат гъябгъюрайи вахт тяйин ап1уз шулу. Гъадабгъиш ухъу мяълийин «Лизи к!ажук к1ару гафар...» к1уру ц1ар. Гъаму саб ц1арниинди ухъгъан мяъли ягъч1урпи йисари, Ватандин дявдин читин вахтна арайиз дуфнайиб вуйиб тасдикъ ап1уз шулхъухъан. Далилар? Мялум вуйибси, ватандаш дявдин йисари табасаранариизра, имбу халкъаризси, чпин ч1алниинди урхуб —бик1уб адайи. Думутган дагълу жвуву кагъаз бик1уб гъубзри, дугъаз гъятта чаз дики1найи кагъаз урх- бан бадалира саб хайлин манзилар ккадауб герек гъойи. Хъа му мяълийиан ачухъ шулайиганси, дявдиъ айи баяриз кагъзар дик1уз аygъюди хъуб гъубзри, хъа дадайиз дураг урхузра

аыгъя: «Бабан улар аквнахъан шул». Му ц1арнаъ, женгнаъ талаф духънайи баярин кагъзар урхбаан ва дерднаан нивгъарин къялч1уввалиан дадайнин уларин ишигъ зяиф хъувалин гъякънаан к1ура.

Мяъли гъял ап1руган, мялимди дидин сабпи ц1арариъ айи к1а-
ру дифарин ва ригъдин образариз фикир тувуб ккун шулу. Эгер кьюбпи
образди ихъ Совет уълкейин, дидин халкъдин аку, ригъ али уъмур
улупураш, сабпи образди дид'ина за духънайи, ригъ ккибкуз
чалишмиш'валар ап1урайи хиянат къувватар — фашизмийин нянатлу
къастар ва фикрап улупура. Амма душмандин хаинкар къастар к1улиз
удуч1вундар. Ватандин азадвал бадали гъубху женгнаъ вари совет
халкъдихъди сабси дагълу гъулан табасаран баярра душмандин улиъ
зазарси дийигъну:

Хат1а даздисъ аьзиз баяр

Гюлдин улихъ дийигъну айда.

Гъякълу женгнаъ баяр талаф шулу. Кьюр бай дявдисъ гъийиху,
гъар хулазди уч1вган, чан веледарин палтар рякъюрайи дадайнин дерди
аьхюб ву. Шубубпи бендну бабан дердийин къадар аьхю
тасирлувалиинди улупура. Пуз шулуки, думу бенднаъ дадайнин дерди
вари гъял ап1ура. Амма дерд фукъан аьхюб вушра, дада амрихъян
гъягъюрадар, дугъу чан веледари багъри ватандин азадвалик киву
пайниинди к1ваант1ан дамагъ ап1ура, дугъу чав учв саламат ап1ура,
ккарцура, фицики—

Ватандихъян чан жан дивур

Сар йиз бай ваъ — вардин бай шул.

Мяълийин к1анакк тувнайи табшуругъари баяр-шубарикан
думу тасирлуди урхуб т1алаб ап1ура. Мяъли сифте мялимди тасирлуди
урхуру.

Мялум вуйибси, мяъли миржиб слогдинуб ву. Хъа дициб жю-

рейин мяълийириң ң1арар гизафси 4 + 4 ва 5+3 слогарин паяриз жара шулу. Гъаму мяъли ю — юкъуб слогдиз жара шулайи ң1а- рарин жюреийкан ву. Гъаддиз дидин гъарсаб ң1ар урхруган, кьюб йишв'инара пай шулу:

Завуъ айи//к1ару дифар
Ригъдин улихъ // дийгъну айда.
Хат1а даздиъ//аьзиз баяр
Гюлдин улихъ//дийгъну айда.

Хъа ң1ар урхруган, дидин къялаъ сессуз ара (пауза) шулу. Урхурайидари гъарсаб ң1арнаъ, хъа дидин къялаъра сес ис ап1баз фикир тувну ккунду. Дурари ң1арарин нугъат, логикайин ударение, урхбан гъяракат уьбхбу эсер тясирулуди урхбасъ метлеб- лу роль уйнамиш anlupa.

Таригъулдикан вуйи табасаран халкъдин мяълийири ва «Бабан дерди» к1уру мяълийи урхурайидар ватанпервервалин, жуван багъри уълкейиз ва халкъдиз вафалувалин рюгъниинди тербияламиш ап1бан ужуб материал тешкил апlyра.

7-пи классдиъ урхурайи баяр-шубар табасаран халкъдин лирикайин мяълийирикан вуйи «Инсафсуз гъавум» ва «Узу гъургунва» к1уру эсерарихъди таниш шула. Дурар аьгъю ап1ури, мялимди чан куч1вбан сюгъбатнаъ урхурайидар гъадму жюреин хусусиваларин гъавриkk ккаъбаз къат1и фикир тувру.

Лирикайин мяълийириң хусусиваларикан асасуб дураиль халкъдин фикрап, хиялар ва гъиссар улупури хъуб ву. Гъаддиз лигну халкъдин гъиссар ва фикрап фукъан жюрбежюрдар вуш, лирикайин мяълийирра, имбу жюририхъди тевиган, саб хайлин гизафра а. Лирикайин мяълийири чпин к1ван ачухъвалиинди, фикирлувалиинди, ң1алнан девлетлувалиинди ва гюргегвалиинди, инсандин айт1

терефнан дюн'я, рюгъ дериндиан тамамвалиинди улупбииинди гъарсар кас гъяйран апlyуру. Дурариъ табасаран халкъдин уьмур ва яшайиш, милли хасият, дидин дюн'яихъна ва альамдихъна вуйи лигуб ат1абгура.

Лирикайин мяълийир миди вуйи жара жюриерт1ан гизафси мукумхъди к1урудар ву. Гъаддиз мукуми чан нубатнаъ мяълийирин уьмур ярхи ап1баъра ахю роль уйнамиш гъап1ну.

Чпин идея ва тема жигъатнаан лирикайин мяълийир гизаф жюрбежюрдар ву: яшайишдикан, мюгьюббатдикан, табильтдикан вуйидар в'a гъ. ж.

7-пи классдиъ урхурайидар халкъдин лирикайин кьюб жюрейихъди таниш шула: яшайишдикан вуйи «Инсафсуз гъавум» ва мюгьюббатдикан вуйи «Узу гъургунва» к1уро мяълийирихъди.

«Инсафсуз гъавум» к1уро мяълийиъ кюгъне уьмрин ч1уро аьдатарикан саб вуйи риш жилириз пулихъ масу тувубсиб ляхин писламиш апlyура. Диdiъ гъавумдин тямягъкарвал ва инсафсузвал ачухъди улупура:

Гъабхъдар му яв инсаф узуз,

Гъубхда шурахъ «девлет» увуз,

Кимбудар йиз хулакк гъамус

Ялгъуз кьюб бархал ву, гъавум.

Гъап1ундарва гъаз аннамиш,

Му йиз хулаъ шиди яв риш.

Имбуb ич хулаъ, дюз гъапиш,

Анжагъ юкъуб цал ву, гъавум.

Мюгьюббатдикан вуйи «Узу гъургунва» к1уро мяълийиъ, девлетнаъ ул абхъну, марцци ккунивал ч1ур ап1бакан сюгъбат гъябгъюра.

Жигъил бай, «бабан йирси» гафарихъ хъебехъну, ккунивал эзмиш дап1найи шурахъинди, чан ккунирихъинди, илт1ик1ну улхура. Дугъу, чин ккунивал ликрикк ккивну, яшлу жуваз гъягъюрайи шурак неинки тахсир кипрадар, хъа гъадму саб вахтна дугъан язухъра ап1ура. «Уьмриъ сарун уву бегъем ургунва», «Неззет даршул увуз думу уьмрикан, Яшлу жвина жигъил уву тай шулин?» к1уру ц1арариан иллагъки ачухъди мялум шула. Дугъу чин къадар-къисмат гъамциб натижайихъна гъюбаъ гизафси шуран дада тахсиркар ап1ура:

Бюлбюл жара хъуз гъиту чан кюкдихъан,

Яв дадин гъич баҳтлу уьмрик пай шулин?

Мяълийиъ, шуран гележег баҳтлуб даршувалиин балин аъхю инаниш'валла а.

Лирикайин му кьюбиб мяълийин анализ ап1руган, мялимди дурагин ч1алнан къат1ивалар гъисабназ гъадагъуб лазим гъюру. Баяр-шубарихъди дурагин ч1ал тясирул ап1урайи дакъатар (эпитетар, ташбигъар, метафорийир ва гъ. ж.) агуз гъитру ва дураги лирикайин игитарин фикрап ва гъиссар ачухъ ап1баъ уйнамиш ап1урайи ролин метлебувал улупуз гъитру.

Мяълийир гъял ап1ури, мялимдихъан урхурайидарин фикир гъамцдар ц1арариина жалб ап1уз шулу:

«Фикир гъап1дарва риш туврган:

Масу тувруб мал ву, гъавум»,

«Ккимбудар йиз хулакк гъамус

Ялгъуз кьюб бархал ву, гъавум».

(«Инсафсуз гъавум»)

«Уьмриъ сарун уву бегъем ургунва»,

«Жан илмиди узу, йитим, гъургунва»,

«Бюлбюл жара хъуз гъиту чан кюкдихъан»

(«Узу гъургунва»)

Аъхиримжи ц1арнаъ бай бюлбюлихъди, хъа риш кюкдихъди тевра. Гъамциб ташбигъвал халкъдин ккуниваликан вуйи гизаф мяълийириз хас вуйивал мялимди жаради къайд аплуру.

Мяълийирин дюзмиш хъувалиина урхурайидарин фикир жалб аплури, мялимди сабпиб — миржиб, хъа кьюбипиб — йиц1исаб слогдин уълчмейиндар вуйиб къайд аплуру. Гъадму саб вахтна дуарин рифмаламиш хъупан хусусиваларра улупуру. Дуарин рифмайикан улхури, «Инсафсуз гъавум» к1уру мяълийин рифмайнин башкъавалиин жаради дийигъуру, фицики дидин сабпи бенднаъ кьюбпи ва юкъубпи ц1арар рифмаламиш шулаш, имбу бендариъ сабпи шубуб ц1арар рифмаламиш шула. Му мяълийиъ «гъавум» к1уру гаф рефренси ишлетмиш аплбахъди сабси, думу вари бендариъ сабсиб рифмара уъбхюра: «мал ву, гъавум — хал ву, гъавум — бархал ву, гъавум — цал ву, гъавум — гъялал ву, гъавум».

Ич ахтармиш аплбари улупурайиганси, багъри литературайин сасдар мялимариз лирикайин эсерарин анализ аплуб читин алабхъура: Думу ляхнин к1улин себеб, гъелбет, лирикайин эсерариз эпосдиндариизси сюжет адарди хъувал ву, дидин мяна ихтилатнан къайдайиинди ктибтуз даршувал ву. Дуари, мялум вуйибси, лирикайин игитрин гъискар, хиялар, гевюл, дугъян фикрарин образар улупуру. Хъа дуарар ктитуз шлудар дар. Дуарар урхурайидари гъисс дап1ну ккунду. Гъаддиз гюре мялимди вари къувват лирикайин игитрин фикрар, хиялар, дугъян чан альтрафариъ айи шейънахъна ва гъяракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гъисс аплбиина жалб дап1ну ккунду.

Урхурайидариз халкъдин мяълийир дериндиан ва мюгъкамди аьгъю хъупаъ дуарин гъякънаан вуйи литературайин

теорияйинмялуматари ахю роль уйнамиш ап1уру. Халкъдин мяълийирин гъякънаан вуйи сабпи мялуматарихъди баяр-шубар юкъубпи классдиъ таниш шула. Гележегдин классариъ думу аьгьювалар халкъдин мяълийир аьгъ ап1бахъди сабси гъюблан-гъюбаз ккат1арццуру. Йирхъубпи классдиъ дураги халкъдин лирикайин мяълийирин гъякънаан вуйи мялуматар дургъуру.

Мяълийир аьгъю ап1ури, мялимди дурагин яратмиш хъупан къайдайиина ва чалниина урхурайидарин фикир жалб ап1уру. Дураг тахминан вуди къюб йишв'ина пай шула: халкъдин уьмрин гъагъивал улупурайи ва халкъдин баҳтлу гележегдикан вуйи фикрап ва умудар ачухъ ап1урайи. Ухъуз мялум вуйибси гизафси мяълийир лирикайиндар шулу. Лирикайин мяълийирин хусусиваларикан асасуб дураги халкъдин фикрап, хиялар ва гъискар улупури хъуб ву. Гъаддиз лигну халкъдин гъискар ва фикрап фукъан жюрбежюрдар вуш, лирикайин мяълийирра, имбу жюриирихъди тевиган, саб хайлин гизафра а. Лирикайин мяълийири чпин к1ван ачухъвалиинди, фикирлевалиинди, ч1алнан девлетлевалиинди ва гюргевалиинди, инсандин айт1 терефнан дюн'я, рюгъ дериндиан тамамвалиинди улупбииинди гъарсар кас гъайран ап1уру. Дурагиъ табасаран халкъдин уьмур ва яшайиш, милли хасият, дидин дюн'яйихъна ва аьламдихъна вуйи лигуб ат1абгурा. Лирикайин мяълийир миди вуйи жара жюриерт1ан гизафси мукумхъди к1урудар ву. Гъаддиз мукуми чан нубатнаъ мяълийирин уьмур ярхи ап1барьра ахю роль уйнамиш гъап1ну.

Чпин идея ва тема жигъатнаан лирикайин мяълийир гизаф жюрбежюрдар ву: яшайишдикан, мюгьюббатдикан, табильтдикан вуйидар ва гъ. ж.

Гъам ахтармиш ап1бари улупурайиганси, багъри литературайин сасдар мялимариз лирикайин эсерарин анализ ап1уб читин алабхъура.

Думу ляхнин күүлиң себеб, гөлбет, лирикайин эсерариз эпосдиндаризси сюжет адарди хъувал ву, дидин мяна ихтилатнан къайдайинди ктибтүз даршувал ву. Дурари, мәлум вуйибси, лирикайин игитрин гыссар, хиялар, гевюл, дугъан фикрарин образар улупуру. Хъа дураг ктитуз шлудар дар. Дураг урхурайидари гыссап1ну ккунду. Гъаддиз гюре мәлимди вари къувват лирикайин игитрин фикрар, хиялар, дугъан чан альтрафарий айи шейънахъна ва гъяракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гыссап1биина жалб дап1ну ккунду.

Урхурайидариз халкъдин мәмлійир дериндиан ва мюгъкамди ағъю хъупаң дурагин гъякънаан вуйи литературайин теорияйин мәлumatади ахю роль уйнамиш аптуру. Халкъдин мәмлійирин гъякънаан вуйи саби мәлumatарихъди баяр-шубар хъубпи классдис таниш шула. Гележегдин классариъ думу ағъювалар халкъдин мәмлійир ағъю ап1бахъди сабси гъюблан-гъюбаз ккат1арццуру.

КҮЮБПИ К1УЛ

ЙИРХЪУПИ ВА УРГУБПИ КЛАССАРИЪ БАГЪРИ ЛИТЕРАТУРА АҒЪЮ АП1БАН БЯЗИ МЕСЕЛИЙИР

Мектебдиъ литературайин дарсар гъахуб лап читин лягин ву. Саби рякъюъ, урхурайи эсер – думу инсандин фикрин, гыссарин, гъиллигъдин ва гъ.ж. ахю авлам ву. Гъаддиз, ц1ийи урхбан йисаң литературайин куч1вбан дарсну ахю роль уйнамиш ап1ура. Дугърит1анра, биц1идариз ап1уз ккайи лягин къайдайикан дарпиш, дураг дидин гъавриъ адраиш, ухъхъан вари йисаң ухъу дап1ну ккуни лягин мяна ва метлеб улупуз даршул.

Фу-вш литература, фу-вш учебник-хрестоматия, фиткан думу дюзмиш дубхънаш, фицдар меселейир диди мәлимдин ва ученикарин улихъ дивраш, литературайин куч1вбан дарснаъ, ц1ийи йисан, гъамцдар суалариз жаваб тувну ккунду.

Дарс мялимдин сифте гафналан ккебгъну ккунду. Душваъ мялимди ц1ийи предметдикан, китабдикан, эсерарикан, шаирагрикан сюгъбатар дурхну ккунду.

Сабпи дарснаант1ан хьюгъну мялимди, ученикар дикъатниинди урхуз, гъурхубдин мяна ва метлеб гъадабгъуз ва гъурху эсерин заин ляхин гъабхуз вердиш дап1ну ккунду.

Мялум вуйибси, литературайиъ тербияйинна аygъювалар тувбан меселийир саб-сабдихъан жара шуладар. Гъадму сабвали чан нубатнаъ мялимдикан гъарсаб дарсназ заан тешкилувалиинди гъязурра хьюб ккун ап1ура. Думу ляхин йирхъубпи ва ургубпи классариъ жавабдаруб дубхъну ккунду, фицики классдиан дуфну имбу баяр-шубари художествойин эсерар зяифди урхуру. Гъаддиз лигну гъаму девриъ мялимдикан чан дарсан гъарсаб серенжем урхурайидарин яшнан хусусивалар, дуарин аygъюваларин дережа, удукъувалар гъисабназ гъадагъну к1ули гъахуб ижмишнаанра ккунра ап1ура.

Литературайин дарсариъ художествойин эсерар урхуб баяр-шубарин инанмиш'вал тешкил ап1уз, дуарик эстетикайин гъиссар кауз, дуарин урхбан ва бик1бан ч1ал тясиrlуб ва гюрчегуб хъуз ва ккат1абццуз кюмек ап1уру. Диidi биц1ир артмиш хъупан ва закурин йигъаз учв гъазур ап1бан ляхниъра аыхю роль уйнамиш ап1ура. Уъмрин китаб вуйи литературайи урхурайир халкъдин тарихнахъди, уъмрин жюрбежюр терефарихъди, мурадарихъди, фикрагарихъди ва гъиссарихъди таниш ап1уру, муганайиз зат таниш дару гафнан художествойин альаматнан дюн'яйиз хъади гъягъюру.

Гъаддиз лигну, урхурайидарик художествойин эсерар урхбан аышкра кап1ну ккун шулу. Диidлан савайи, урхурайидариз политикайин, зегъметнан ва эдеблевалин тербия тувбаъра багъри литературайин ишираквал аыхуб ву. Му терефнаан йирхъубпи ва ургубпи классарин литературайин программайи мялимдин улихъ аыхю ва жавабдар вазифийир дерккра. Гъи ихъ гъюкуматдин образованияийин

ФГОС-дин ц1ийи т1алабарихъди мялимди ляхин дубхну ккунду²⁰. Диidiъ урхурайдариz литературайин ряхъ'ан дерин аygьювалар ва лазим вуйи тербия тувбан ляхин тархьну гъабхура.

Багъри литературайи урхурайдараz ватанпервервалин рюгъниинди тербияламиш ар1бан бадалира ужуб материал тешкил ар1ура. Диidi баяр-шубариз халкъдин тарих, улихъдин ва гъамусдин яшайишдикан вуйи шиклар, думу дигиш ар1урайи ва улихъна гъабхурайи дирбаш, багъри Ватандиз чпин жанар фида ар1урайи инсанарин образари ачухъ ар1уру²¹.

Йирхъубпи ва ургубпи классариъ урхурайдариn аygьюваларихъна вуйи к1улин т1алабар гъамцдар вуди гъисаб ар1уз шулу;

1) гъурху эсерин мяна ва к1ваълан ар1уз теклиф ар1урайи текстар аygъяди хъуб;

2) махъвар ва ихтилатар тамамвалиинди ва жикъиди ктитуз, эсерин мянайиан вуйи суалариз жавабар тувуз, махъвариан ч1ук1ар, абириин гафар, шиърар тясиrlуди урхуз хъуб;

3) мялимдин кюмекниинди эсерин игитрихъна авторин рафтар ачухъ ар1урайи гафар агуz хъуб;

4) мялимдин хликкди дюзмиш дап1найи пландииинди саб эсерин игитар чиб-чпихъди тевуз хъуб, гъурху эсерин анализ ар1уз удукууб;

5) текстнаъ ташбигъар, эпитетар, метафорийир агуz ва художествойин эсерариъ дурагин метлеблуваликан пуз хъуб;

6) халкъдин махъв литературайин махъвнахъан, махъв ихтилатнахъан, шиир ихтилатнахъан, абириин гафар дургъунагъарихъан жара ар1уз хъуб;

²⁰ Кондаков А. М. Примерные программы по учебным предметам. Литература 5-9 классы. М. «Просвещение», 2011-9с.

²¹ Коровина Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975. -167 с.

7) күл'инди гъурху махъвнакан, ихтилатнакан сюгъбат ап1уз (мелзналан вуйи жикъи отзыв, рецензия тувуз) хъуб.

Му т1алабар, гъелбет, аъхюдар ву ва дураг күлиз адагъбан бадали мялимдикан аъхю зегъмет ккун ап1ур²².

Тажрубайи тасдикъ ап1урайиганси, сабсдар кьюб эсер даршлуси, сабси кьюб дарсра күли гъахуз, тешкил ап1уз шулдар.

Гъарсаб дарсназси, гъарсаб эсеризра чан хусуси лишнар а.

Литературайин гъарсаб дарсну гъийин деврин методикайин гъамцдар т1алабариз жаваб тувуб лазим ву:

а) литературайин гъарсаб дарснаъ чаз хас вуйи гъурулуш хъуб, думу гъубшу ва гъюз имбу дарсарихъди сигъди альакъайъ хъуб.

б) жюрбежюр меселайир гъял ап1ури, литературайин гъарсаб дарснахъди вари дарсар альакъалу ап1увал.

в) художествойин эсер илимдин хъуркъуваларин дережайиъ ади урхуб ва аьгъю ап1уб.

г) литературайин гъарсаб дарс обществойин, классарин ва халкъдин важиблу меселиириинди девлетлу хъуб.

д) гъарсаб дарснаъ мялимди баяриз тербия тувбан бадали урхурайи эсерин бинайиъ айи, дидкан ктубч1урайи мянайикан мянфяльт гъадабгъуб.

е) мялимди ишлетмиш ап1урайи методикайин вари къайдайир, дарсан гюгъюл урхурайи эсерин табиаътихъди, мянайихъди дисрудар хъуб.

ё) литературайин гъарсаб дарснаъ мялимди урхурайидариз аьгъдруб аьгъю ап1уб, дуарин къат1'иваларин (аннамиш ап1бан) жюрбежюр терефар ачухъ ва артмиш ап1уб.

²²Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.с.13.

ж) гъарсаб дарснаъ методикайин къайдийр дигиш ва жюрбежюр ап1уз чалишмиш хъуб. Натижайиъ урхурайидарин фикир, зигьим, аннамиш ап1бар, удукуувалар, гюргеввалин гъискар яркъу ап1уб.

з) гъарсаб дарснаъ мялимди чан гъяракатар гъам вари классдин, гъамсана к1улди урхурайидарин гъяракатарихъди альакъалу ап1уб.

и) литературайин гъарсаб дарс саб дақыкъара вахт гъавайиди дудрубруси, вари классди гъевеслуди, сат1иди ляхин ап1руси ва гъич саринра фикир жара ляхниина дудрубрушуси тешкил ап1уб.

Гъаму ва жара т1алабар литературайин дарсарин ери ебцру уълчме вуди къабул дап1ну ккуунду.

Художествойин эсер аygъю ап1баъ текст урхуз гъязур хъупан ляхни асаслу иишв бисура. Диidi куч1вбан сюгъбатнан эгъемиятлувал аъхюб ву. Диidin метлеб баяр-шубар эсер урхуз гъязур ап1уб, думу ужуди аygъю хъупан бадали лазим вуйи шарт1ар тешкил ап1уб ву.

Куч1вру сюгъбатар кьюб жюрейиз жара ап1уз шулу: ц1ии мялуматар түврудар ва урхурайидарин улихъдин аygъювалариин биналамиш шлудар. Сабпи жюрейиъ куч1вбан сюгъбатнан метлеблувал аъхюб ву.

Эсер урхуз гъязур шули, мялимдин эсерин хусусивал, думу аygъю ап1бан бадали программайи улихъ дивнайи т1алабар, классдин гъязурвал ва баяр-шубарин интересар гъисабназ гъадагъуру. Му пайнаъ куч1вбан сюгъбатнуважиблу иишв бисура. Куч1вбан сюгъбатнаъ мялимди урхурайидар писателин уъмрин рякъюхъди, эсерин мянайихъди альакъалу вуйи тарихнан гъядисийирихъди таниш ап1уру. Ахтармиш ап1бари мялум гъап1си, сасдар мялимар чпиз айикъан вари мялуматар саб дарснаъ ачуҳъ ап1уз чалишмиш шулу. Думу, гъелбет, дюз къайда дар. Куч1вбан сюгъбат гизаф аъхюб дубхъну ккуундар. Диidi 5-10 дақыкъайин вахт гъибисиш ч1яльн ву. Гизаф аъхю сюгъбатари урхурайидарин дикъатлувал ч1ур ап1уру.

Куч1вбан сюгъбат суаларинна жавабарин къайдайиндира к1ули гъабхуз шулу. Му къайдайн метлебувал, гъелбет, аыхюб ву, фицики сюгъбатнаъ вари классди иштираквал гъабхуру. Гъациб къайдайинди, месела, мялимдихъан халкъдин мяълийириз тялукъ вуйи сабпи дарснан куч1вбан пай гъабхуз шулу, фицики баяр-шубариз чпин абийир-бабарихъан халкъдин мяълийир аygъяди шулу. Хъа сабсан, дурарихъан халкъдин махъварин гъякънаан чпиз айи аygьюваларикан мянфяльт ктабгъури, дурагиз халкъдин мяълийир гъаз к1урушра ачухъ ап1уз шулу.

Дарснак куч1вбан сюгъбатнаъ урхурайидар экскурсийириз, урхурайи текстназ багахъ вуйи темайиан сочинениир дик1бура аыхю кюмек ап1уро. Хъа гъар фици-вшра, дидиз думукъан важиблу йишв жара ап1уб дюз гъюрадар, дидин к1улин метлеб текст урхуз гъязур хъуб ва урхурайидарин фикир дарснан асас пайниина жалб ап1уб ву.

Дарснак куч1вбан сюгъбат гъабхрган, текстнаъ дюшюш шулайи читин гафарин ва гафарин ибарийири мояна ачухъ ап1убра к1ваълан гъап1ну ккундар.

Дурагин гъаврикк дарснан куч1вбан сюгъбатнаъ ккаъну ккунду.

Дарснан куч1вбан сюгъбатналан къяляхъ художествойин эсер урхуб башламиш шула. Диди литературайин дарснан к1улин пай тешкил ап1ура. Эсерин текстнан хусусивалариз ва дарснан улихъ дийибгънайи метлебназ дилигну текст мялимди вая баяр-шубари (гъелбет, дурагин гъязурвалариз дилигну) урхуру.

Хъа текст, шли урхурушра, думу тясирулуди урхруб асас меселиирикан саб ву, гъаз гъапиш тясирулуди урхуб, мявум вуйибси, эсер ужууди аygъю хъупаъ мянфяльтлу къайдайирикан саб ву²³.

Ахтармиш ап1бари улупурайиганси, прозайин эсерар (махъвар, ихтилатар) урхбан дарсар поэзияин эсерар (мяълийир, шиътар) урхбаз тялукъ вуйи дарсарт1ан тешкиллуди к1ули гъягъюра. Поэзияин эсерар

²³Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез., «Просвещение», 1977, с. 329.

урхуган гизафси дюшюш шулайи гъалат1 гъамциб ву: мялимари текст урхурайи вахтна, урхуб къат1ар ап1ури, урхурайидар дидиъ дюшюш шулайи читин гафарин гъаврикк ккауз чалишмиш шула. Му методикайн ч1уру къайда вуди гъисаб ап1ура. Дициб къайдайи эсерин тясирувал дибгру, урхурайидарихъди поэзияйин ч1алнан хусусивалар, дидиз хас вуйи гюрчевал гъисс ап1уз гъитурдар.

Гъаддиз эсер (хъа эсер ахюб вуш, дидин саб ч1ук1 вая пай) ккудубк1айиз урхуб дебкну ккундар.

Литературайин текст урхбан гъамцдар жюриир улупуз шулу:

- а) текст мялимди тясирулуди урхуб;
- б) ужуб гъязурвал аий баяр-шубари тясирулуди урхуб;
- в) ролариинди урхуб;
- г) суалариз жавабар туврган, гъядягъюри урхуб;
- д) текст урхуз вари класс гъязур хъуб;
- е) текстнаан гъадгънайи гафариинди (цитатириинди) план дюзмиш ап1уб;
- ё) вари класс текст ктибтуз гъязур хъуб.

Мялум шулайиганси, урхбан жюриир гизаф а. Амма мялим гъич саб жюрейира, эгер дугъу классдин ва аygъю ап1урайи текстнан къат1'ивалар гъисабназ гъадагъиш, чан лазим вуйи натижайихъна хурардар.

Биц1и эсерар-ихтилатар ва шиърар тамамвалиинди классдиъ урхуб лазим ву. Ахю эсерарин ахюону пайра классдиъ гъурхиш, ужу шул.

Художествойин эсерар урхури, баяр-шубари чин урхурайбиз баянра тувру, дидхъан вуйи чин рафтар мялум ап1уру. Думу ляхини эсерин анализ ап1бакк к1ул ккивра, гъаддиз лигну к1узра шулу: текст урхуб- му эсерин анализ ап1убра гъисаб шула.

Мялимдихъан текстнан анализ ап1бан сабшвнуб къайдайикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Сюгъбат художествойин эсер аygъю ап1бан

къайдийрикан саб ву. Диidi литературарайин дарсариъ ахю ва метлеблу роль гъабхура. Хъа сифте дилигну, думу къайда варит1ан рягъятбсира шула, фицики хрестоматияиъ гъарсаб текстнахъна лазим вуйи суалар ва табшур угъар тувра. Дурагиз жавабар тувуб читин лягин вуйинхъа? Китабарий тувнайи методикайин материалиин сяргъятламиш духъну дийигъру мялимдин дарсан эгъемиятра ахюб даршул. Гагъ-гагъ китабдий тувнайи суал тамамвалиинди ачухъ ап1бан бадали кюмекчи суалар, жикъи гъаврикк ккаъбар тувуб, мясляльтар улупуб ккун шулу. Дицдар альава суалари урхурайидариз чин жавабарий текстнан материал ишлетмиш ап1узра ахю кюмек тувру. Мялимди, китабдин идея ярку ап1ури, ккат1абццури, ляхнин жюрбежюр къайдийрикан мянфяльт ктабгъуб ккун шулу.

Мялимди суалар вахт ккимиidi гъязур ап1ури. Сюгъбат фукъан жанлуди к1ули гъябгъюри гъабхьиш, дииз вари дарс тялукъ ап1уб дюз дар. Сюгъбат гъам текст урхбалан къяляхъ (диин метлеб баяр-шубари эсер фици къабул гъап1нуш айгъю ап1уб ву) вая текстнан анализ ап1руган к1ули гъабхуз шулу.

Сюгъбат саб тяйин метлебназ тялукъ вуйиб дубхъну ккунду. Сюгъбат гъабхрган, урхурайидарихъан къат1'и ва тамам жавабарра ккун ап1уб лазим гъюрдар. Дураг дюздар, суалнан метлебназ тялукъ вуйидар духъну ккундар к1урайи гафар дар. Дурагхъди чин саби гъиссар тамамвалиинди ачухъ ап1уз гъитну ккунду.

Урхбан лягин гъабхбан бадали саб жюре вуйи сюгъбат вари терефарихъанди текстнан метлебназ мют1югъ шула.

Сюгъбат гизафси суаларинна жавабарин бинайин алди к1ули гъябгъюри. Думу дарсан жюрбежюр паяриъ гъабхуз шулу. Сюгъбат фуну пайнаъ гъабхуруш, думу мялимди чан ва дарсан улихъ дивнайи метлебарилан асиллу шула.

Урхурайидариз материал тамамвалиинди ва мюгъкамди айгъю хъубаъ ктибтбан метлеб ахюб ву. Ктибтбан сабшвнуб жюре а: азадди

ктибтуб, жикъиди ктибтуб, тамамвалиинди ктибтуб (текстназ гизаф багахь вуди), гъядягъюри ктибтуб, художествойин ихтилат, мелзналан шикил яратмиш ап1уб, писателин бик1бан хусусивал уьбхюри ктибтуб.

Ктибтубан къайдийи урхурайидарин аылакъалу ч1ал ккат1абццбай метлеблу роль уйнамиш ап1ура, фицики дурари гъадму вая жара гъурху текстнан гафар, ибарийир, авторин къат1'ивалар зигъимдий мюгъкам ап1уру.

Мялимдихъан ктибтубан гъаму жюририкан, дарсан улихъ дивнайи метлебариз дилигну, ккунибсибидикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Дурари кан саб жюре ктабгъуб текстнан хусусивалариканси, мялимдин фикрин къат1'ивалариканра асиллу шула.

Эгер мялимдиз эсерин сюжетдиз, композицияйиз аласа фикир тувуз ккундарш, дугъхъан жикъиди ктибтубан къайда ишлетмиш ап1уз шулу. Думу къайдайи эсерин к1улин паяриз къат1'и вуйи фикир тувуб ккун ап1уру. Мушваъ кьюбпи дережайин гъядисириина, игитариина, ва жара паярина фикир асла жалб ап1урдар. Му ляхниъ планди аыхю кюмек ап1уру. Диidi эсерин гъурулушдин гъаври хъуз кюмек тувру, фицики думу эсерин сюжетдихъди вая композицияихъди багхъанси таниш шула.

Жикъи ктибтубан къайдайи эсерин мана эстетикайин тясирувалиинди ктибтру мумкинвал яратмиш ап1уру.

Хъа эгер к1улин фикир эсерин бик1бан хусусивалариина (стилиина) жалб ап1уз ккундуш, текстназ багахь вуди ктибтубан къайдайикан, мянфяльт ктабгъуру.

Эсер урхурайидари эсерин игитрин уьмрихъди, кьисматнахъди вая эсерин жара саб терефнахъди таниш ап1ураш, гъядягъюри урхбан къайда ишлетмиш ап1уру.

Эсер ктибтубан къайда ктабгъбаҳъди сабси, дидин анализ ап1бан ляхинра башламиш шула, фицики ктибтубан фициб жюре ишлетмиш гъап1ишра, эсериз саб фициб терефнахъанди дубхънура кымат тувра.

Дарс ктибтбан гизаф жюририкан мялимари хъуркъувалариинди чпин ляхниъ мянфяльтра ктабгъура.

Мялимари саб к1ваин гъитуб лазим шулу, лирикайин эсерар кидитну ккунидар дар.

Эсер аыгъю ап1руган, текст баянар туври урхбан къайдара ишлетмиш ап1уру. Думу къайдайи мялимдикан текст урхурайи арайъ текстнан читин йишварин баянар тувуб ккун ап1ура. Диidi текстнан важиблу ва читин паярин ужуди гъаври хъуз явашди ва тясиrlуди урхуз мумкинвал яратмиш ап1уру. Баянар туври гъурху текст гъелбет, диidin аыгъю ап1бан, гъаври хъупан читинвализ дилигну, кьюбпи ражари дурурхишра шулу.

Баянар туври текст урхуган, баяр-шубарин терефнаан аыхю иштираквал ади шулдар. Аъхюну пай вари ляхин мялимдиин алабхъуру. Гъаддиз эсерин анализ ап1бан тажрубайъ диикан яркъуди мянфяльтра ктабгъури шулдар. Думу къайда гизафси эсерарин текстар читин паяр аыгъю ап1руган ишлетмиш ап1уру.

Эгер куч1вban сюгъбатну урхурайидар художествойин текст аыгъю, гъисс ап1уз гъязур ап1ураш, натижа бисру дарсари эсер аыгъю ап1бан аъхиримжи пайнан роль уйнамиш ап1ура. Думу классдихъди вуйи ляхин варит1ан жавабдар вахт шула. Диidin k1уlin метлеб урхурайидари эсерин анализ ап1урайи вахтна гъадагъу аыгъувалар сат1и ап1уб, дуарин натижа йивуб, гъурху эсерин мянайиз кымат тувуб ву. Натижа бисру дарсар k1ули гъахбан къайда эсерин жюрейин хусусиваларилан ва диidin идеяйинна художествойин рякъ'ан вуйи метлеблуваликан асиллу шула.

Месела, шиърап аыгъю ап1руган гъабхру натижа бисру дарс гизафси тясиrlуди урхбаз вая думу к1ваълан ап1баз тялукъ вуйиб шулу. Эпический эсерарин натижа бисру дарсар гъахбан аыхю мумкинвал а:

1) эсерин композицияйин къат1'ивалар фикриз хуб.

2) эсерин асас фикир (идея) альуб.

3) урхурайидарин эсерихъна ва дидин иширакчиирихъна вуйи рафттар ачухъ альуб.

4) литературайин теорияйин мэлуматарихъди таниш альуб.

Натижа бисру дарсарий цийи суалариз жавабар тувуб, жюрбежюр жюрийрин изложенийир, гъаври шлусдар темийриан сочиненийир гъахуз шулу. Ахиримжи дарс фициб къайдайиъди кули гъабхурушра, диidi гъурху эсер гъял альуради ккунду.

Ахиримжи дарсар жанлудар, вари урхурайидарин ишираквал айидар духьну ккунду.

2.1. Литературайин дарсарий урхурайидарин ч1ал ккат1абццууб.

Текстнан зиин гъабхру ляхнихъди варит1ан улхбан ва жара бик1бан ч1алнан культурайин зиин гъабхру ляхнин лап сигъ альакъалу ву. Мицдар ляхнар гизаф жюрбежюр шулу ва дураг чин вари девариъ литература урхбииинди гъахуру.

Учители урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан ляхин гъаврикк шлубси урхбан, к1ваъланди дубгъуз гъитбан, план дивбан ва ктибтбан рякъниинди гъабхуру. Литературный ихтилат альуб аьдат вуди бик1бан ляхниинди ккудубк1уру. Бик1бан ляхнаризра саб ялгъуз литературный урхбаз далу йивубт1ан башкъа, хъа гъацира урхурайидарин уьмриз гъисс альрубсиб хусуси методика ва къайда а.

Гъаддиз дурагикан жаради дупну ккунду.

Гъаму саягънаъ ухъу урхурайи текстнахъди альакъалу вуйи ч1алнан устадвалин, гафарин ва синтаксисдин хасиятнан ляхнис лигну ккунду. Эсерин гъарсаб къат1нан, текстнан зиин вуйи фуну жюре ккуни ляхин ч1алнан устадвалин илч1ихуб т1алаб альуру дупну фикир дап1ну ккундар. Ч1алнан устадвалин зиин гъабхру ляхин грамматиккайиан вуйи дарсарихъди альакъалу альуб ужуди фикриъ дюбхну ккунду, гизафси синтаксисдиан вуйи дарсарий.

Литературайиан урхубра урхурайидарин ч1алнан зин лягин гъабхуз ара-арайик хайлин мянфяльтлу материал тувру. Му варит1ан улихь урхурайидарин ч1ал, гафар гъат1арццбаз ва къадим ап1баз герек ву.

Урхурайидарин гафарин сурсат дюзмиш хъуб гъазанмиш апбан бадали ва дурарин мяна тасдикъ ап1увал ижми ап1бан бадали синонимарихъди, антонимарихъди, диалектизмиирихъди, архаизмиирихъди (ерси гъаши гафарихъди) лягин дубхну ккунду.

Гъамци гъашиган, саб бязи вахтари урхурайидар чпи урхурайибди айи читинди гъавриъ шлу гафариз расламиш шулу, гъацдар гафарин гъавриъ т1ауvalи гъадму гафарин къурулушдикан, ччиварикан, приставкийирин, суффиксарин хайирнакан улхуб т1алаб ап1уру.

Улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбан лягин урхурайидарихъди гъарсаб дарснаъ дубхну ккунду. Думу кьюбиб жюрирра чиб-чпихъди альакъа аидар ву, фицики улхбан ч1алну бик1бан ч1алнан аыгъювалар, вердиш'валар аыгъю ап1уз, хъа бик1бан ч1алну улхбан гюрчег ва тясиirlub хъубаз кюmek ап1ура. Му ляхнализ чпин хусусивалра адарди дар. Мелзналан вуйи улхуб гъаммишан ебхъбиндианамиш ап1бан бадали тяйин вуйиб ву, хъа бик1бан ч1алназ гагъ-гагъ сюгъбатчи шулдар. Гъаму лишнариинди дурарин арайиъ айи фаркъувал тяйин ап1уз шулу²⁴.

Хрестоматияин гъарсаб эсерин аыхириъ тувнайи суаларинна табшуругъарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1аццбиина диш дап1найдарра гизаф алахъура. Дурарин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал гъадму т1алабариз хас вуйиб хъупаъ багъри литературайин дарсари, гъадму дарсариъ аыгъю ап1урайи художествойин эсерари метлеблу роль уйнамиш ап1уру.

²⁴Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи— М., 1996, с-86.

Гъаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяршубари аыгъю ап1урайи эсерарин ч1ал дериндиан гъисс ап1баз, дурарин ч1ал гъюблан-гъюбаз артмиш ва девлетлу хъупаз аыхю эгъемият тувну ккунду.

Тарихдин ва методикайин авторарииинди, литературайин творчество к1уру гафнан гъавриъ гъаржюрейинди шули гъахъну.

Месела:

- 1) сочиненийир дик1уб;
- 2) изложенийир дик1уб;

Мялум вуйиганси, му ляхнар литературайин дарсариъ асулла дурхну ккунидар ву.

Гъацира урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан сабшвнуб къайда а. Дураган мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гъеле литературайин сабпи куч1вбан дарснаъ имиди дугъан жанлу гафнахъди таниш шуа. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари багъри, табасаран ч1ал, дидин гюргевал гъисс ап1бан, думу ккун хъупан сабпи лишанарра ву.

Дупну ккундуки, баяр-шубари чпин улхуб мялимдин улхаз ухшаруб ап1уз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясиirlуб, урхурайидарин къаназ к1ваин гъубзруб дубхъну ккунду. Литературайин дарсан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятлувал аыхю вуди гъубзра. Думу куч1вбан гафнаъ иллагъки тясиirlуб дубхъну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин ц1ийи эсер аыгъю ап1бахъна вуйи аышкъ, гьевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясиirlу, гюргег жаваб арайиз хуру²⁵.

²⁵ Мягъяммедов Т. 5-8 классарий табасаран литература кивбан методика. Махачкала – 1964 с. 66.

Биц1идарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ художествойин эсер тясирлуди урхбан зиин гъахру илч1ихбарин мянфяльтувалра аыхюб ву. Урхурайидар альакъалу улхбахъди вердиш ап1руган, дидиз кьюб жюре – мелзналан вуйи ва бик1бан жюриир айивал к1ваълан гъауз ярамиш шулдар.

Гъаму жюрииз к1уруш, мурагизра чпин башкъавалар ва нормийир хас ву.

Месела, зирингди, ужуди мелзналан улхру бязи инсанарихъан чпин фикрап дидик1ну ужуди мялум ап1уз шулдар, хъа чпин фикрап ва хиялар рягъятди, гъулайди кагъзиъ дик1уз шлу инсанарихъан мелзналан гъадмукъан асантди улхуз шулдар, яна бязи дюшюшариъ савадлуди бик1рурихъан, мелзналан вуйи улхбаъ читинвал ктарди, урхуз ва савадлуди улхуз удукурударихъан читиндит1ан бик1уз шулдар. Рябкъру гъялариан, мелзналан вуйи ва бик1бан улхбарин психология сабсдар дар.

Мелзналан вуйи ва бик1бан улхбар ч1алнан кюмекниинди инсанарин арайиъ альакъа яратмиш ап1ру дакъатар ву²⁶.

Мелзналан вуйи улхбан диг ебхъбан ва гъеебхъу мялумат аннамиш ап1бан, хъа бик1биинди улхуб рябкъбанна хил либхбан къайдийирилан асиллу вушра, му кьюбпи жюрейин улхбаъра асас вуди мелзналан вуйи улхбан хусусивалари аыхю роль уйнамиш ап1ура.

Гъаму башкъавалар артмиш ап1бан к1улин метлеб гъадму вуки, гъарсаб дарснаъ учители ученикарин улхбан, урхбан ва бик1бан дюз вердиш'валар дерин ва яркъу дап1ну ккунду. Мялум вуйиси, зяифди улариз рякъру ва ибариз ебхъру баяр-шубарихъан гъалат1ар ктарди урхуз, бик1уз ва улхуз шулдар.

Гъаци вуйиган ухъу мушваш къайд дап1ну ккунду, улхбан жюриир инсанар чиб-чпихъди улхбан ва альакъайиъ уч1вбан бадали жюрбежюр

²⁶Литература. Методические рекомендации. 5 класс статья Е.Р. Ядровская «Развитие речи учащихся» с. 197

саягъариинди к1ули гъахуру. Мелзналан чиб-чпихъди улхбан бадали, сюгъбатнаъ иштирак шулайидар, яна сюгъбат ап1урайи ва сюгъбатнахъ хъпехъурайи касар, арайиъ ади чарасуз лазим шулу, яна мелзналан вуйи улхбаъ, сюгъбатнаъ, диологдъи ва гъюжатнаъ кьюр т1ан артухъ кас иштирак духьну ккунду, фицики улхурайир ва хъпехъурайир чиб чпихъди сат1иди му улхбаъ иштирак шулу.

Мелзналан улхбан башкъаваларикан сабсана гъадму вуки, диди чахъ хъпекъурайирикан дишла миди, яна улхбан процессдиъ имиди, дидин гъаври хъуб т1алаб ап1уру, гъаз гъапиш хъпехъурайириз фагъум-фикаир ап1бан бадали диди мумкинвал тувдар. Хъа бик1бииинди вуйи улхбу, айксина вуди, бик1урайириз тяди кипдар, бик1урайири фагъум-фикаир ап1ури, чав бик1урайириз мянан ахтармиш ап1бан бадали энгел шули, бик1уб т1алаб ап1уру ва бик1урайиб гъарсаб терефнахъан ахтармиш ап1уз мумкинвал тувру.

Мелзналан вуйи улхбаъ к1урайи келимийир, гафар вая предложениир текрап хъубра мумкин ву. Мит1ланра гъайри мелзналан вуйи жюрейин улхбаъ интонация, машинан дигиш'валар, улхбан жюрбежюр саягъар, жандин гъендермарин гъяракатар ишлетмиш ап1уру. Амма бик1баан вуйи улхбаъ гъаму тадарукар ишлетмиш шулдар ва гъаддиз лигну, хъпехъурайириз т1ан урхурайириз улхбан гъаври ахъбан бадали гизаф читинвалар алахъуру.

Мелзналан вуйи ва бик1бииинди вуйи улхбар чиб-чпихъан сабсана гъамциб башкъавалиинди тафавутлу шулу: эгер мелзналан вуйи улхбаъ ухъу аьдати, яна кючейиъ улхбан, ч1алнан грамматикайн, лексикайн ва стилистикайн дақъатар ишлетмиш ап1уруш, бик1бииинди вуйи улхбаъ анжагъ китабарин бик1бан хусусивалар ишлетмиш ап1урхъа ва литературайин ч1алнан къайдийир урхюрхъа. Мит1ланна гъайри литературайин ч1ал тамамди къайдаламиш дап1найиб ва грамматика жигъатнаан ц1алц1ам дубхънайиб ву.

Бик1банна мелзналан вуйи улхуб чиб-чпихъан лексикайин, синтаксисдин, мялум ап1бан, яна улхбан дакъатариинди ва гъацира улхбан еришдииинди тафавутлу шулу.

Урхурайидарин бик1бан ва мелзналан вуйи му кьюбиб формийирин зайн ляхин гъабхури, учители дурар, яна бик1бан ва мелзналан вуйи улхбар, жюрбежюр саягъариинди артмиш хъпъя бязи хусусивалар арайиз гъюру.

Месела, мелзналан вуйи улхбаъ гъамцдар эсерлу вуйи дакъатар ишлетмиш ап1уру: сес зил ва яваш ап1уру, к1урайи гаф вая келима ударениейииндига жара ап1уру, урхруган энгел шулу, машнан гъяракатниинди ва дигиш'валариинди урхурайири чан к1ван хиялар улупур, улхруган к1ули вая хилари ишаратар (гъяракатар) ап1уру. Мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гъаддииндира башкъя вуки, диди чахъ хъпехъурайириз ахю тясир тувру ва гъяракатназ мажбур ап1уру. Му жюрейин улхуб, шаксуз, ахю къувватлу ву. Гъаци вуйиган, учители гъарсадарснаъ баяр-шубарихъди гъахру ляхнариъ мелзналан вуйи ч1алнан эсерлувал гегъенш хъпаз эдрергди фикир тувуб лазим шулу.

Йирхъубпи ва ургубпи классариъ айи баяр-шубарин улхуб, эсерлуди артмиш ап1бан бадали, иллагъки художествойин литературайи ахю тясир ап1уру. Амма ученикарихъди му ляхин гъам литературайин ва гъамсана грамматикайин дарсариъ гъабхуб лазим шулу. Ученикарин ч1ал ккат1абццбан бадали тешкил ап1ру илч1ихбар мянфяльтуди к1ули гъахбаъ учителин вазифа биц1иб дар: дугъу дурарин улхбан къайдийириин, интонацияйиин, гафар пувалин саягъариин ва гафар лазим вуйи дюшюшдиъ ишлетмиш ап1бииин гюзчивалин ляхин гъабхури ккунду.

Сифтейин вахтари баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб дурарин бик1бииинди вуйи улхубт1ан девлетлуди шулу ва гъаддиз лигну, ученикариз дарсар кивбаъра диди асас роль гъабхуру.

Ученикиари чпи гъадагъурайи ц1ийи аыгъювалар, илимдин гъякънаан вуйи жюрбежюр мялуматар ва тажрубайин вердиш'валар мелзналан вуйи улхбиинди гъадагъуз хъюгъру ва гъаддииинди дураг тартиб ап1уб ккудубк1уру. Гъаци вуйиган ученикарин ч1ал ккат1абццбъ, гъарсаб жюрейин гъядисийирин ва фактарин гъякънаан тамам вуйи мялуматар гегъенш хъпаш мелзналан вуйи улхбу гъабхурайи роли башкъа йишв бисура: анжагъ гъадму улхбан бинайиз асас вуди ученикари бик1бииинди вуйи чпин улхубра артмиш ап1уру, чпин фикрап ва хиялар дид'инди дик1уз дубгъуру.

Ученикарин мелзналан ва бик1бииинди вуйи улхбан жюриир артмиш ап1бииин лихури, учители саб ляхин гъаммишан к1ваин гъитуб лазим шулу, фицики му кьюбиб жюриирин арайиъ аыхю фаркъвалра а. Дураг артмиш хъпан рякъяр сабсдар дар, дарсар кивру жюрбежюр дережирий мелзналанна бик1бииинди вуйи улхбан жюриирикан гъарубдиз к1улди вуйи башкъавалар хас шулу.

Эгер школайиъ урхурайи сифтейин вахтари ученикарин мелзналан вуйи улхуб ужуди, мюгъкамди артмиш шулуш, хъа сакьюдар вахтарилан, яна ученикар бик1бииинди вуйи улхбан т1алабарихъди таниш шлуган, ва думу жюрейин улхбан хусусивалар гъудургъган, дураг бик1бииинди вуйи улхбан жюриир ишлетмиш ап1узра хъюгъру. Биц1ириин мелзналан вуйи улхбан дережа фукъан заануб вуш, дугъян бик1бииинди вуйи улхбан жюриирра гъадмукъан заан дережайихъди артмиш хъуз хъюгъру. Хъа бик1бииинди вуйи улхбура ученикдин мелзниинди вуйи улхуб артмиш ап1уз, думу ккат1абццуз кюмек тувру.

Учители ученикарин кюмекниинди вуйи ва гъамсана бик1бииинди улхбан жюриир тархъну артмиш ап1ури ккунду. Му гъадму к1уру гаф вуки, баяр-шубарин мелзналан баяр-шубарин мелзналан вуйи улхуб артмиш ап1руган, бик1бииинди вуйи дурагин улхубра артмиш ап1уб лазим ву, хъа бик1бииинди вуйи улхуб ккат1абццрган мелзналан чпин фикрап ачухъ ап1узра ученикариз мумкинвалар тувуб чарасуз лазим

шулу. Му гъаци күнди гаф вуки, улхбан кьюбиб жюриизра артмиш хъпаз фикир туври ккунду. Эгер ухьу ученикарин улхбан ялгъуз саб жюрейин, яна мелзналан вуйи жюрейин артмиш'вализ фикир туври, думу гегъеншиди ккат1абццури гъашиш, улхбан тмунуб жюрейин, яна бик1бииинди вуйи улхбан артмиш'вал къяляхъ гъубзуб мумкин ву. Хъа асас метлеб гъадму вуки, думу кьюбиб жюриирра сат1иди артмиш дап1ну ккунду.

Му гъадму күнди гаф вуки, биц1ир улхбан кюмекниинди мелзналан чан фикрап, хиялар ва гъяракатар мяндим ап1бииинди жуван бабан ч1алнахъди таниш шулу. Гъаци вуйиган биц1идарин улхуб артмиш ап1баз ахъю эгъемият тувбахъ метлеблудалил хъа.

Дупну ккундуки, биц1ириин улхуб артмиш ап1баъ школайи гъабхру ролира биц1и эгъемият гъабхурадар.

Му ляхниъ, сабиб, ученикар литературайин ч1алнахъди таниш дап1ну ккунду, дурагиз диалектарихъан, кюче ч1алнахъан, яна литературайин дару ч1алнахъан, литературайин ч1ал жара ап1уз, дид'инди улхуз, думу чпин улхпан асас норма вуди къабул ап1уз улупуб лазим шулу. Школайи биц1идар литературайин ч1алнан жюрбежюр нормийрихъди (художествойин, илимдин, улхбан башкъаваларихъди) таниш ап1уру. Мит1ланна гъайри, биц1идари муганайиз чпиз мяндим дару гафар иллагъки дуарин бул мяндир дургъуру. Къайд ап1уб лазим шулуки, жюрбежюр гафари улупурайи гъарсаб саягънан мяндир ва мяндирин иччи назук'валар неинки ученикариз ва гъацира учителариизра тамамвалииинди аннамиш ап1уз, лазим вуйи дюшюшдиъ дуарикан мянфяльт ктабгъуз ахъю ап1уб читинди алабхъуру²⁷.

Гъаци вуйиган, ученикар литературайин ч1алниинди урхуб артмиш ап1бан бадали школайи тяйин вуйи саб системайиинди дурагирихъди урхбан илч1ихбар гъахуб лазим шулу, дуарин улхуб

²⁷ К.К. Курбанов. Методика развития устной и письменной речи учащихся начальных классов. Дагучпедгиз, 1984.

аъмалназ гъюбан дережийириз асас вуди ляхин планламиш дап1ну ккунду.

Биц1идарин улхуб к1албиз хубан ва думу артмиш ап1бан ляхниъ школайин асас вазифа дуарин мелзналан вуйи ва бик1бииндиги вуйи улхбан жюрийир ккат1арццуб ву.

Му кьюбиб жюрийирин гъякънаан, яна дуарин хусусиваларин, башкъавларин, фаркъваларин гъякънаан улихъна тамамвалиинди дулхнахъя ва гъаддиз дуарин тяриф ап1биин артухъ дийигъурахъя.

Урхуб артмиш ап1баъ школайин вазифийирикан шубубиб урхурайидарин улхбан къайда лап тамамвалихъна, нукъсансузвалихъна хуб, дидин культура заан дережайихъ хъап1уб ва эсерлувалин вари мумкинвалар гегъенш ап1уб ву.

Мялум вуйиси, улхбан вердиш'валарин диг ккергъбан классариъ яратмиш хъуз хъюбгъру ва заан классариъра гъюблан-гъюбаз артмиш ва ц1алц1ам хъуб давам ап1уру. Гъаддиз лигну, школайин му вазифийир анжагъ ккергъбан классариъ урхурайи баяр-шубарин улхуб ккат1абццбинди сяргъятламиш шулаш, заан классариъ гъабхурайи ляхинра к1ваълан гъархну ккундар, фицики улхуб инсандин уымрин, яшайишдин лап яркъу ва заан дережа ву.

Му аъхю метлеблу вазифийир хъуркъувалиинди ва школайиъ мянфяльту ап1баъ, яна гъарсаб предметдин учители зат эдрергди ва даймалу къайдайиинди зегъмет дизигну ккунду.

Ккергъбан классариъ баяр-шубарин улхуб ккат1абццуб шубуб къайдайикан ибарат вуйи илч1ихбари аъхю роль уйнамиш ап1ура. Дуарин арайиъ гъаммишан сигъ альакъара а.

Урхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбан ляхин урхурайидарихъди гъарсаб дарснаъ дубзну ккунду. Думу кьюбиб жюрийирра саб-сабдихъди сигъди альакъа айдар ву, фицики улхбан ч1алну бик1бан ч1алнан вердиш'валар аъгъю ап1уз, хъа бик1бан ч1алну улхбан ч1ал гюрчег ва тясирулуб хъупаз кюмек ап1ура.

Хрестоматияйин гъарсаб эсерин аыхириъ тувнайи суаларинна табшуругъарин арайиъ урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал дюзюб, тясиirlуб ва суратлуб хъуб ву. Урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал гъадму т1алабариз хас вуйиb хъупаъ багъри литературайин дарсари, гъадму дарсариъ аыгъю ар1урайи художествойин эсерари метлеблу роль гъабхуру. Гъаддиз лигну мялимди багъри литературайин дарсариъ баяр-шубари аыгъю ар1урайи эсерарин ч1ал дериндиан гъисс ар1баз, дурарин ч1ал гъюблан-гъюбаз артмиш ва девлетлу хъупаз аыхю эгъемият тувну ккун шулу.

Урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан сабшвнуб къайда а. Дурарикан мялимдин гаф сабпи йишв'ин ал, фицики баяр-шубар гъеле литературайин сабпи куч1вban дарснаъ имиди дугъан жанлу гафнахъди таниш шула. Гъаддиз литературайин мялимдин гъарсаб гаф урхурайидари, багъри табасаран ч1ал, дидин гюрчегвал гъиссап1бан, думу ккун хъупан сабпи чешнера шула. Дупну ккундуки, баяр-шубари чпин улхуб мялимдин улхбаз ухшаруб ар1уз чалишмиш шулайи дюшюшарра тажрубайиъ гизаф алахъура.

Мялимдин гаф тясиirlуб, урхурайидарин къаназ к1ваин гъубзруб дубхъну ккунду. Литературайин дарсан фуну пайнаъ вушра, мялимдин гафнан эгъемиятluval аыхюб вуди гъубзра. Думу куч1вban гафнаъ иллагъки тясиirlуб дубхъну ккунду, фицики дугъан гафналан урхурайидарин ц1ийи эсер аыгъю ар1бахъна вуйи аышкъ, гьевес тешкил шулу. Дугъан гъарсаб гафну урхурайидарин терефнаанра гъациб тясиirlу, гюрчег жаваб арайиз хуру.

Биц1идарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ художествойин эсер тясиirlуди урхбан зиин гъахру илч1ихбарин мянфяльтувалра гизаф гизаф аыхюб ву. Тясиirlуди урхуз, урхбан искуство аыгъю ар1байшиърарин ч1алну хусуси йишв бисура. Дурари мялимдиканси урхурайидариканра аыхю ляхин гъабхуб ккун ар1уру.

К1ули гъурху ахтармиш ап1бари субут ап1урайиганси, биц1идариз махъвар, ихтилатарт1ан, мяълийир ва шиърар урхуб гизаф читин алабхъура.

Улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбаъ гафарин зиин гъабхру ляхнира ахю йишв бисура. Гафарин зиин гъабхру ляхин мялимдин сюгъбатнаъра, текст урхуганра, ктибтрганра дюшюш шулу. Йирхъубпи ва ургубпи классариъ ахъю ап1урайи гафарин арайиъ урхурайидарин активно вуди улхбаъ уч1вну ккунидар ва гъаци гъаврикк ккаъну гъитрудар а.

Гафарин зиин гъабхру ляхнин к1улин метлеб урхурайидарин гафарин къадар артухъ ап1уб, дурагин ч1ал ккат1абццуб ву. Эсерин анализ ап1руган, мялимдихъан писатели чан эсериъ гъадму вая жара гаф фици ва гъаз ишлетмиш ап1ураш ахъю ап1бахъна диш дап1найи суаларра дивру. Дураги урхурайидарин писателин гафнан метлеблувал ахъю ап1уз кюмек тувру.

Урхурайидар ч1ал ккат1абццбаъ хрестоматияйи тувнайи шикларира ахю кюмек тувра. Дураги эсерин зиин гъабхурайи ляхин дерин ва мюгъкам ап1бан рольра уйнамиш ап1ура²⁸.

Амма мялим хрестоматияйин табшуругъариинра дийигъну ккундар. Дугъхъан лазимвал гъябхъюбси, ктибтбан саб жюре ишлетмиш ап1уз, вая саб жюре жарабдинди эvez ап1уз шулу. Гъайифки, багъри литература ахъю ап1бан ва баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан ахю эгъемият айи шиклар йирхъубпи ва ургубпи классарин хрестоматияйиъ лап гизаф ц1иб а.

Литературайин дарсариъ ч1ал ккат1абццбаъ шикларра ишлетмиш ап1уз шулу. Амма, гъайифки, хрестоматияйиъ дураг гъич сабра тувнадар. Хъа китабдиъ дураг адар к1ури, дициб ляхин дурубхди гъибтуз шулдар. Мялимди дураг чав дагну ляхин дубхну ккунду.

²⁸Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.- М.Дрофа, 2003.

Гъацира, табиа^ттихъди айлакъя ай эсерар айгъю ап1руган, биц1идари ихтилатар, изложенийир, биц1и сочиненийир дик1уз гъитузра шул. Мициб ляхни урхурайидариз к1ул'инди фикир ап1уз, хъибт1у текст гъязур ап1уз айхю кюмек тувру.

Багъри литеартурайин дарсан гъарсаб пайну: эсерихъди таниш ап1бу, тяси^лруди ап1бу, сюгъбатну, эсерарихъди тувнайи шиклар гъял ап1бу, техникайин дақъатарихъ (компьютердихъ, интерактивный доскайихъ ва гъ.ж.) хъпехъбу, мялимдин гафну сюгъпат тешкил хъупаз, улхуб ккат1абццбаз, ва баяр-шубарин тяси^лруди ва суратруди улхбан вердиш'валар артмиш хъупаз айхю кюмек ап1ура.

Урхурайидарин ч1ал ккат1абццбанна художествойин эсер айгъю ап1бан ляхнар чиб-чпиҳъди сигъди айлакъалудар ву. Дурари баяр-шубарин фикир ва ч1ал артмиш хъупан ва эсерин мянайин дериндиан гъаври хъупан метлеб сабси к1улиз адабгъура, гъацира урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаъ хрестоматияийъ к1ул'инди урхбан бадали улупнайи эсерарира ужуб материал тешкил ап1ура²⁹.

Дурарикан ч1ал ккат1абццбан дарсариъ яркъуди мянфяйт ктабгъбаз мялимди къат1'и вуйи фикир тувну ккунду.

6 – 7-пи классариъ урхурайидарин ч1ал ккат1абццбаъ бик1бан ляхнарира метлеблу йишв бисура. Бик1бан ляхнарин асас жюрийир изложенийир ва сочиненийир ву. Изложенийир бик1бииндиги ктибтбан, жувуван фикрар хъайи-хъайибси ачухъ ап1бан жюрейиндар ву. Изложенийир гъахбан бадали текстар хрестоматияйин эсерарианра гъядягъюз шулу. Хъа сочиненийир к1уруш, шубуб жюрейиз пай ап1уз шулу: литературайин темайиз тялукъ дарудар, литературайин эсерарихъди айлакъалу вуйи суалариз жаваб туврудар (дурари литературайиан гъахру сочиненийирикк к1ул ккиври) ва шиклиан вуйидар. Сочиненийир улчме жигъатнаан биц1идар шулу.

²⁹ Ш. И. Шахмарданов. Изучение табасаранской литературы в 4 классе. Махачкала. Дагучпедгиз, 1983.

Урхурайидарин бик1бан ч1ал ккат1абццбаъ изложениирин эгъемиятлувал аъхюб ву. Амма, гъяйифки, сасдар мялимари изложениирikan урхурайидарин ч1ал ккат1абццбан ляхниъ ц1ибдит1ан мяняфяаyt ктабгъурдар. Ахтармиш ар1бариан мялум шулайиганси, гизаф мялимари йисан арайиъ анжагъ 3-4 изложение гъахуру.

Хъа сочинениир к1уруш, ярхи йисди сабкъан дурухрай мектебарра алахъура. Гъаму нукъсанвалари, гъелбетки, урхурайидарин аълакъалу ч1ал ккат1абццбазра манигъвал ар1уру.

Изложениир чпин т1алабариз дилигну къюб жюрейиз: аъгъю ва ахтармиш ар1бандариз жара шула. Аъгъю ар1бан изложениирин к1улин метлеб баяр-шубарин улхбан ва бик1бан ч1ал ккат1абццбахъди сабси, литературайин эсерин мянийин ва дидин идеяйин дюзди гъаври хъупаъ кюмек ар1уру.

Дидлан савайи, текстнан зиин гъабхру ляхнин хасиятариз дилигну, изложениир тамамвалиинди (текстназ гизаф багахъ вуйидар), жикъиди, гъядягъюри, альава табшуругъарийинди ва сочинениейин лишнар кади дик1рудар шулу.

Урхурайидар бик1бан ляхнариз эсерин разбор ар1урайиган, мелзналан вуйи сюгъбатар гъахруган, хулан ляхин тамам ар1уган ва ккудубшу дарс гъерхуган вая аъгъювалар тувбан маxус дарсар гъахруган гъязур шулу. Изложение к1ули гъабхайиз улихъна гъязурвалин ляхин гъабхуру: читин гафарин, гафарин ибарийирин гъаврикк ккаъру, гъурулуш жигъатнаан жюрбежюр предложениир дюзмиш ар1уру, ч1алнаъ дюшюш шулайи гъалат1ар арайиан адагъуру, суалариз жавабар тувру, ктитбаан илч1ихбар гъахуру ва гъ.ж.

Изложениир сифте план гъязур дап1ну хъасин дик1уру. Йирхъубпи ва ургубпи классариъ изложениир гизафси ккат1абццу пландииинди к1ули гъахуру.

Классдиъ аъгъю ар1бан изложениейин текстнан зиин гъамциб къайдайииинди ляхин гъабхуз шулу:

1. Мялим изложениейиз гъязур хъуб.
2. Мялимди текст урхуб.
4. Читин гафарин ва ибарийирин зиин ляхин гъбхуб, эсерин мяна ва идея ачухъ ап1уб.
5. План дюзмиш ап1уб.
6. Текрар вуди урхуб.
7. Урхурайидари текст ктибтуб.
8. Урхурайидари бик1бан ляхин тамам ап1уб.

Изложенийир классдиъси хулаъра дидик1ну ккунду.

Литературайиан вуйи сочиненийир гъам мелзналанси, гъамсана бик1бан къайдайиндира гъахуз шулу. Йирхъубпи ва ургубпи классариъ урхурайидар сочиненийин вари т1алабарихъди таниш дап1ну ккунду. Сочиненийихъна ккун ап1урайи т1алабарикан саб-урхурайидари чпин фикрап ва гъискар ачухъ ап1уб ву.

Литературайин темайиан дару сочиненийир, аьдат вуйиси, урхурайидарин уьмрин хусуси тажрубайин ва дуарин гюзет ап1бариин биналамиш шулу. Гъаму жюрейин сочиненийири баяр-шубарин зигъим, хиялар, фикрап артмиш хъуз ахю кюмек ап1уру. Месела, урхурайидари чпин альтрафариъ арайиз гъюрайи табиацдин жюрбежюр гюзет ап1барииз тялукъ вуйи сочинение хъубпи разделиан урхбан ч1ал ккат1абццбан дарсналан къяляхъ гъабхуз шулу.

Гъаму темайиз тялукъ вуйи сочиненийир шикларианра к1ули гъахуз шулу.

Урхурайидарин улхбан ва бик1бан ч1ал артмиш, девлетлу ва ужу хъупан шарт1 вуди сифте нубатнаъ фикирлу ва дюз урхуб, дуарин зигъим ляхин жанлу ап1уб, баяр-шубарик жюрбежюр гъискар кауб, литературайиан айи аьгъювалар яркъу ва дерин ап1уб гъисаб шула. Гъацира урхурайидарихъан альтрафариъ айи гъядисийириз, ляхнариз дилигну лазим вуйи саб ихтилат гъам улхбиинди гъамсана, гъамсана бик1бииинди улупуз, ктибтуз вая бик1уз удукури дубхъну ккунду.

Баяр-шубарихъан дюзди ва рягъятди чан фикир гъам улхбиинди, гъамсана бик1биинди улупуз духьну ккунду.

Гъарсар урхурайирин чан хусуси словарра ади ккунду. Словарь алфавитдин къайдайинди бик1биинди гъабхуб лазим ву. Табасаран литература киврайи мялим классдиъ гъабхурайи гафарин ляхнарин зин гюзчи духьну, дураг вахт-вахтарик ахтармиш ап1ури, словарин ляхнин гидишат аыгъю дап1ну, думу гъаммишан девлетлу ап1баз мажбур ву. Словарин ляхнин бадали учители гъарсаб гъавриъ даршлу ц1ийи гаф доскайик бик1уру ва думу ачухъ ап1уру.

Вахтарик баяр-шубарин словарар мялимди уч дап1ну ахтармиш дап1нуре ккунду.

Баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали, урхбан дарсарикан гъаммишан мянфяйт ктабгъуб лазим шулу. Гъарсаб урхбан дарсну баяр-шубарик улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали, урхбан дарсарикан гъаммишан мянфяйт ктабгъуб лазим ву. Гъарсаб урхбан дарсну баяр-шубарик улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар яркъу ап1бан бадали ц1иб ва гизаф аыгъювал кап1ру (месела: суал тувуз аыгъю хъуб, туву суалназ жаваб тувуз аыгъю хъуб, текстнаъ к1ул'инди вуйи гафарин вая паярин гъавриъ ахъуб, к1ул'инди вуйи фикрап китабариз дилигди ктитуз гъитуб, бязи гъурхдар к1ваъланди пуз гъитуб ва гъ.ж.). Урхбан дарсарин кюмекниинди гафарин запасра артухъ ап1уз шулу.

Урхбан дарсарихъди аылакъалу вуди исихъ улупнайи ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валарин ляхнар гъахуз шулу:

- 1) суалар дивуз ва дурагиз жавабар тувуз;
- 2) план дюзмиш ап1уз;
- 3) гъурхубдикан ктибтуз;
- 4) изложение бик1уз;
- 5) к1ваъланди аыгъю ап1уз;

6) словарин ляхин ва гъ.ж.

1. Суалар тувуз аыгъю ап1уб. Туву суалназ жаваб тувуб суал тувуз аыгъю ап1убт1ан рягъят ляхин ву. Гъаддиз лигну баяр-шубариз гъурхубдикан суалар тувуз аыгъю ап1уб (вердиш ап1уб) гизаф эгъемиятлу ляхин ву.

Баяр-шубар суалар тувуз фици вердиш дап1ну ккунду?

Му ляхниъ чешне мялим духьну ккунду, яна учители баяр-шубариз суалар фици тувруш улупуру ва ушвниан к1ури гъаврикк ккаъру. Хъасин вариди коллективно вуди суалар дивуз аыгъю ап1уру. Суал баяр-шубарихъди дивуз гъитри, учители думу дюз алап1уру ва баяр-шубар вердиш ап1уру.

Учебникириъ, китабариъ айи суалариз лигури, суал фици дивруш аыгъю ап1уру. Баяр-шубари чпи диву суалар чпин арайиъ чпихъди дюз ап1уз гъитру

Читинди алахъурайи йишвар учители дюз ап1ури суалар дивуз аыгъю ап1уру. Туврайи суал саб предложениеийкан дубхьну ккунибдин баяр-шубар гъавриъ хъуб лазим ву.

Гъурху саб текстнан жа-жара паяриз к1улар тувуз аыгъю ап1бу гъадму гъурхубдизра суалар дивузра аыгъю ап1уз вердиш ап1уру. Гъурху текстнан жа-жара паяриз к1улар тувуз ккергъбан классариъ баяр-шубариз коллективно аыгъю ап1уру. Йирхъубпи ва ургубпи классариъ урхурайи баяр-шубариз гъурху текстнан паяриз к1улар тувуз гъардиз к1ул'индира (коллективно дарди) аыгъю дубхьну ккунду. Мушваъ дураги учебникириъ айи чешнейикан ва учителин кюмекнакан мянфяльт кадабгъну ккунду³⁰.

2. Суалариз жавабар тувуз аыгъю ап1уб. Диву суалназ жаваб гъаму улхбииинди ва гъамсана бик1бииинди тувуз шулу.

³⁰Керимов С. Методика преподавания родного языка в начальной школе. Махачкала, Дагучпедгиз – 1963.с -43.

Мициб къайда баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан бадали вари классариъ гъабхуру. Суалнан ва жавабнан арайиль айи жаравал жюрбежюр классариъ гъаддикан ибарат вуки, сифте суал я саб ясана кьюб предложение жаваб шлубси тувру, хъасин вуйи суалар яркъу ва читин дап1ну ккунду.

Туву суалназ жаваб туврган, гъирагъдихъан саризра кюмек ап1уз гъидритри, жаваб туврайири к1ул'инди жаваб тувуз гъитну ккунду. Дурап, жаваб саб швнуб предложениириинди тувуз шлубсира вердиш ап1уб лазим ву. К1ваълан гъап1ну ккундар, туву суалназ жаваб вуди ушвниан к1урайи вая бик1бииинди жаваб туврайи предложениир гъаммишан грамматика жигъатнаан урхурайидар гъавриъ ахърубси дюздар духыну ккунду.

3. План дюзмиш ап1уз аygъю ап1уб. Ляхнин план дюзмиш ап1уз баяр-шубариз сифте варилиз саб йишв'инди, коллективно вуди, учителин гюзчиваликкди, учителин кюмекниинди дюзмиш ап1уз улупну ккунду. План дюзмиш ап1уз, гъурху дарсарикан, гъеерхъу ва гъяркъю ляхнарикан, удуч1вну улхбакан ва гъамци жарадарикан аygъю ап1уро.

Школайиъ, аьдат вуйибси, план дюзмиш ап1уз суаларин кюмекниинди аygъю ап1уро. Гъамци план дюзмиш ап1уз аygъю гъап1хъантини, текстнан паяриз дилигну план дюзмиш ап1уз аygъю ап1уро.

План анжах гъаммишан бик1бииинди дюзмиш ап1уз аygъю ап1уро. План дюзмиш ап1бан бадали баяр-шубари классдиъ учителин гюзчиваликкди, саб йишв'инди ляхин гъабхрган, уьмуни ихтилат гъабхрган, уьмуни ихтилат ап1бииинди дюзмиш ап1уро. Гъарсаб к1улин (заголовокдин) вая суалнан зайн дулхну, ачухъ дап1ну, дюз алап1хъантини, хъасин дидин зайн бик1бан план бик1уро. План к1у'инди гъарди чав-чакди дюзмиш ап1ру вахтна, к1ваъланди улхури

гъял ап1уб герек шулдар. Дициб арайиъ гъарди чав-чакди фикир ап1ури план дюзмиш ап1уре.

Дюзмиш гъап1у пландиз дилигну, баяр-шубар дидкан ихтилат ап1уз ва гъацира бик1узра вердиш ап1уре. Му ляхнар тамам ап1бан бадали учителин гюзчивал чарасуз лазим вуйиб ву.

4. Гъурхубдикан ктитуз вердиш ап1уб. Баяр-шубар гъурхубдикан ктитуз вердиш ап1бу дурагин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбанвердиш'валарин ляхнар мюгъкам ва яркъу ап1уре. Гъарсаб классдиъ, урхурайидари чпин гъурхубдикан ктибтбан бадали, гизаф вая ц1иб духьнура чпин гафарин запас а. Амма думу чпиз айи гафарин запас дурагиз жюргежюр гъурхдарикан ктибтбан бадали гъубк1урдар.

Гъурхубдикан ктибтуз гъитбан ляхнари баяр-шубарин гафарин запас гъюблан-гъюбаз артухъ ап1уре, гъацира дураг хътрахъди урхуз вердиш ап1уре. Гъаци гъабшиган, му ляхни баяр-шубарин улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валара яркъу ап1уре. Гъарсаб гъурху ихтилатнакан баяр-шубарихъди ктитуз гъитну ккунду. Гъурхубдикан ктибтуз гъибтубсифте суал жавабниинди, хъасин дюзмиш дап1найи пландииинди гъурхубдикан ктитуз аыгъю гъап1хъантана, аыхириъ саб суал – жаваб ва дюзмиш дап1найи планра адарди ктитуз вердиш ап1уре.

Гъурхубдикан ктибтруган баяр-шубариз учители гъаммишан кюмек ап1уб лазим ву. Саб бязи читин вуйи текстарин зиин гъурхубдикан ихтилат ктибтруган, китабар арццну улдугу йишваз лигуз гъитуб, саб ушвниан адап1уз читин гаф доскайик дибик1ну улупузра гъитуб ярамиш шулу, гъаз гъапиш му методикайиз лигну ужуб къайда гъисаб ап1ура.

5. Гъурхуб бик1бииинди улупуб (изложение). Баяр-шубариз изложение бик1уз ккебгъбан школайиъ аыгъю дап1ну ккунду. Ккергъбан классариъ гъахру изложениир гъелбетда жикъидар ва читин дарудар духьну ккунду.

Бик1бан изложенийир гъахбан бадали материал исихъ улупнайидарикан ибарат дубхъну ккунду: рягъятди вуйи ихтилатар, яшайишдикан кьисийир, жа-жара вакъиъйир ва гъамцдар хъана жарадар. Классдиъ бик1бииинди вуйи изложение гъабхруган, исихъ улупнайи моментарикан мянфяльт кадабгъну ккунду:

1. Сифте учители, баяр-шубар изложение дибик1ну ккуни текстнахъди таниш ап1уб метлеб вуди, дидкан ихтилат ап1уру.

2. Хъасин изложениейин текст учители чав урхуру.

3. Изложениейин текст, дидин тамамвалиинди вая к1ул'инди вуйи паярин гъаврикк ккаъбан бадали, суал жавабниинди разбор ап1уру.

4. Изложениейин текст учители сабансан адахъну гъавриъ шлуганси урхуру.

5. Суалариинди ва план бик1бииинди изложение бик1бан план дюзмиш ап1уру.

6. Сар вая саршвнур ученикдихъди, чпи изложение фици бик1уруш, ктитуз гъитру.

7. Зиихъ улупнайи гъязурвалин ляхнар гъахбалан къяляхъ, баяр-шубари чиб гъавриъ гъашибси, дюзмиш дап1найи пландиз лигури вая дивнайи суалариз лигури чпи-чпикди фикир ап1ури, гъарди чан к1ул'инди изложение бик1уру.

Изложение бик1руган орфографияйин гъалат1ар дарал1бан бадали, саб бязи дик1уз читин шлу гафар доскайик дидик1ну ккунду. Мидланна гъайри, бик1руган жюрбежюр орфографияйин къайдийир гъерхри ачухъ ап1уз шулу.

8. К1ваъланди аygъю ап1уб. К1ваъланди аygъю ап1уб урхурайидарихъди урхпан лап сифтейиан (гъязурвалин классдилан) башламиш ап1уру ва вари классариъ гъаммишан гъабхуру. Саб бязи мялимари, баяр-шубариз шиърар ва жарадар к1ваъланди аygъю ап1бан бадали, улхъан дарснаъ тувнайи ляхин хъа гъюру дарснаъ сар швнур касдихъан гъерхну, сарун дидин зинн ляхин марцциди ккудуубк1уру.

Мициб метод зат ярамиш вуйиб дар. К1ваъланди аьгъю ап1бан бадали тувдарикан, баяр-шубарихъан ара-арайик гъерхри, дураг к1ваина хури дубхъну ккунду.

Гъарсаб классдиъ к1ваъланди аьгъю дап1ну ккуни шиърин къадар программайъ улупну а.

Баяр-шубар иштирак гъаши китабарикан, газетар, журналарикан, интернетдикан мянфяльт кадабгъну, учители урхурайидариз, фуну йишив дурагиз к1ваинди гъубзнуш, дурагиҳди ктибтуз гъитри, ара-арайик гъерхуб лазим шулу. Гъамцдар ляхнарикан гъерхбииндиги учители баяр-шубарин к1ваъланди аьгъю ап1бан аьшкъ артухъ ап1уро.

Зиихъ улупнайи ляхнарикан мянфяльт ктабгъбииндиги к1ваъланди аьгъю ап1ру ляхнар гъахбу баяр-шубарин ушвниан улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валар гужли ап1уро.

9. Словарин зиин гъабхру ляхин. Словарин зиин гъабхру ляхин баяр-шубариз урхбан дарсариъ фукъан эгъемиятлу ляхин вуш, улхбан ва ч1ал ккат1абццбан вердиш'валарин ляхнариъра эгъемиятлу ву. Урхбасъ гъарсаб ц1ийиди аьгъю ап1урайи гаф к1ваъланди аьгъю дап1ну, гъаммишан к1ваин гъубзрубси, мюгъкамвалииндиги аьгъю дап1ну ккунду. Урхуган думу гаф рягъятди ушвниан адап1уз дубхъну ккунду. Урхуган аьгъю шулайи гъарсаб ц1ийиди гаф баяр-шубариз гъам рябкъбииндиги, гъам ебхъбииндиги, гъамсана ушвниан пуз хъуп'инди ужууди аьгъю дубхъну ккунду. Ц1ийиди аьгъю ап1урайи гафар исихъ улупнайи упражненийир гъахбииндиги ужууди аьгъю ап1уз ва къаназ к1ваин гъитуз шулу:

- а) ц1ийиди аьгъю ап1урайи гаф чан алфавитдин словариъ бик1уб;
- б) темийириз дилигнуну ц1ийиди гафар группийириз жара ап1бииндиги (набататар, гъайванатар, дюшюшар ва гъ. ж.) аьгъю ап1уб;
- в) ц1ийиди аьгъю ап1урайи гаф чивариз дилигнуну группийириз жара ап1уб;

г) саб предметдикан вуйи группириз жара ап1уз хъуп'инди аьгью ап1уб;

д) мяна жигъатнаан чиб-чпиз ухшарвал айи гафарин группиир аьгью ап1уб.

Саб текст урхурайи вахтна, баяр-шубариз ц1ийи гафар аьгью ап1руган, анжах думу гафнан гъавриъ ахъубт1ан гъайри, думу гаф дурариз к1ваъланди ушвниан пуз, гъаммишан к1ваин гъибтуз ва дюзди бик1узра аьгью дап1ну ккунду.

2.2. Гъевеслуди (тясирулуди) урхуз улупуб.

Литературайин эсерин мянайин дюзди гъаври хъупаъ, дидъ улупнайи суратар ва шиклар гъисс ап1баъ ва урхурайидарик багъри ч1алниинди тясирулуди урхбан вердиш'валар каъбаъ тясирулуди урхбан метлебувал аьхюб ву.

6-7-пи классарин хрестоматирий методикайн пайнаъ баяр-шубариз художествойин эсерар-шиърар ва ихтилатарин жюрбежюор паяр тясирулуди урхуз теклиф ап1урайи табшуругъар гизаф дюшюш шула. Диди йирхъубпи, ургубпи классдин баяр-шубарин урхбан ляхниъ тясирулуди урхбу важиблу йишв дибисну ккунди айивалин гъякъинаан ачухъди к1ура.

Ахтармиш ап1бари улупурайиганси, сасдар млямари, багъри ч1алниинди урхуб читин дар к1урусадар гафариинди, тясирулуди урхбаз къат1'и вуйи фикир туври шулдар. Дурари баяр-шубариз хътрахъди ва зарбди урхуз аьгью хъуб тясирулуди урхбан к1улин т1алаб вуди гъисаб хъебехънайдарихъна эсерин к1улин мяна, думу дибик1найи авторин фикрапар ва хиялар рукъуб ву. Хъа дураг сифте жвуу гъисс дарап1иш, хъебехънайдарихъан гъацира, иллагъки эсер зарбдира урхури гъахьиш, гъисс ап1уз даршул.

Гъаддиз лигнуу, багъри литературайин мялимди сабпи дарсналан башламиш дап1ну баяр-шубарик эсер фикирлуди ва тясирлуди урхбан вердиш'валар ккаъбаз къат1'и фикир туувб лазим гъюру.

Тясирлуди урхуз аыгъю хъупан бадали урхурайидари аыхю ляхин дубхну ккуунду³¹.

Урхбан техника адрували, предложениир фикрин паяриз жара ап1уз, чан вахтниинди сес ис ва за ап1уз, логикайин ударение дюзди дивуз ва жюргежюр гъискар (шадвал, дерд, мюгъталвал, тяжубвал, хъял, айжайивал ва гъ.ж.) улупуз аыгъдрували баяр-шубарин урхбан гюргегвал ва тясирлувал саб хайлин ис ап1уру. Мялимди багъри литературайин дарсариъ, гъаму т1алабар к1улиз адагъури, баяр-шубариз тясирлуди урхуз аыгъю ап1уру. Мялимдин тясирлуди урхбу эсерин анализ ап1бан гъязурваликк к1ул ккивра ва думу эсерин мянийин гъаври хъупан жюлег ву. Урхурайирин тясирлуди урхбу эсерин разбор ап1бан ляхин ккудубк1ура, анализдин натижа бисура, думу эсерин гъаври хъупан ва мяна ачухъ ап1уз хъупан (удукъбан) ляхин мялум ап1ура. Ва баяр-шубариз фици дурхну ккундуш аыгъю хъупан бадали, дурагиз саб мелзналан урхбан бадали ваъ, хъа текстнан гъаврий шлуси, дидиъ дюшюш шулайи гъарсаб предложениейин ва саб жерге предложениирин логикайин фикрин, гюргегвалин ва хусуси лишнарин гъаврикк ккауз шлуси урхуз аыгъю ап1уб лазим ву.

Тажрубайи улупурайиганси, тясирлуди урхуз шлу баяр-шубарихъан художествойин текстнан ужууди гъаври хъузра ва дидин мяна азадди ктибтузра удукууру.

Йирхъубпи ва ургубпи классарин хрестоматирий түвнайи сасдар илч1ихбар баяр-шубарин урхбан тягъяр ужу ап1биина диш дап1найдар ву. Урхбан техникайи литературайин тягъярниинди урхбан къайдийир

³¹Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.

уърхюб, гъадабт1ури (гафар ва слогар к1уруган, ужуди гъаври шлуси ачухъвал ади) урхуб, дюзди нефес хътабгъуб, сес за ва ис ап1уз айгъю хъуб ккун ап1ура.

Художественный эсер тясирулуди урхбахъна вуйи асас т1алабар гъамцдар вуди гъисаб ап1уз шулу:

- а) жвув авторин логикайин фикрин дюзди гъаври хъуб ва думу хъебехънайдарихъна рубкъуз удукъуб;
- б) гафар ва предложениир гъадат1ури ва дюзди к1уз (пуз) удукъуб, шиърин ц1арарин нугъат гъисс ап1уб;
- в) текст урхурайириз чав думу гъаз урхураш ва чан улихъ фицдар вазифийир дийигънаш айгъюди хъуб;
- г) урхурайи текстнахъна вуйи жувван рафтар ачухъ ап1уз удукъуб;
- д) хъебехънайдариз урхурайиби тясири ап1уб, дурарихъди гъеебхъубдин фикрап ап1уз гъитуб.

Тажрубайи улупурайиганси, мялимди багъри литературайин дарсариъ гизафси текст урхуган деету гъалат1ар дюз алаъбаз айхю фикир тувра. Дицдар гъалат1ар дархъбан бадали, тясирулуди урхуб башламиш ап1айиз, мялимди баяр-шубарихъди урхуз читин вуйи гафарин зиин гъаврикк ккаъбан ляхин гъабхуб лазим ву.

Табасаран баяр-шубари, эсер адабхъну урхуган гизафси гафарин айхирар, айхирарий айи ачухъ дару сасдар сесер к1урдар. Дураги гизафси – *p*, -*л*, *с-и* кьюжли сесер (*жв*, *ч1в*, *ччв*, *шв*, *кь*, *къ*, *ва гъ.ж.*) саб-сабдихъди гъидикъуру, садар гафари артухъ ачухъ сес гъяп1ру (*чуру-чру*, *чишин-чишин*, *кутлухуб-ктулухуб*, *кетребчу-ктеребчу*, *хъуц1урхъц1ур*, *швунуб-швнуб*, *чикиди-чикиди*), хъа сасдар гафар карсну (къайдап1уз- къайд ап1уз, фицибуш-фициб вуш, гъарсавахтна-гъарсаб вахтна) ва жаради (*дегъ замана-дегъзамана*, *дубхъна яв-дубхънаяв*, *рябкъюра зуз-рябкъюразуз* ва *гъ.ж.*) к1уру. Баяр-шубари гафари шиътар урхуган гизафси жара ап1уру.

Ученикари дидлан савайи, гъацира дюзди дарди ударенияяра дивру, *p*-б инфиксар гъидирчури вая, сабдин йишв'ин жараб ишлетмиш ап1ури урхуру. Мицисдар ва жара гъалат1ар урхурайидари деетуб, гизафси табасаран литературайин ч1алнан гъякънаан ц1иб аygъювалар айвалилан ва урхбаъ чпин гъулан нугъатназ артухъси фикир тувуб шула. Му ляхин ужуди, мянфяльтлуди к1ули гъабхбан бадали, мялимди чав киврайи дарсна литературайин ч1алнан нормийр урхюри, литературайин ч1алнииндигафар дап1ну ккунду. Дицдар гъалат1ар дюз алаъбан бадали, мялимди баяр-шубарихъди тясиrlуди урхуз гъязур хъупан илч1ихбар дурхну ккунду.

Гъавриъ адру, читин гафар сифте мялимди дупну ккунду, дуар доскайик дидик1ну, дуарин мяна ва метлеб ачмиш дап1ну урхурайидар гъавриъ аиш лап мянфяльтлу ляхин ву. Дицдар илч1ихбарин заин гъар дарсна саб биц1иди вахт жара гъап1ишка лазим шулу. Тясиrlуди урхуз ученикариз ихтилатарт1ан, махъварт1ан шиърар урхуз читинди алабхъура. Му лахнин гъаврира хъуз шулу, фицики ихтилатнан ч1ал аьдати сюгъатнан ч1аланаз гизаф багахълу ву. Хъа шиърин ч1алназ гизаф чан хусуси лишнар а. Шиърин ч1алнаъ ц1арарин нугъатну, дийигъивали аъхю роль гъабхура. Гъаддиз шиир урхуган, саб ц1ар тмунубдихъан сессуз арайинди жара ап1баз, дуарин нугъат уъбхаз зурба вуйи фикир тувну ккунду. Гъаци даршиш шиърин гюргевал, дидин мяна ва авторин хиялар дургру, думу гъаци к1уру гаф вуки, дициб урхуб мянасузуб шулу.

Сифте эсер мялимди чав тясиrlуди дурхну ккунду. Мялимдин урхуб биц1идариз чешне вуди дубхъну ккунду, фицики дугъу урхбалан асиллу ву ученикарин урхубра.

Тясиrlуди урхуган, урхуб къат1ар дап1ну ккундар, иллагъки шиърар урхуган. Урхурайи текстнаъ гъаври даршу читин гафар алахъиш, дуар мялимди, аьдат вуди, куч1вбан сюгъатнаъ гъаврикк ккаъну ккунду.

Дарснаъ шлубкъан гизафдарихъди урхуз гъитру, текстра сабшвнуб пайназ жара дап1ну ккунду. Биц1и текстари урхурайидари деету гъалат1ар дюз алауз ва дурагрихъди дюзди гъадму гаф вая предложение пуз гъитуз ахю гъулайвал яратмиш ап1уру. Эгер урхурайидари гъалат1 деебтиш, думу предложение бегъем дурхну ккудубк1иган, дюз алап1уб лазим ву. Ц1ийи текст урхуб, тясирулуди урхуз шлу сар-кьюрихъди текрар вуди урхуз гъитбиинді ккудубк1уру³².

Эсерар ва дуарин жюрбежюр паяр к1ваълан ап1убра тясирулуди урхбан вердиш'валар артмиш хъупаъ лайикълу йишв бисура.

Эсер тясирулуди урхбан ляхин баяр-шубари хулаъ давам ап1уру.

Тясирулуди урхбан ляхин текстнан зайн духну ккуни вари ляхнар гъахбалан къяляхът1ан к1ули гъабхурдар.

Эсерин зиин тясирулуди урхуб тахминан вуди гъамциб къайдайинди гъабхуз шулу. Мисал вуди «Ургур чвуччун гъала» к1уру кьиса гъадабгъурхъа (диidi дарсан кьюбпи пай тешкил ап1уру). Сифте мялимди кьисайин сабпи абзац тясирулуди дурхну ккунду ва урхуз читин гафарин зиин илч1ихбар дурхну ккунду. Мялимди кьюбпи ражари, чешнелуди кьиса урхуру, хъасин баяр-шубари тясирулуди кьисайиан саб пай урхуру. Мялимди баяр-шубари урхурайиган деету гъалат1ар дюз алауру.

Гъаму дарснаъ мялимдихъан текст урхбан сабшвнуб къайдайикан мянфяльт ктабгъуз шулу. Месела:

- а) хрестоматияиан урхуб;
- б) маҳсус табшуругъар тамам ап1ури, маҳъвнан саб ч1ук1 урхуб, читин гафар пуб'ин ляхин ап1уб, интонация дивуб, логикаин ударение дивуб;
- в) к1ул'инди урхуб;
- г) биц1и ч1ук1ар хориинди урхуб.

³² Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1963, с. 146.

Аххиримжи сюгъбатнаъ мялимди жикъиди урхурайидариз тясирулуди урхбаз кымат тувру, къяляхъна, урхурайидари фит'ина фикир жалб дап1ну ккундуш улупуру ва хъана тясирулуди урхбан эгъемиятлувалин гъякънаан кьюб гаф к1уру.

Хулаз ляхин вуди кысайиан мяна ва тясирулуди урхуз аygъю ап1уб тувру.

Гиннполдж.этжльджлоджбютью.

2.4.Литературайин теорияйин мяна аygъю ап1уб ва эсерин идейно-художественный анализ ап1уб.

Гъаврикк шлуси урхуб, план дивуб, мелзналан ктибту б думу ужуди аygъю ап1бан бадали, гъамрап текстнан зиин гъабхру ляхнин жюрбежюр къайдийир ву, гъадшвахъди гъаму ляхнари, гъарсади урхбин гъабхру ляхнариз план дивбаз, улхбан ва ч1ал гъат1абццбаз тясири ап1уру.

Текстнан зиин гъабхру юкъуб к1уру ва алас вуйи ляхнин къайда–му улихъимиidi дивнайи суаларин кюмекниинди, классдii гъабхурайи сюгъбатниинди текстнан анализ ап1уб ву.

Эсер анализ ап1бан бадали вуйи гъаму жюрейин дарсарин саб къадар ляхин дубхну ккунду, гъацира, гъаму ляхнин кьюб тереф жара дап1ну ккунду.

Суалариз дилигну, дарсарин асул мяна ачухъ дап1ну ккунду:

1) художественный къайдайнна идейный содержаниеийин сигъ альакъа ади вари эсерин анализ гъабхуб.

2) эсериъ иштирак шулайи ксарин (игитарин) образарин зинн ляхин ва дурагин характеристикир дюзмиш ап1уб.

3) пейзаждин ва жара сурат бик1бан анализ ап1уб.

4) композицияйин зинн ляхин гъабхуб.

5) эсериъ улупнайи шаирин ч1ал аьгью ап1уб.

6) шаирин бик1бан жюре.

Гъамраихъди сабси дарсар тешкил ап1бан къайдара тяйин дап1ну ккунду³³.

Багъри литературайин дарсари художествойин эсерин анализ ап1бан вердиш'валар яратмиш ап1бан месела улихъ дивра. Эсерин анализ ап1бан к1улин метлеб дурхнайи текстнан мяна аьгью ап1руган гъадагънайи аьгъювалар имбубсан дерин ва мюгъкам ап1уб ву.

Анализ ап1уб урхурайидарин литературайихъна вуйи интерес имбубсан за ап1бахъна ва художествойин литературайихъна урхуз аьгью ап1бахъна диш дап1найиб вуди ккунду.

Ухъу улхурайи классариъ гизафси анализ сюгъбатнан къайдайинди к1ули гъабхуру.

Мялум вуйибси, гъарсаб художествойин эсериъ кьюб жюрейин информация ади шулу:

1) урхурайидариз саб гъядисайикан вая вакъиайикан хабар туврайиб.

2) авторин фикир, жин дап1найиб.

Авторин фикрап ва хиялар гизафси эсерин игитарин образарииинди ачухъ ап1уру. Багъри литературайин дарсариъ урхурайидариз эсериъ айи авторин фикрап ачухъ ап1уз, дидин иштиракчириин гъяракатариз, хасиятарин к1улин лишнариз кымат тувуз, эсерин ч1алнан хусусивалар ачухъ ап1уз, тамамвалиинди эсерихъна ва дидин иштиракчирихъна вуйи жувван рафтар ачухъ ап1уз шулу. Эсерин

³³ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах. Махачкала-1964.

анализ ап1бан ляхин дидин жикъи мяна, сюжетдин гъурулуш аygъю ап1балан башламиш шулу.

Мялум шулайиганси, эсерин жикъи мяна ачухъ ап1бан суалар, эсерин анализ ап1бан суаларихъан жара шулдар, дурари сабди тмуну альава ап1ура. Суалари эсериъ арайиз гъюрайи гъядисийири хъайи-хъайивал, дурарин арайиъ айи альакъа эсерин иштиракчири гъяракатарин себеб ва натижа, дурарин хасиятарин к1улин лишнар аygъю ап1уз кюмек ап1ура.

Эсерин анализ ап1руган, текстариан к1ул'инди вуйи ч1ук1ар агбаз тялуку вуйи табшуругъари ва дураг урхбу ахю кюмек тувру.

Хрестоматияиъ тувнайи табшуругъариинди эсерин анализ ап1бан ляхин ккудубк1урадар. Табшуругъари му важибу ляхниъ анжагъ сабпи кюмект1ан туврадар, думу анализдихъна вуйи сабпи къадам вуди гъисаб ап1уз шулу. Эсерин анализ ап1бан ахюбсиб ляхин урхурайи тестнан идея ачухъ ап1биина, дидиъ иштирак шулайи игитарин хасиятар, дурагиз хас лишнар тяйин ап1биина, дидин художествойин хусусивалар ачухъ ап1биина диш дап1найи махсус табшуругъариин алабхъура. Амма гъаму вари ляхнар эсерин анализ ап1баз тамамвалиинди гъязур гъахъиган: текстнан мяна ачухъ ап1бан ляхин ккудубк1балан, текст урхбалан, ц1ийи гафар аygъю ап1балан, урхурайидари суалариз жавабар тувбалан, текст ктибтбалан къяляхъ к1ули гъабхуру.

Мялимди эсерин анализ ап1ру вахтна урхурайидарихъди дидин игитарин суратар к1ул'инди яратмиш ап1узра гъитри ккунду. Думу ляхни баяр-шубарин фикир артмиш ва фантазия уягъ ап1уру.

Игитарин хасиятарин к1улин лишнар ачухъ ап1биина диш дап1найи табшуругъар жюрбежюрдар шулу. Урхурайидари гъадму ва жара гаф, гъадму ва жара иштиракчириз тялуку вуди гъисаб дап1ну ккунду.

Мялимди баяр-шубарихъди гъурху эсериъ, чпиз фуж ва гъаз бегелмиш гъахънуш, ктибтуб т1алаб ап1уб, дуарин гъяракатариз къимат тувуб ва гъадму вахтна эсерин идейный мянайиинара фикир жалб ап1уб лазим гъюру³⁴.

Йирхъубпи ва ургубпи классариъ эсерин хусусивалариинара гюзчивалин ляхин гъабхубра лазим шулу. Урхурайидарин фикир неинки эсериъ улупурайи жюрбежюр игитариина ва шиклариина, хъа гъадму игитар вая шиклар фици суратназ духнаш аygъю ап1биинара жалб дап1ну ккунду.

Шиърин, иллагъки лирикайин шиърин, анализ ап1ру вахтна мялимди дуарин ч1алнан къат1'ивалар гъисабназ гъадагъуру. Урхурайидарихъди дуариан шиклин ч1ал суратлу ап1урайи алатор (эпитетар, ташпигъар, метафорийир ва гъ.ж.) агуз гъитру ва дуари лирикайин игитрин фикрап ва гъискар ачухъ ап1бай уйнамиш ап1урайи ролин метлеблевал улупуз гъитру. Амма думу ляхнин гизаф деринариъ уч1вуб лазим гъюрдар. Диidi урхурайидар шиърин идеяйин мянайихъан ярхла ап1уб мумкин ву. Шиърин дериндиан анализ ап1уз дуариз заан классариъ аygъю хъибди. Йирхъубпи ва ургубпи классариъ ляхин ап1урайи мялимди, урхурайидариз шиърин гъякънаан вуйи сабпи вердиш'валар тувну гъитну ккундар.

Атармиш ап1бариан малум шулайиганси, багъри литературайин мялимариз лирикайин эсерарин анализ ап1уб читинди алабхъура. Диidin к1улин себеб, гъелбет, лирикайин эсерариз эпический шиъразиси сюжет адарди хъувал, диidin мяна ихтилатнан мянаси ктибтуз даршлевал ву. Дуары, малум вуйиси, лирикайин игитрин гъискар, хиялар ва гевюл, дугъан фикрарин образар улупуру. Хъа дуар ктитуз шлудар дар. Дуарар урхурайири гъисс дап1ну ккунду. Гъаддиз

³⁴ Т. Магомедов. Методика преподавания литературы в 5-8 классах ст. 45. Махачкала-1964.

лигну мялимди вари къувват лирикайин игитрин фикрап, хиялар, дугъан чан альтрафариъ айи гъарсаб шейънахъна ва гъракатнахъна вуйи лигуб урхурайидари дериндиан гъисс албина жалб албуу ккунду.

Дарсан мэна ва метлеб урхурайидарик ихтилатнан анализ албан вердиш'валар кауб ву.

Мялимди куч1вбан сюгъбатнаа баяр-шубар темайихъди ва дарсан улихь дийибгънайи метлебнахъди таниш албуу.

Дидин къяляхъ баяр-шубарихъди (мялимди чав улупури) ихтилатнан жюрбежюр ч1ук1ар урхуз гъитру, дуарин тясиrlуди урхбан вердиш'валар ахтармиш албуу.

Ихтилатнаа дюшюш шулайи читин гафарин ва ибарийин урхурайидар фици гъаври духънаш (дурап гъадраихъди ихтилатнан мэна аygъю албан дарснаа таниш духъна, ахтармиш албуу.

Хъасин мялимдихъан урхурайидариз гъамцдар суалар (мялимдихъан эсерин ахьириъ тувнайи суалариканра мянфяаыт ктабгъуз шулу) тувру:

1. Увуз ихтилатнан авторикан фу аygъявуз?
2. Ихтилатнан гъракат наан ваfila к1ули гъябгъюра?
3. Ихтилат швнуб пайнакан ибарат шула?
4. Писатели думу гъаз паяриз жара гъап1ну?
5. Ихтилатнан к1улин игитар фужар ву?
6. Селмийи фициб к1убанвал гъап1ну?
7. Селмийин дада Гъизлар автори фици улупна?
8. Альибеккан биц1и ихтилат кидибтай.
9. Ихтилатнан ч1алназ фикир тувай.
10. Ихтилатнан к1улин метлеб (идея) ачухъ албуу.
11. Писатели ихтилатниин гъаму ччвур гъаз иливну?
12. Ихтилатнан гъякънаан вуйи мэлумат аygъю албуу.
13. Урхурайидари думу жикъиди тетрадариъ бик1уб.

Хулаъ баяр-шубари ихтилат тясирулуди урхуз, ктибтуз, анализ ап1уз ва ихтилатнан гъякънаан вуйи мляумат айгъю ап1уру.

Эсерин жара терефар айгъю ап1айиз анализ гъабхбан бадали уьмуми къайдийр ва дидин асас паяр дагну ккунду. Эсер саб йишв'инди фици ахтармиш ап1уру?

Школайиъ гъабхру гъар фициб вушра анализдихъна саб жерге къанунар духну ккунду.

Анализ гъабхуб эсериъ улупнайи бязи игитарикан ва эсерин художественный т1яльм артмиш шлуб гъадабгъну ккунду. Гъамрар вари анжах текстнан уьмуми мяна ва тербияйиз айи хайир айгъю ап1бан бадалит1ан улупну ккундар.

Ихтилат, повесть, басня, шиир ва гъ. ж. айгъю ап1урайиган гъарсаб эсериъ айи мировоззрение улупуб, инсаниятдин ужударстар хасиятар мюгъкам ап1уб, общественный уьмрин гъавриъ ауб, баяр-шубарин фагъум-фикир яркъу ап1руб, дурагин ва художественный т1яльм артмиш шлуб гъадабгъну ккунду.

Дарснаъ эсерин сабунуб ва тмунуб тереф, сабунуб вая тмунуб сурат ахтармиш ап1ури, аъхириъ баяр-шубар писатели улупнайи картинаин ва эсерин мяна айгъю шлубси дап1ну ккунду. Текстнан дикъатниинди анализ гъабхбан рякъ – му текст фикирлуди урхуб ву.

Эсерин игитриз кымат тувуз, дугъан сурат ачмиш ап1уз, думу гъаржурейин саягъариъ тевуз айгъю ап1убра аъхю хъуркъувал ву. Литературайин эсерин игитар айгъю ап1бахъди дарс киврури гъадму ляхнин айгъю ап1банна тербия тувбан тереф ачмиш дап1ну ккунду.

Мушваъ исихъ хъайи варианттар жара ап1уз шулу:

1. Ихъ литературайин саб жерге игитарихъан вари чпин суратниинди, чпин фикрариинди обществойиз тясири ап1уру. Гъамциб гъялнаъди учителин асас буржи саб жерге суалариинди урхурайидарин фикир гъаму ксарин игитвалин хасиятар ачухъ ап1баз жалб ап1уб ву.

2. Кьюбпи группайн ксарин аыгъю ап1банна тербия тувбан къиматувал ачмиш ап1уб саб къадар читин ву. Мушвак чпи сарди вуйи гъялариъ, ужубдихъ кыт духьну айи гъялариъ гъашидар кахъра. Фукъан читин шулушра, урхурайидарихъан шиъриъ улупнайи образдиз дюзди къимат тувуз шлуси, гъазур дап1ну ккунду.

Литературайн эсерин игитриз характеристика туврайиган, урхурайидариз кюмек мялимдира дап1ну ккун. Хъа гъадрихъди сабси литературайн дарс киврайи мялим психологра вуди духьну ккунду, гъаз гъапиш эгер дугъан характеристикайн зиин гъабхру ляхин илимлу вуди тастикъ ап1уз ккунди гъабшиш, дугъу саб ялгъуз гъамусдин литературайиз илим тувубт1ан башкъа, гъамусдин инсанарин, эсерарий тувнайи игитарин психологияйизра фикир тувну ккунду. Дарс киврури литературайн игитрин характеристика тувруган, психологияйин илимдисъ ишлетмиш ап1баан адахънайи терминар ишлетмиш ап1увал хай шулдар.

Литература киврайи мялим, ФГОС-ди къабул дап1найи ц1ийи талабарихъди душну ккунду.

Хъа му ляхин анжах саб тереф ву. Тмуну тереф, хъана варит1ан лазим вуйиб, гъаддикан ибарат вуки, литературайн игитрин характеристика тувуб – му литературайн илим кивбан ляхин ву. Текст анализ ап1рган, дарс киврури ч1иви инсанар аыгъю ап1ури адар, хъа художественный суратар аыгъю ап1ура, диди психологияйин натижайиинди литературайн илимдин принципариз аыхю вуйи кюмек ап1уру.

Гъамшваъ алас вуйиб гъаму художественный суратарин хайир ва т1абиастьдин идеология к1ваъ дюрхну ккунду. Мицисдар образарий гъякъикъат гъат1абццбахъди, шаири гъадму лишнар жара ап1баз лазим вуйи шей'ар дугъриди улупбан бадали, литературайн жюрбежюр такъатарикан мянфяльт ктабгъуру. Дугъу чан эсерин игит уымрин

гъациб дережайин йишв'ин дерккруки, фицики дугъан хасият лап бегъемди ва акуди ачмиш ап1уру.

Вари гъаму рякъяр урхурайидариз ужуди ктитуб лазим шулу, гъаз гъапиш, гъадрари характеристика дивбаз рякъ ачмиш ап1уру.

Гъаму рякъяр аыгъю гъашиган, урхурайидар гъамциб натижайихъна гъюру:

1. Литературайин эсериъ улупнайи тягъяр имбу образарихъан гъадагъу учв гъяракатнаъ айи обществойихъан гъадагъну дилигну ккундар.

Урхурайидари гъадму игитри учв фуну девриз, фуну обществойиз, эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав айи социальный эсерин фуну тарихи девриз дахил шулуш, чав айи социальный гъялназ дилигну, обществойиъ, гъийин вахтнаъ чав гъабхурайи роль фициб вуш аыгъю дап1ну ккунду. Анжагъ гъамци гъабши1ан игитрин реальный ватипичный сурат (образ) аыгъю ап1уб мумкин дар.

2. Эсерин игитрин хасият ачмш ап1уз асас вуйиб – дугъан инсанарин ва хизандин яшайишдиъ, дугъан хиялар ва гъиллигъар, хъа гъадму хасиятари дугъан жара ксарихъди вуйи гъадму игит улупураш, гъамди думу учв фуну терефнаан характеризовать ап1ури аш аыгъю дап1ну ккунду.

3. Эсерин игитрин характеристикаиз альава вуйиб дугъан шикил, дугъан ч1алнан нугъат, хъа гъацира гъадму учв улупурайи пейзаж ва гъял духьну ккунду.

Эсерин игитрин шикил улупруган, вари шаирарин сабсиб шулдар, сасдари психологияйин ранг тувру, тмундари шлубкъан ч1ивирси улупуру, амма урхурайидариз эсерин мууну вая тмууну игит рякъюри ва дугъкан бик1уз шлуси духьну ккунду. Мициб ляхни игитрихъна вуйи хиял къат1 ап1уру, сурат шлубкъан ачухъуб, гъавриъ шлубси гъисс ап1баз багахъ вуйиб вуди дебккру.

Ч1алнан хасиятнора анализ ар1баз ксарин ч1алнан хасиятарра жалб ар1уру. Хъял кади, маш дуч1убхну улхбу, хъебекъурайидар биши ар1уру, хъа ужуб ч1алну, ужуб гафну, «уччу гафну гъванра гъюдли ар1уру» к1урубси, эсерикан мянфяльт кадабгъуз мумкинвал тувру.

Гъамци пейзаж бик1руганра пуз шул, саб гъялнаъ игитрин сурат фук1а даруб вуйибси рябкьюру, хъа жарадариъ думу игит ачухъди улупбахъди, дугъан сурат ачухъди улупбаъ кюмек ар1уру.

4. Игитрин гъякъиkeyи уьмур, дугъаз хас вуйи гъиллигъар улупбахъди дугъан характеристика дюзмиш ар1руган шаирин хиялнан иишв ва дугъан гъякъикъатдиз кымат тувувалра тяйин дап1ну ккунду.

5. Образдин зиин вуйи ляхниъ гъадму игитрин жассаддиз сабсабдихъди тархьну адру жа-жара лишнар ачмиш ар1бахъна хурдар.

Урхурайидар чиб литературайин текст яркышнаъ т1аърударин гъялнаъ ади, ляхин хъайи хъайиси аygъю ар1бахъди, гъамцдар рякъяриинди саб к1улди вуйибси суратнан гъавриъ хувалихъна дуфну ккунду.

Гъаму саягъниинди характеристика дюзмиш ар1бан ляхин к1ули гъабхуру. Образарин зиин аналитический ляхин гъабхуб ч1яльн шулдар, думу ляхин синтездинди ккудубк1уб чарасуз лазим ву. Миди йирхъубпи ва ургубпи классарий пландин бик1бан жюре ва мелзналан вуйи характеристикийн жюре къабул ар1уру.

Йирхъубпи ва ургубпи классарий литературайин теорияйин бязи мялуматар аygъю ар1бу урхурайидариз эсерар дериндиан ва мюгъкамди аygъю хъупаъ важиблу роль уйнамиш ар1уру. Урхурайидариз чин гюзчиваларкъат1'и ар1уз, дуарин гъавриъ хъуз ва дидлан къяляхъна чипхъан к1ул'инди литературайин текстнан зиин ляхин ар1уз шлу лишнар адагъуз кюмек тувбан бадали лазим ву. Гъаму гафариан ачухъ шулайиганси, художествойин эсерар аygъю ва дидин гъаври хъупан бадали гъязурвал ва аygъювалар ади ккунду. Му месела мектебдиз хъуркъувалариинди гъял ар1бать урхурайидариз литературайин теория

аыгъювали аыхю кюмек тувру. Дупну ккундуки, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи аыгъювалар гъаци к1ваълан дап1найдар ваъ, хъа саб китабдиз вая эсериз дюзди кымат тувуз кюмек ап1рудар, чан урхбан ляхниъ яркъуди ишлетмиш ап1уз шлудар духьну ккунду. Урхурайири чан къанажагъдиъ гъял дарап1у аыгъюваларин мянфяльтувал, гъелбет, биц1иб шулу. Гъаддиз литературайин теорияйин мялуматар аыгъю ап1уз хъюгъю сабпи йигълан башламиш дап1ну мялимди дураг урхурайидари формально вуди аыгъю дарап1баз къат1'и вуйи фикир тувну ккун шулу.

Урхурайидариз литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар тувбан ляхин программайин т1алабарихъди тархьну гъабхуру. Йирхъубпи ва ургубпи классарин программирий, урхурайидар халкъдин махъварин, мяълийириин, ихтилатарин гъякънаан вуйи мялуматарихъди таниш ап1уб ккун ап1ура. Мялум вуйибси, программайиъ литературайин теорияйин мялуматар аыгъю ап1бан бадали к1ул'инди дарсарра жара ап1урадар.

Багъри литература кивбан тажрубайилан мялум шулайиганси, аыхюну пай мектебариъ литературайин теорияйин гъякънаан мялуматар художествойин эсерарихъан жаради дургъура. Думу къайда дюзиб дар. Эсер урхбанна литературайин теорияйин мялуматар аыгъю ап1бан ляхин сабси, тархьну дубхну ккунду.

Йирхъубпи ва ургубпи классарий аыгъю ап1урайи литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар эсерарин жанриириин хусусивалар аыгъю ап1бахъна диш дап1найдар ву. Эсерин жанриириин хусусивалар аыгъю ап1бан методикайин къайдийир литературайин теорияйин имбу мялуматар аыгъю ап1бан къайдийирихъан жара шуладар. Жанриириин хусусивалин лишнар аыгъю ап1уб гъадму жюрейиз хас шулайи эсер урхбахъди сабси башламиш шулу ва думу аыгъювалар гъюблан-гъюбаз дерин ап1уру. Думу ляхин к1ули гъабхбан методика эсерин жанриирикан асиллу ву.

Урхурайидариз махъв халкъдин мелзналан яратмиш ап1барин сабжюре вуйиб, дураг гъяйванатарикан, пягъливнарикан, яшайишдикан, сюгъриндар шлуб, дурагиъ гъякъикъатдиъ даршлусдар, альаматнан ва аъжайиб гъядисийрикан к1урайиб аъгъю дубхыну ккунду. Мялум вуйибси, махъвариъ гизаф образар, эсерар яратмиш ап1ру жюрбежюр жара алатор гизаф дюшюш шулу. Гъаддиз лигну махъвари урхурайидарин образный фикир артмиш ап1бан метлеблу материалратешкил ап1ура. Сабсан, махъвариъ гъяйванатар, ничхар, набататар, яна вари гъяракатнаъ ади шулу, дураг инсандин ч1алниинди улхуру, дураги чпин альтрафариъ шулайи гъарсаб дигиш'вал гъисс ап1уру ва дидиз къимат тувру. Жансуз шей'ар жанлу ап1бан къайдайихъди танишхъували баяр-шубарин фантазия артмиш ап1баз ужууди тясир ап1уру. Мялимдихъан шей'ар жанлу хъувалин къайда ишлетмиш ап1ури, урхурайидарихъди жюрбежюр шей'арикан биц1и-биц1и ихтилатар дюзмиш ап1уз шулу.

Махъвар тясирлуди урхуган, дурагин ктибтбан къайдайиз фикир тувру. Махъварин мяна метлеб ачухъ ап1руганра, дурагин жанрийин жюрбежюр дигиш'валар ачухъ шулу. Урхурайидари махъварин гъякънаан литературайин хрестоматияиъ тувнайи материал хуларии к1ул'инди урхуру.

Классдин гъирағъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсарира литературайин теорияйин гъякънаан вуйи аъгъювалар яркъу ва мюгъкам хъупаъ аъхю роль уйнамиш ап1уру.

Эсерар урхбанна литературайин мялуматар аъгъю ап1бан лягин тархыну гъабхуб хъубпи классдиъ иллагъки метлеблу ву, фицики баяр-шубари текстнан анализ ап1баъ сабпи къадамар алдагъура.

Литературайин теорияйин мялуматар аъгъю ап1бан сабсан аъхю метлеб а: дураги урхурайидарин культура ва эстетикайин рякъ'ан вуйи аъгъювалар яркъу ап1уру. Дураг аъгъю апруган, мялимди урхурайидариз аъгъю ва ц1ийиди киврайи мялуматарин арайиъ альакъа

уъбхбаз къат¹'и вуйи фикир тувну ккунду. Месела, махъварин гъякънаан вуйи теорияйин мялуматар аygъю ap1руган, мялимди суаларинна жавабарин къайдайинди урхурайидариз гъаму жумлайиан фицдар мялуматар аш, аygъю ap1уру ва анжагъ дидлан къяляхъна, баяршубарин аygъювалариин биналамиш шули, махъварин гъякънаан вуйи мялуматар тувру. Хъа халкъдин мяълийирин гъякънаан вуйи мялуматар аygъю ap1бан ляхин урхурайидариз махъварин гъякънаан айи аygъювалар ишлетмиш ap1ури, махъваринна мяълийирин арайиъ айи фаркъвал ачухъ ap1ури, башламиш ap1уру.

Литературайин теорияйин мялуматар аygъю ap1бан k1улин меселейрикан саб эсерин анализ ap1руган, урхурайидарихъан литературоведениеийин хусуси терминар ишлетмиш ap1уз удукъуб ву. Дураг аygъдарди гъахьиш ва дарс ктибтрган ишлетмиш ap1уз аygъдарди гъабхьиш, литературайин дарс эсерин метлеб ктибтбиинди сяргъятламиш шулу, натижайиъ урхурайидар писатели яратмиш дап1найи суратнан, шиклин дериндиан гъаври шулдар. Дугъян аygъюваларра зяифдар, гъаци заълан вуйидар шулу.

Му классариъ урхурайидариз, махъвар ва ихтилатар, халкъдин мяълийир ва шаиарин шиърар жара ap1уз, художествойин шиклин жюрбежюр элементар ачухъ ap1уз, эсерин игитарин гъяракатариз кымат тувуз аygъю шулу. Дураги чпин нубатнаъ урхурайириз литературайин эсерин гъякълевал дюзди гъаври хъуз кюмек ap1уру. Литературайин хрестоматияйин суалариъ ва табшуругъариъ гъаму аygъювалар тувбу башкъа йишв бисура. Дураги неинки литературайин теорияйин гъякънаан вуйи урхурайидарин аygъювалар, дураг эсерин анализ ap1баъ ишлетмиш ap1уз, тамамди дидин гъавриъ хъуз кюмек ap1уру.

Литературайин теорияйин мялуматар аygъю ap1бу багъри литературайин улихъ дийигънайи меселейир гъял ap1баъ метлеблу йишв бисура. Багъри литературайин дарсариъ аygъю гъап1у литературайин

теорияйин гъякънаан вуйи мэлуматар дерин ва мюгъкам албан ляхин чан нубатнаа урус литературайин дарсари давам алур.

VI КЛАСС (68 сяльт)

Эсерар аыгъю албан бадали — 50 сяльт.

Чал ккатлабыцбан бадали — 8 сяльт.

Классдин гъирағъдий гъурху эсерарин зин сюгъбатар гъахбан бадали — 10 сяльт.

№	Дарснан тема	Сяльта рин къадар	Дарснаа мэлимди ва ученикари дубхну ккуни ляхин	Дубхьну ккуни натижা
1	Күч1вбан дарс	1	Художествойин литературайин тарихнан гъякънаан мэлумат. Литература жамяафтлугъ умрихъди ва тарихнахъди сигъди аялакъалу хъуб.	Литературай инсандин умрий фициб йишв бисураш улупуб. Хъубпи классдий гъурху эсерар к1ваин хуб.
2	Халкъдин мелзнат яратмиш албар “Ургур чвуччвун гъала”	2	Кысайиъ улупнайи тарихи гъядисийр ва дураг к1ули гъягъюрайи вахт. Чат терефнаан чапхунчийирин вягъшивал ва инсафсузвал. Дагълуийирин дирбаш'вал ва игитвал, дурагин душмнарихъна вуйи ажугъ ва Ватандихъна вуйи ккунивал. Ургур чвуччвун ватанпервервал.	Ученикариз Табасаран тарихдикан аыгъювалар ади хъуб. Рейгъанатдин тахсирназ кымат тувуб. Чвийирин дирбаш'вал улупуб. Халкъдин мелзнат эсерар к1ваин хуб. Дураги инсандин умрий гъабхурайи

			Чуччун хиянаткарвал. Эсериъ ватандиз хаинвал апIуб. Кьисайиъ чалнан хусусивал. Дириъ айламатнан лишнарин роль.	роль.
3	Халкъдин мяълийир: "Адру вахтна гъякъ-аьдалат пай кайи". "Залум", "Таригъули", "Бабан дерди"	4	<p>Мяълийиъ халкъдин гъагъи гъял, уьмрин аьдалатсузвал улупуб. Халкъдин ужуб гележегдикан вуйи умудар.</p> <p>"Залум"мяълийиъ халкъдин варлуйирихъна, зулумкрайирихъна вуйи дакнишин ва ажугъ улупуб. Зулумкрайин инсафсузвал ва рягъимсузвал, гъанихвал ва тямягъкарвал, ягъсузвал ва инсафсузвал.</p> <p>Гележегдиз зулмар терг ва аку уьмур яратмиш шлувалиин вуйи касиб халкъдин инанмиш'вал.</p> <p>Мяълийиъ сюгъбат гъабхурайи тарихи вахт ва вакъиъир. Халкъдин ялавлу революционер Таригъули Юзбегов баркаллу апIуб. Эсерин уьмрин гъякълувалин диг. Мяълийиъ Таригъулдин уьмрин ва ляхнин жюрбежюр терефар улупуб. Дириъ игитариз тялукъ вуйи мяълийириин лишнар. Мяълийин художествойин</p>	<p>Халкъдин мелзнан эсерариъ гъадму халкъдин уьмур, мурад-метлеб, хасият, хиялар ва фикрар ат1агуб.</p> <p>Таригъулдин сурат ва хасият улупуб. Мяълийин чалнан гюрчегвал ва тясирлувал.</p> <p>"Таригъули"— табасаран халкъдин гъадму деврин мяъли вуди хъуб.</p> <p>«Бабан дерди» к1уру мяъли к1ваъланди урхуб.</p> <p>Мяъли ихтилатнахъан, махъврахъан ва ишларихъан жара ап1уз улупуб.</p>

			хусусивалар. “Бабан дерди”. Мяълийиъ Ватандин дявдиъ веледар талаф гъахы дадайин дерд ва хажалат улупуб. Баяр душмандин мухриъ мюгъкамди дийигъуб. Эсериъ ригъдин ва дифарин образарин метлеблу роль. Йнтонацияйин хусусивалар.	
4	БикІбан ляхин	2	Изложение	
5	Ц. Гъямзат. “Фил ва зимз”	1	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбариқан мәлуматар. Басняйиъ чан күвватниин инанмиш вуйи филин лагълагъвал, зимзран дирбаш’вал ва аымалдарвал улупуб. Басняйин мяна, дидин чалнан жанлуval ва хусусивал.	Басняйин асас фикир фу вуш улупуб. Зимзран игитвалиқан ктибтуб. Диd'инди авториз фу пуз ккунду?
6	И. Шагъмарданов. “Къордуз гъязур дарши къюл”	1	Басняйиъ зегъмет адлу, хъа темпелвал биябур апIуб. Темпел къюлу гъуншиириин ужудар насиғъятар ибак дараpIуб. Темпелвалин натижа. Эсерин чалнанна халкъдин урхбан чалнан бағахълевал.	Къюлан образдинди инсандин хасият улупуб. Уъмриъ темпелвалин ахир фициб шулуш биц1идар гъавриъ ауб.
7	Къ. Рамазанов. “Чамчча арф”, «Бит1на сул”.	1	Баснийириин къурулуш ва дуарин мяна. Баснийирик кайи гъайванатарин образар. Баснийириин чал.	Биц1идариз гъайванатарин образар ачмиш ап1уз улупуб.
8	XIX-пи асьрин дагъустан литература Уъ. Батирай. “Игитрикан	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апІбариқан мәлуматар. Мяълийириъ шаири жилижкуван жилирвал ва	Мяълийириин фикрин деринвал, дуарин чалнан суратлевал.

	мяълийир”		игитвал адлу апIуб, усалвал, гучIувал танкьид апIуб.	
9	Й. Къазакъ. “Душман ханаиз”, “ДарапIри”	2	Шаирин уымрикан ва яратмиш апIбарикиан мятуматар. Халкъдин душман сар хан ваъ, вари ханар, беглар, вари девлетлуйир вуйиб тасдикъ апIуб. Сабпи шиърин мяна-метлеб кьюбпи шиъриъра давам хъуб. “Ухъу хандин буржнакк ккадрахъри!” дих апIбан мяна ачухъ апIуб.	Касиб халкъдиз истисмар апIури гъаши ханаиз шаир ачухъди айксили удучIувуб. Шиърар дюзмиш хъуб, дурарин художествойин дақъатар улупуб.
10	К. Шаза. “КIван гъарай”, “Урччуразу жуванури, жарари”, «Веледдиз»	3	Шиърарий дагълу дишагълийин баҳтсуз кьисмат улупуб, думу жуванурира, жарарира урччурайиб, дураги дугъ’ина айрвалар хурайиб субут апIуб. Шиърар халкъдин эсерариз бағахълу хъуб.	Шиърарий кюгъне вахтари дагълу дишагълийихъна вуйи лигбар ачухъ апIуб.
11	С. Сулейман “Дубг ийбхъ, ву, кюгъне замана”, “Ихъ къувват”, “Веледдиз”.	2	Шаирин уымрикан ва яратмиш апIбарикиан мятуматар. Касиб дагълуйири улихъди айгъ гъапIу мучIу йигъар кIваина хуб. “Дубг ийбхъ ву, кюгъне замана” шиърий касиб дагълуйириин пашман уымур улупуб. 1917-пи йисаз улихъна дураги урхуз мумкинвал адарди хъуб. Эсерин чалнан къат!ивалар ва кIулин фикир. “Ихъ къувват” шиърий ихъ уылкейин ахювал ва къудратлувал улупуб. Ихъ	Ст1ал Сулеймандин шиърарин мяна ва метлеб урхурайидарихъан бегъем ачухъ апIуз удукувал. Шиърарин чалнан хусусивалар.

			гъюкуматдин ислягъвалин сияsat. Халкъари чпиз хушбахт гележег дюзмиш апIуб. Халкъарин къувват фиткан ибарат вуш, ачухъ апIуб, гъискар ва фикрап. “Веледдиз” шиъриъ аий насигъятар, баяр-шубариз тербия тувбан ляхниъ дурарин метлеблувал.	
12	ХХ-пи айсрин 1-пи пайнан табасаран литература А. Жяфаров. “Москва”	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. “Москва”. Москвайхъна вуйи ккунивал ва гъяйранвал, шаирин дид'инди вуйи дамагъ. Чалнан тясирувал.	Шаирин Москвайихъна вуйи ватанпервервалин гъискар. Мушиъриинди биц1идарин жувуван багъри меркездихъна ва Ватандихъна вуйи ккунивал за ап1уб.
13	А. Жяфаров. “Чийир”	4	Поэмайиъ Ватандин дявдин читин йисари совет инсанарин ватанпервервал, гъурбанвал ва сигъвал улупуб. Табиаътдин шиклар ва дураги эсериъ уйнамиш апIурайи роль.	Зайнабдин ва Марияйин дуствал, рягъимлувал, дирбаш'вал, вафалувал, мураг ихъ ватандин инсанарин эдеблувалин гюрчегвал улупурайи терефар вуди хъуб. Биц1идарихъян Зайнабдин ва Марияйин образар ачмиш ап1уз удукууб.
14	БикIбан ляхин	2	Сочинение	
15	М. Шамхалов. “Къиндайин байвахтнан йисар”.	3	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Поэмайн автобиографияйин хасият. Къиндайин йитимвал. Багахълуйирин йитимрихъна вуйи рягъимлувал. Къиндайин урхбахъна вуйи ахю ашкъ. Думу шиърап	Халкъдин яшайиш ва инсанарин хасиятар улупбаъ Шамхаловдин устадвал улупуб. Поэмайиъ уъмрин читинвал ва гъагъивал улупуб.

			дикБиин машгъул хъуб. Поэмайн чалнан гюрчегвал ва тясирувал.	
16	М. Шамхалов. “Снайпер Абдуллагъ”, “Наши гъаму тарин эйси”	2	“Снайпер Абдуллагъ”.Ширий Ватандин Ахю дявдин игит Абдуллагъ Сефербеговдин ад ва тяриф апIуб, дугъан дирбаш’вал ва ватанпервервал улупуб. “Наши гъаму тарин эйси”. Эсериь дявдин гъагъи вахт улупуб. Тарин дявдиз гъушу эйсийиз ккилигуб. Ширий язухъвалин ва гъайифвалин гъискар.	Халкъдин игитарихъна вуйи гюрмат. Шириин интонацияйин хусусивалар.
17	Б. Митаров. “Фронтдий гъапIу мяъли”	1	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мляуматар. “Фронтдий гъапIу мяъли” эсериь шаирин ватанпервервалин гъискар яркъуди улупуб.	Шириин мяна-метлеб. Биц1идарихъан дявдин шиклар яркъуди улупуз удукуб. Дидин чалнан хусусивалар.
18	М. Митаров. “Бабариз рякъюра нивкIар”	2	Шаирин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мляуматар. Ширий Ахю дявдин къяляхъ дарфи веледариз ккилигурайи бабарин сурат яратмиш апIуб. Бабан дарихвалин, сефилвалин гъискар.	Ширий ахю инсанвал ва кIван ачухъвал. Эсериь бабаз гъапIу кучIлин роль. Бабаз чан бай нивкIукди рякъюб. Шаирин дэвикрарихъна вуйи даккнишин, ислягъвал уъбхахъна ва мюгъкам апIбахъна вуйи дих.
19	Э. Капиев. “Разведчикар”, “Сабаб”	2	Писателин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мляуматар. “Разведчикар”. Писателин очеркарий Ватандин Ахю дявдин тема. Командованиеийин	Дявдин ц1ийиригъ аргъаж ва лигим духънайи игитарин душмандихъна вуйи даккнивал. Халкъарин мюгъкам дуствал ва жувуван

			<p>табшуругъ кIулиз адабгъурайи разведчикарин дирбаш'вал, читинвалиан к1ул адабгъуз удукуувал. Душмандилан кьисас алдабгъуз ккунивал, душмандин далу терефнаъ гуч! дарди женг гъабхуб. Сержант Исмяиловдин сурат. “Сабаб”. Очеркдин дибдиъ гъякыкъи вакъиъир ади хъуб. Разведчикарин командир Ибрагимов Гъаждин сурат. Солдтарин душмандиин вуйи дирбаш'валин ва рюгънан заанвал.</p>	улькейихъна вуйи дерин ккунивал ихъ гъалибвалин диг вуди хъуб.
20	P. Гъямзатов. “Къарнийир”, “Вера Васильевна”	2	<p>Шаирин уъмрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. “Къарнийир”. Шаири Ватандин азадвал ва асиллу дарувал бадали чпи жанар фида гъапIу мургарин аյжалсузвалин ад ва тяриф апIуб. Шиъриъ шаирин уъмрин мянайикан.. «Вера Васильевна». Шиъриъ дагълу улькейин савадсузвал терг ап1бан бадали урус халкъди туvu чве瓦алин аыхю кюмек улупуб. Вера Васильевна дагълу баяр-шубариз урхуз ва бикIуз аygъю апIуз урусатдин вакиларикан сар вуди хъуб. Вера Васильевнайин образ. Дугъан рюгънан мюгъкамвал, кIван</p>	<p>Лизи къарнийир дявдин майднариъ гъийихдарин гъюмат зади уъбхбан образ вуди хъуб. Шиъриъ жилин ислягъвал имбуссан мюгъкам апIбахъна вуйи дих. Вера Васильевнайихъна вуйи лирикайин игитрин ккунивалин гъискар. Мялимвалин баркаллувал.</p>

			ачухъвал, эдеблувалин гюрчегвал, ахю рягъимлевал.	
21	БикІбан ляхин	2	Изложение	
22	ХХ-пи асьрин II-пи пайнак табасаран литература А. Жяфаров.“Тарлан”	2	Энвериз бицلى курцил бихъуб, думу хулаз хуб ва вердиш апіуб. Тарлан эйсийин гъуллугъналь пакди дийибгъуб. Тарландин хулан ва марчтарин ихтибарлу гъаравул хъуб. Ихтилатнан дюзмиш хъупан хусусивалар.	Ихтилатналь инсандинна хуйин ахю дұсттал улупуб ва адлу апіуб. Энверинна Тарландин дұствалин мюгъкамвал. Эсерің табиатдин шикларин гюрчегвал.
23	М. Шамхалов. "Уыл"	1	Уыл варибдин күл вуди хъуб. Уылин гюромат гъаммишан зади уьбхахъна вуйи шаирин дих.	Инсандин уымриң уылин метлеблуваликан вуйи фикрап.
24	М. Митаров. “Уылкан къиса”	2	Эсерің дявдин йисарин шикларин мяна. Эсерин Чалнан хусусивалар.	Эсерің уьлихъна, берекетдихъна, ризкъинахъна вуйи инсандин рафтар ачухъ апіуб. Инсандин уымриң дидин ахю метлеблувал улупуб.
25	Ш. Къазиев. “БарсикЛайин булагъ”, “Гвачин”	2	“БарсикЛайин булагъ” эсерің эдеблувалин месэлдир гъял апіуради хъуб. БарсикЛайин инсанарихъ юқів убгувал. Дугъан аյжайивалар. Халкъди дугъан гюромат уьбхюб. Дағълу гъул’ина къаза гъюб. Ккадабхъурайи гъулан сурат. Багахъ гъуларин жямаятдин гъяракатар. БарсикЛайин игитвал. Дугъу чан инсанвалин буржи ахиризкъан тамам апіувал. Гъарна БарсикЛай	Эсерин дюзмиш хъупан хусусивалар (диалогдин метлеблувал). Ктибтбан кьюб саягъ (гъубшуб ва гъамусдинуб) эсерин идеяйин мяна ачухъ апібан къайдаси ишлетмиш апіуб. “Гвачин”. Шириң багъри табиатдин шикил яратмиш апіуб.

			тевуб. «Гвач1ин» шиъриъ Гвач1индин дигиш'валари лирикайин игитрин гъиссариз ап1урайи тясири. Шиърин чалнан тясирувал. Дириъ эпитетдин ва метафорайин метлеблувал.	
26	Шагъмарданов. “Солдтин дада”	2	“Солдтин дада” гъикаяйиъ дявдий талаф гъахы бай гюзлемиш ап1урайи дадайин образ яратмиш далнади хъуб. Бай кечмиш духьну адрувалин Айханум бабан инанмиш'вал, дугъян рюгънан мюгъкамвал. Гъикаяйин композицияин хусусивал.	Эсериъ Муъминдин образ. Дириъ улдуч1вбарин метлеблувал. Эсерин аъхирин гъарибвал.
27	П. Асланов. “Байвахтнан хъадукар”	1	Эсериъ инсанарин зегъмет, гъайгъушнар, гъяракатар. Дураг хъадукран гюрчег табиастьдин шикларихъди, дигиш'валарихъди дархьну тувуб.	Ученикарихъди дагълу гъулан шикил зигуз гъитуб. Шиъриъ эпитетар, ташибигъар, жанлу ап1бар улупуб.
28	А.Альгъмедов “Хъадукран мяъли”, “Аъхиримжи к1аж”, “Йишвандин гюрюшишар”, “Гъюлихъ”	2	Шаирин уъмрин ва яратмиш ап1барин рякъ. «Хъадукран мяъли». Хъадукран муштлугъ. Хъадукра табиастьдиъ шулайи гюрчегвалихъна уягъ хъуб. Шаирин яратмиш ап1бан къувват. «Аъхиримжи к1аж» шиъриъ инсандин уъмрин шкил улупуб. “Йишвандин гюрюшишар”, “Гъюлихъ”. Шиъриъ	Шиъриъ шаирин гъевеснан, гъиснан марццивал улупуб.

			табиастьдин гюрчег шиклар, табиасть жанлу апIбар.	
29	Текрар апIбан бадали	1		
30	БикIбан ляхин	2	Сочинение	
31	Классдин гъирагъдьиъ гъурху эсерарин зин сюгъбатар гъахбан бадали.	10		

VII КЛАСС (68 сяльт).

Эсерар аыгъю апIбан бадали — 50 сяльт.

Ч!ал ккатаIабицбани бадали — 8 сяльт.

Классдин гъирагъдьиъ гъурху эсерарин зин сюгъбатар гъахбан бадали — 10 сяльт.

№	Дарснан тема	Сяльта рин къадар	Дарснаъ мялимди ва ученикари дубхну ккуни ляхин	Дубхыну ккуни натижа
1	Күч1вбан дарс	1	Художествойин литературайин жигъил наслиз тербия ва аыгъювалар тувбан къувват. Китабар инсандин дустар вуйивал улупуб. Табасаран литературайин	Китабди уымрин рякъ ккабалгбай уйнамиш апIурайи роль, дидин халкъдин уымрихъди аий аылакъа.

			тарихнакан мялумат.	
2	Табасаран халкъдин мелзナン яратмиш апIбар Халкъдин махъвар: "Гъюрмат палтариz ваь, адмийиз дапIну ккун", "Гъисханумна Фатмаханум"	1	<p>"Гъюрмат палтариz ваь, адмийиз дапIну ккун" махъвраь инсандинхъна вуйи рафттар улупуб. Шей'ариз икрам апIувал танкъид апIуб. Инсандин заанвал тасдикъ апIуб. Инсанарин хасиятарин лишнар.</p> <p>"Гъисханумна Фатмаханум" махъвраь дугъривал ва гъир'ятлуval писвалиин ва дугърисувалиин гъалиб хъуб. Чуру къастари ацIайи дархи бабан камивал, хъа читинди яшамиш шулайи дархи шуран заанвал, аькьюллуval.</p>	Халкъдин мелзナン эсерар к1ваин хуб. Дураги инсандин уьмрий гъабхурайи роль.
3	Халкъдин мяльиийир: "Инсафсуз гъавум", "Узу гъургунва", "Бендар"	2	<p>"Инсафсуз гъавум", "Узу гъургунва", "Бендар". "Инсафсуз гъавум". Мяльиийир кюгъне уьмрин чуру аьдатар пислемиш апIуб. Гъавумдин тямягъкарвал ва инсафсузвал.</p> <p>"Узу гъургунва". Мяльиийир, девлетнаь ул абхъну, марцци ккунивал чуру апIуб улупуб.</p> <p>"Бендар". Табасаран халкъдин мяльиийир вуди хъуб. Дурагин чалнан гюрчегвал ва хусуси лишнар.</p>	Мяльиийир чалнан художествойин хусусивалар. Дураги ажугъвалин, наразивалин, хажалатлавалин, язухъвалин ва хабардар апIбан гъискар урхурайидарихъди ачмиш апIуз улупуб.
4	БикIбан ляхин	2	Изложение	
5	XIX - XX-пи аьсрин дагъустан литература С. Къурбан. "Масу тувнайи Меседу".	2	<p>Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIарикан мялуматар.</p> <p>Шиърий Меседу масу тувуvalикан сюгъбат.</p>	Дагълу шубариз чин къисмат гъял апIру ихтияр адарди хъуб улупуб. Шиърин тясиrlуvalин

			Меседу бахтсуз хъуб. Дугъу чаз даккни жилириз масу туву абайизна бабаз агъ апIуб.	дакъатар.
6	А. Гъафуров. “Йиз уьмур”	2	Писателин уьмрикан ва яратмиш апIбарикиан мялуматар. “Йиз уьмур”автобиографияйин хасиятнан эсер вуди хъуб.	1917-пи йисаз улихъна Урусатдин халкъдин уьмрин гъагъивал. Авторин рякъюн читинвалар. Октябрин къяляхъ гъабхъи уьмриин шаирин шадвал.
7	ХХ-пи аьсрин 1-пи пайнан табасаран литература М. Митаров “Иран-хараб” (“Гюни раццар”)	4	Шаирин уьмрикан ва яратмиш апIбарикиан мялуматар. Эсериъ Табасарандиъ улихъдин вахтари иранарин чапхунчийрихъди гъуху женгарикан ихтилат гъабхуб. Чапхунчийрин инсафсузвалар ва аьрвалар. Уъзден халкъдин ватандихъ юкIв убгувал ва душмнарихъна вуйи даккнишин. Халкъдин сабвал ва дирбаш’вал. Халкъдин башчи Маж'ваддин сурат. Ватанпервервал адлу, хиянаткарвал пислемиш апIуб.	Шаирин жувуван Ватандихъна вуйи ккунивал ачмиш апIуб. Эсerin халкъдин мелзнан яратмиш апIбарихъна вуйи багахълуval.
8	А. Жяфаров. “Таригъули”	5	Писателин уьмрикан ва яратмиш апIбарикиан мялуматар. Пьесайиъ ихтилат гъябгъюрайи вахт. Диdiъ революционер Таригъули Юзбеговдин образ яратмиш апIуб.	Таригъулдин дирбаш’вал, гучI дарувал, кIубанвал, аьмалдарвал, гафнан учIрувал, халкъ гъалиб хъувалиин вуйи инанмиш’вал, касиб халкъдихъна вуйи ккунивал ва душмнарихъна вуйи даккнишин. Пьесайин чалнан

				хусусивалар.
9	БикІбан ляхин	2	Сочинение	
10	Б. Митаров. “Хабар тув ихъ дустариз”, “Хъял алдадабгъди хътакидарза”	3	<p>Шаирин уымрикан ва яратмиш апІбарикиан мялуматар.</p> <p>“Хабар тув ихъ дустариз”. Шиърий ихъ халкъ фашистариин гъалиб хъувалиин шаирин инанмиш’вал.</p> <p>«Хъял алдадабгъди, хътакидарза». Шиърий шаирин ватанпервервалин гъиссар улупуб.</p>	<p>Шаирин оптимизм. Биц1идарихъан Ватандин намус ва гъир’ят уъбхюрайи солдтарин дирбаш’вал ва вафалувал улупуз удукуб.</p>
11	И. Шагъмарданов. “Солдтин нивкI”, “Фронтдин ц1ар”	2	<p>Шаирин уымрикан ва яратмиш апІбарикиан жикъи мялуматар.</p> <p>“Солдтин нивкI”. Шиърий Ватандин табшуругъ тамам апІурайи эскрин ватанпервервалин гъиссар улупуб. Солдтин дикъатлавал ва гъурхуллевал.</p> <p>“Фронтдин ц1ар”. Шиърий Ватандин Аъхю дявдин шикил улупуб. Совет солдтин вафалувал, мюгъкамвал ва дирбаш’вал.</p>	<p>Урхурайидари дявдин йишван шикил зигуб. Шаирин ватанпервервалин гъиссар. Шиърин чалнан хусусивалар. Метафора ва параллелизм фу вуш биц1идариз улупуб.</p>
12	М. Шамхалов. “Хил алдабгъ”	4	<p>Писателин уымрикан ва яратмиш апІбарикиан мялуматар.</p> <p>Пьесайиъ автори темпелвал, пиянискавал ва жара нукъсанар арайиз адагъуб ва биябур апІуб, баркаллу зегъмет адлу апІуб.</p>	<p>Пьесайиъ Исаинна Зилфийин образарин гъаншарвал. Иса инсанвалин дюз рякъюз хътакуб. Урхурайидари иштиракчириин образар ачмиш ап1уб ва дурагиз кымат тувуз удукуб.</p>
13	XX-ни асьрин	4	Поэмайиъ Ватандин	Рустмнан образ

	II-пи табасаран литература. А. Жяфаров. “Дарчиди кивур”		<p>Ахю дявдин читин ваҳт ва диди инсанарин уъмраиз гъахи ахю дигиш'валар улупуб. Поэмайиъ инсанарин марци ккунивал адлу апIуб. Рустам дявдин женгнаъ.</p> <p>Ихъ ватандин инсанарин инсанвал ва ряғимлувал. Поэмайин ватанпервервалин мяна. Эсерин мяна ачухъ апIбаъ табиаитдин шиклар иширик хъуб.</p>	ачмиш апIуб. Поэмайин художествойин хусусивалар (композиция, рифма, чал ва шикиллувал фу вуш урхурайидариз улупуб).
14	Къ Рамазанов. “Кьюбпи мертвеба”	2	Повестдиан вуйи парчириин содержание. Дурарий Ахю вуйи Ватандин дявдин йисари гъулан агъалиири зигури гъабши фидакарвалин зегъмет улупуб.	Ахю вуйи Ватандин дявдин тема ачмиш апIуб.
15	Ш. Къазиев “Вахтнан суал”, “Бабан чал”, «Баз», “Йипа узуз”, “Думурхъил”, “Думурхъларин хяд”	3	Шаирин яратмиш апIариканна уъмрикан мялуматар. “Вахтнан суал” эсериъ больницайъ аидарин фикрап. Жигъилна къабир. Дегълиздъи дуарин сюгъбат. Къабирин женгнуна зегъметну абцну гъубшу уъмур. Эсериъ инсандин заан дережайин вазифийир ачухъ апIуб, уъмриъ уж'вал дапIну ккунивал тасдикъ апIуб. “Бабан чал”, “Баз”, “Йипа узуз...”, шиърариъ гъийин деврикан, гъубшу уъмрикан, инсандикан фикрап. “Думурхъил”, “Думурхъларин хяд” шиърариъ гъулан	Инсандин яшайишдикан ва гъулан мишиштдин дуланажагъдикан улхуб.

			агъалайирин суратар. Нежбрин гъялал зегъмет адлу апIуб. Ккадабхъу гъулан тясиру шикил. Умрин диг вуйи гъул убхюз дих апIуб.	
16	Ш. Шагъмарданов. “Чюнгюр”. (Повестдиан чукIар)	3	Писателин яратмиш апIбан гъякынаан жикъи мялуматар. “Чюнгюр” повестдиъ автори эстетикайин месэлдир гъял апIуб. Дири халкъдин культура артмиш апIбан месэлдир гъитIиккуб.	Нурин музыкайихына вуйи ашкъ. Повестдиъ чюнгрин сурат. Дагълу балин хасиятназ хас вуйи лишнар. Эсерин чалнан тясирувал.
17	Ю. Базутаев. “Вичар”	2	Шаирин яратмиш апIбариканна умрикан мялуматар. Ихтилатнаъ солдтарин ислягъ умур ва гъайгъушнар улупуб. Расулин ва Раиса Васильевнайин образар.	Урус дишагълийин кIван рягъимлуval ва ачухъвал. Дугъян жилир ва бай Ватандин Ахю дявдидъ талаф хъуб. Вичун гъарин сурат. Ихтилатнан дюзмиш хъупан хусусивал.
18	А. Сефигъурбанов. “Дагълариъ хъадукар”, “Мархъ”, “ГвачIин шула”	1	Шаирин яратмиш апIбарикан жикъи мялумат. “Дагълариъ хъадукар”. Шириъ дагъларин улихъдин вахт гъамусдин вахтнахъ текуб. Шаирин фикриан дагъларин гележег. “Мархъ”. Шаирин табиастьдин шикил улупувалин хусусивал. “ГвачIин шула”. Шириъ гвачIиндик гюрчегвал.	Багъри табиастьдин шикил яркъуди ачмиш апIуб. Шаирин яратмиш апIбарин хатI. Биц1идарихъди гвачIингандин табиастьдин шикил зигуз гъитуб.
19	М. Хуршилов. “Сулак шагъид ву”	6	Писателин умрикан ва яратмиш апIбарикан мялуматар. Романдиъ дагълу халкъдин улихъдин гъагъи яшайиш ва дагълуйири	Роман фу вуш урхурайидариз улупуб, дидин иштиракчийири обазар ачмиш апIуб. Романдин идеяйин

			<p>сииф душмнарихъди гъабхури гъабхыи женг улупуб. Уъмран образ. Думу лигимлу революционериз ва касиб нежбрарин регъбриз дюнмиш хъуб. Эсериъ урус ва дагъустан халкъарин дуствалин тема. Уъмар ва Кузьма. Дирбаш дагълу риш Меседуйин образ. Романдиъ малла Аърифдин ва жара сииф душмнарин сатирайин образар.</p>	мяна.
20	БикІбан ляхин	2	Сочинение	
21	Аъ. Сайдов. “Йифун планlxар”. «Шубур игит».	2	<p>Шаирин яратмиш апIбарикан жикъи мялуматар.</p> <p>Шиъриъ 1945-пи йисан хъадукран сурат яратмиш дапIнади хъуб. Ихъ халкъ, баркаллу Уъру Армия чапхунчи фашистариин гъалиб хъуб. Халкъдин аъхю шадвал. Ислягъ уъмрин эвел акуди башламиш хъуб. Шубур игит. Эсериъ ватандиз вафалувал адлу апIуб.</p>	<p>Шиъарин мяна ва художествойин дақъатарин хусусивалар.</p> <p>Шиъририъ Уъру Армияйин дирбаш'вал улупуб.</p>
22	Текрар апIбан бадали	1		
23	БикІбан ляхин	2	Сочинение	
24	Классдин гъирагъдиъ гъурху эсерарин зиин сюгъбатар гъахбан бадали.	10		

1.5.Литературайин дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1уб.

Гъийин мектебдиъ, адар шул мялим, чан улихъ гъамцдар меселайир диривур:

1. Фици дарс акуб ва маракълуб дап1ну ккундуш.
2. Урхурайидарин аygъю ап1урайи предметдихъна вуйи ккунивал за ап1уб.
3. Урхурайидарихъан мянфяаът ктабгъуз шлуганси дарс фици тешкил дап1ну ккундуш ва гъ. ж.

Гъаци вуйиган, гъийин мектебдин асас вазифирикан саб гъадму вуки, биц1ириз чан к1ул'инди ляхин ап1уз улупуб. Ухъуз мялум вуйиганси, гъийин мектебар вари компьютерарихъди, интерактивный доскийрихъди тямин дап1на. Бабан ч1алнанна литературайин дарсар гъахбан бадали кабинетарра кмиди тувна, гъарсар мялимдиз ва ученикдиз компьютерихъди, интернетдихъди ляхин ап1уз мумкинвал тувна.

Гъи гъарсар мялимди бабан ч1алнанна литературайин дарсар, гъюкуматдин образованияйи (ФГОС-ди) фици т1алаб ап1ураш, гъаци гъахуб асас вазифирикан саб ву. Бабан ч1алнанна литературайин дарсарин мянфяаътлуval за ап1бан бадали, лигру ва техникайин дакъатари хайлин аъхю роль гъабхура.

Литературайин аьдати дарсариъ, мялимдихъан, интернетдиан ихъ ва дагъустандин халкъарин шаиарин уъмрикан ва творчествойикан хайлин материал адабгъуз шулу, музеяриз литературный экскурсийир дап1ну ккунду, гъаржюрейин конкурсарий иштирак'вал дубхну ккунду. Гъацдар жюрейин ляхнар гъахури гъашиш, урхурайидарин аygъю ап1урайи темайихъна ва дарснахъна аышкъ за шулу.

Чав ап1урайи ляхниъ ва практикайиъ, мялимди конспект-презентацийра ишлетмиш гъап1иш ужу шул, яна думу гъаци к1уру гаф вуки, дарсназ гъягърган жикъи текстар ва шиклар гъязур дап1ну ккунду. Мициб ляхин ц1ийи тема кивруган гъабхуб лазим гъюру. Интернет ишлетмиш ап1уз шул ихъ халкъдин мелзналан вуйи эсерар аygъю ап1рган, дарсариъси, гъам классдин гъирагъдиль вуйи ляхин гъабхрганра (табасаран халкъдин тамшир, аьдатар) ва гъ.ж. Му материал наьнан абгуру гъапиш, ихъ аьлимарин М. М. Гъясановдин, М. М. Къурбановдин, М. Г. Юсуфовдин ва гъ. ж. интернетдин дакъатариъ хайлар мянфяльтлу ва бегъерлу материал тувна. Гъацира, ихъ табасаран халкъдин аьдатарра кинофильмийиз илт1ик1ну улупна.

Информационно-коммуникационный технологийиинди, бабан ч1алнан дарсар, ухъуз варилиз аygъю аьдати жюрейин дарсарихъдира тямин ап1уз шул: улерихъди рябкъюб, гъидирчнайи гъярфар гъяуб, гъидирчнайи пунктуацияйин ишарийр дивуб, текстар редактировать ап1уб ва гъ. ж.

Бабан ч1алнан дарсариъ компьютер ишлетмиш ап1ували, биц1идарин ч1ал ва урхуб ккат1абццузра аьхю кюмек ап1уру.

Дарсариъ компьютерихъди ляхин гъабхрган асас упражненийир ва методикайин улупбар гъамцдар ву:

1. Суална жаваб туври диалог гъабхуб.
2. Гъядягъюри жавабар туври диалог гъабхуб.
3. Ачухъди гъязур дап1найи жавабнахъди диалог гъабхуб.
4. Гъидирчнайи гъярфар ва ишарийр гъяъри упражненийир гъахуб.

Компьютер, ц1ийи дарс кивруганси, ккудубшу материал ижми ап1бан бадалира ишлетмиш ап1уру.

Интернет-технологийир ишлетмиш ап1ури, биц1идарихъан, табасаран шаирикан биц1и макъалийир, рефератар дюзмиш ап1уз шул.

Къайдайинди информационный технологийир ишлетмиш ап1ури гъашиш, ухъуз гъамцдар меселейир гъял ап1уз кюмек шул к1ури умудлу вучаг:

1. Мялимдинна ученикдин арайиъ айи аьлакъя дюзмиш ап1уз.
2. Биц1идарин урхбахъна вуйи ккунивал за ап1уз.

3. Учителин ляхнихъна вуйи бажаранвал за ап1уз.
4. Урхбай хусуси ляхин ишлетмиш ап1уз.
5. Дарсан мяна ва метлеб за ап1уз.

Компьютерный технологийир ишлетмиш ап1бу, биц1идарин бабан ч1алнанна литературайин дарсарихъна вуйи ккунивал за ап1ур. Гъаци вуйиган, дарс мянфяльтуди, биц1идариз аышкъ ади к1ули гъубхиш, думу мялимдин заанвал ву.

Литературайин дарсарин мянфяльтувуал за ап1бан бадали, лигру ва техникайин дакъатари хайлин ахю роль гъабхура.

Му ляхин к1ули гъабхбан бадали, ухъхъан литературайин дарсариъ учебный кинофильмийр гъахуз шулу.

Учебный кинофильмиири, ученикарин литературайихъна, шаирихъна ва дугъан эсерарихъна вуйи ккунивал мюгъкам ап1уре.

Учебный кинофильмиири, литературайин дарс ч1иви ап1уз дих ап1ура, шаирикан ва дуарин эсерарикан лап дериндиан аygъювалар гъадагъуз кюмек ап1ура. Фильмийр, шаирин уьмрин саб вахтназ бахш дап1найдар, мялимдин лекцийирин саб пайси ишлетмиш ап1уз шулу. Мицисадар фильмийр, гизафси текрар ап1ру дарсариъ ишлетмиш дап1ну ккунду. Кинойикди улупували, эсерин мяна дигиш ап1уз шулу, думу албагуз шулу, ч1ал ккат1абццбан ляхин гъабхуз шулу. Дирий йирсибна ц1ийиб, дирбашна услир, ляхин ап1рурна дарап1рур ачухъ ап1уру³⁵.

Багъри литературайин дарсариъ табасаран радиойин передачийириканра мянфяльт ктабгъуз шулу. Дид'ан туврайи литературайин передачийири табасаран литературайин ч1ал аygъю ап1баъ тясиrlуди урхбан вердиш'валар гъадагъбай кюмек аплуру.

Мялимди радиойиан туврайи музыкайин передачийири халкъдин ва табасаран композиторарин мукъмар ва мяълийирихъ хъпехъбариизра

³⁵ Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М., 1988

артухъ фикир тувуб лазим ву. Му ляхни мялимдиз магнитофонди аыхю кюмек ап1уру.

Къайд ап1уб лазим вуки, урхбан ляхин улихъна гъабхбась аыхю роль уйнамиш ап1урайи лигру ва техникайин дакъатар багъри литературайин дарсариъ ишлетмиш ап1уб гъелелиг ухъухъ гизаф къайдасуз гъялнась ими. Дураг литературайин дарсариъ асууллагъ ишлетмиш дарап1райи мектебар гизаф дюшюш шула. Гъамциб аygъвалат яратмиш хъупан к1улин себеб, гъелбет, вари мектебарий лигру ва техникайин дакъатар адарди хъуб ву. Хъа дакъатар (фильмоскопар, эпидиаскопар, магнитофонар, компьютерар, интерактивный доскийир ва гъ.ж.) айи йишвариъра, багъри литературайиз тялукъ вуйи шей'ар адарди хъувализ лигну, дурагикан мянявафт ктабгъуз шуладар³⁶.

Натижайиъ урхурайидарин альакъалу улхуб ккат1абццбасаб жерге камиваларра гъузра.

Дидлан савайи, багъри литературийир аygъю ап1руган лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1бан меселейирра гъелелиг гъял ва ахтармиш дап1надар. Му ляхин улихъна гъабхбась лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ап1баз тялукъ вуйи методикайин пособийир адарди хъувалира аыхю манигъвал яратмиш ап1ура, яна думу гъаци к1уру гаф вуки, багъри литературайиз лазим вуйи къадар фикир гъелелиг тувну адар.

³⁶ Шахмарданов Ш.И.Юкъубпи классдись багъри литература аygъю ап1уб., Мягъячъала, Дагучпедгиз, 1983.

2.5. 5-пи классдиъ 20-пи аъсрин 60-90-пи йисарин эсерар аъгъю ап1уб.

Му хъубпи классдиъ табасаран литература аъгъю ап1бан методикайин улупбариъ, 20-пи аъсрин 1-пи пайнан табасаран литературайиканра дарпиidi гъузуз шулдар. Мушваъ, план-проспектдиъ сифтейиан гъаму вахтнан табасаран литературайикан дупну адар хъафици вушра ухъу А.Жяфаровдин творчествойикан пишихъя.

Гъарсаб халкъдин культурайин уъмриъ к1ваълан дурушру ччуураг а. Дурари наслариз жувван вилаятдикан, тарихдикан, культурайикан, литературайикан, вуйи девлетлу ирс гъибтру. Хъа саспидар, йирсиб асккан - заан дап1ну, ц1ийиб арайиз адабгъну инсанар хъанара багъалу ву. Ц1ийибдиз хут1ил хъап1ну, думу дубзну, аъхю дап1ну сабпи мягъсул гъадабгъур вуди гъисаб дап1на вари халкъди бажаранлу табасаран шаир, писатель, драматург, дугъри ва жумарт юк1в айи инсан Абумуслим Пирмягъяммедович Жяфаров.

Абумуслим Жяфаров 1909-пи йисан Хив гъулаъ касиб хизандиъ бабкан гъахыну. Думу советарин сабпи мектебариъ урхури гъахыну ва культура бадали гъябгъюрайи женгнаъ иштирак шули савадсузвалихъди женгнаъ уч1вну. Советарин гъюкумат гъабшибси, дугъу аъхю гъевесниинди илим гъадабгъну ва табасаран ч1алниинди учебникар гъязур ап1баъ аъхю йишв гъибисну.

Сумч1урпи йисари А. Жяфаровдикан дагълу гъул таза бинайиина хпан женгнаъ айи пропагандист шулу. Хъа 1932-пи йисан дугъу партийный ва жара документар табасаран ч1алназ илт1ик1уз хъюгъну.

Гъадму йисан дугъу табасаран ч1алназ илт1ик1у «Гъуларин кандидат мектебарин программа», «Убзбан бадали тум гъязур ап1уб»,

«Зооветправило» ва жара брошюрир табасаран ч1алниинди удуч1ву сабпи китабар гъахьну.

Абумуслим Жяфаровдин литературайиз вуйи рякъра сумч!урпи йисари ачухъ гъабхьну. Дугъу ахю гъевесниинди ц1ийиб адлу ап1ури, иирсиб, улихъна гъябгъюз манигъвал сатирайиинд1 тандикъ ап1ури гъахьну.

А. Жяфаровдин «Сабпи къадамар» к1уру сабпи шиъратин гъварч 1933-пи йисан, ихтилатарин гъварч «Думуган ва гъамус» 1934-пи йисан, республикайин премияйиз лайикъ гъабши «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса 1934-пи йисан удубчГвну.

С. Михалковди к1уруганси, А.Жяфаровди «вахтнан т1алабариз яратмиш ап1увалиинди жаваб туври гъахьну».

Писателин яратмиш ап1бариз, сифте шиъратилан ккебгъну лап ахиримжи поэмийириина ва ихтилатариина гъяйиз, ихъ ахю Ватандин халкъарин дуствал улупуб хас ву.

Дугъу чан сифтейин эсерариъ ихъ миллетарин ч1ур даршу дуствал ва дидин бина - рабочийринна нежрбрарин сабвал улупура.

Кюгъне аьдатарихъди женг гъабхахъди сабси Жяфаровди ц1ийи девриъ вердиш шулайи зегъметкешарин ц1ийи гъиллигъар, хасиятар, дуарин ляхнар ва гъракатар яркъуди улупура.

Жигъил табасаран литературайиз шиърат гизаф ашра, ихтилатар, пьесийир ва жара жюрийир саки затра адайи. Му камивал арайиан адабгъбан бадали Жяфаровди хайлин зегъмет гъизигну.

Абумуслим Жяфаровди яратмиш ап1бариъ асас вуди дуствалин темайиз гизаф фикир тувра, жюрбежюр шараптариъ халкъарин дуствал фици мюгъкам ва яркъу шулаш, думу фици магълуб даршу къувватназ илт1ибк1ураш, бик1ура.

Школайиъ

урхурайи

баяр-шубар

А.Жяфаровдин

творчествойихъди яратмиш ап!барихъди 5-пи классдихъанмина таниш шула. Дурар «Хлинцтар кайи зиянкар» к1уру повестдихъди таниш шула. Эсер ученикариз къабул шула.

Табиаытдин гизаф юк1в али Жяфаров Табасарандин яркврарин мешебеги шулу. Ва му ляхниъ лихурайиган чаз гъябкъюб, алабхъуб, ахтармиш гъап1уб ц1ийи ихтилатариъ ачухъ гъап1ну. Дурарра «Хлинцтар кайи зиянкар», «Хюрчабан», «Биц1и геологар», табасаран литературайиъ жанр жигъатнаан тазадар гъахъну.

А. Жяфаровдин «Хлинцтар кайи зиянкар» к1уру повестди неинки табасаран литературайиъ, хъа гъацира дагъустан литературайиъ башкъа иишв гъибисну. Думу илимдинна аьгъю ап1бан жанриз дахил шула. Вари ихтилатариъ табиаытдин гюргег'вал улупура, дишихъна вардин гъисс жалб ап1ура ва думу уьбхюз дих anlyra. Дурагиъ табасаран литературайиъ сабпи раЖари вуди биц1идарин психология, хасият улупура.

Багъри ватандин мядрнар ва девлетар уьрхюз гъарсаб гъарин, гъарсаб ч1иви шейнан къимат аьгъяди шилетмиш дап1ну ккуун.

Вари повестдиъ ч1урдин ц1игъар,ничхар, гъюрар, сулар пуч ап1урайи хлинцтар кайи зиянкрихъди, люкърахъди женг гъабхувал давам шула.

Гъевеснан сюжет хюрч гъабхуб гъар терефнахъанди улупнайи гъевеснан сягънийири хъана мяналу anlyra.

Композиция жигъатнаан улхуруш, повесть саб-швнуб ктибурайи авторин ва хлинцтар кайи зиянкрихъди хюрч гъабхбан себебари сат1и ап1урайи саб-швнуб к1ул'инди вуйи ихтилатарикан ибарат ву. Гъарсаб ихтилат жа-жаради - ккудубк!у сюжетдин эсер ву. Душваъ тамашийин гъядисийир са-сабди гьюдоююра, драматизм гъизгъин шула ва гъарган ккилигурава: фу хъибдик1ан къяляхъна? Му повесть - устад художникдин гюзет ап1увал ву.

Зиихъ гъапиганси 1934-пи йисан А. Жяфаровдин «Думуган ва гъамус» к1уру ихтилатарин гъварч удубч1вну. Прозайиъ асас йишв кьюгъне аьдатар ва дидин къанунар тянкъид ап1ували дубиснайи.

«Думуган ва гъамус» к1уру ихтилатарин гъварчнаъ реализм, заан тафавутвалар, уъмрин шарт1ар, героярин яшайиш ва жара меселайир чпин ахтармиш'валий ачухъди улупура.

Ихтилатарин гъварч хъуб пайнакан дюзмиш дубхънайиб ву. Саб меселайиз - улихъдинна гъамусдин девир тафавутлу ап1баз - табигъ дап1найиб ву. Сумч1урпи йисарин литературайиъ думу мялум вуйи жилгъя вуйи.

Хтули чан халуйикан ктибурайи сюгъбат т1ап1найи Жяфаровдин сабпи ихтилатназ «Агъсакъал» вакил «Керим-халу» к1уру ччвур тувуз шулу.

Халуйихъди ухъу автори таниш ап1ура. Хтулин уариинди дугъан сурат рябкъюрахъуз.

Думу дагълу касдин мялум вуйи рябкъбан сурат ву. Къайд ап1уб лазим вуки, табасаран литературайиъ му геройин суратнан сабпи характеристика ву.

Керим халу гъулаъ гъарсаб ляхнин аъхю к1ул ву, гъаддихъди сабси, дугъан гъарсаб гъяракатра гъякъ ву.

Дугъахъна чпин месэлайириз дугъриди лигбан ва дурагъ гъял ап1бан бадали жара гъуларианра адмийир гъюри шулу.

Сабпи ихтилатнаъ Керим халу ягъурлу насигъятчиши улупна. Къурхулу гъядиса ихтилатнан анжагъ кьюбпи пайнаъ ачухъ шула.

Табиаътдин суратари ва хюрчаз гъязур шулайидарин гъяракатну урхурайир мюгътал дарап1ди гъитдар. Табиаът лишанлу ап1бан ц1ийи дакъатар, гюргег гвач1нин, хюрчабнарин табшуругъар тяйин ап1увал саб терефнаан, ч1уру ляхнин хабарар тувру къурхулу гъягъири, тмууну

терефнаан - дурари урхурайидарин фикир мугъаят апlyру.

Табасаран литературайиъ сабпи ражари вуди шилетмиш ап1урайи табиаътдин жанлу ап1бар -жигъил писателин аъхю хъуркъувал вуйи.

Халкъ хюрчаз гъягъювал автори гизаф устадвалиинди улупура. Жяфаровдиз, гъелбетки, дициб устадвал хас ву. Абумуслим Жяфаров ужур хюрчабан ва балугъчивалиин гизаф юк1в али кас вуди гъахъну.

Табасарандиъ сат1иди хюрчаз гъягъювал - аьдат ву. Сумчрап, хъадукран машкврар к1ули гъахбахъди хюрчра гъадму жергейиъ дивуз шулу. Халкъдиз хюрчкан гизаф альаматнан ихтилатар гъузна. Жяфаровди дурар чан эсерариъ мянфяльтлуди шилетмиш anlyra.

«Думуган» к1уру шубубпи ихтилатнаъра автори тяжуб шлу гъядиса ктибтура. Дугъу табиаътдин гюрчег пейзаждиъ дишагълийи жан гъадабгъуру.

К1ван бедбаҳтвал улупури, автори дишагълийин дерд пай anlyra ва дугъан барабарсузвалихъди женгназ дих anlyra. Дағълу дишагълийирин мелзналан думу дих ап!уб кюгъне аьдатарин бинайихъди гъабхру женгнан тема артмиш anlyra. Думу тема Табасарандин темаси ухдихъянмина айиб ву.

Ихтилатарин гъварчнаъ «Бутайин ихтилат» ччур тувнайи «ихтилатнаъ ихтилат» к1уру нагъилра ихъ фикирназ лайикълу ву. Дициб жанр табасаран литературайиъ аьдати дубхъна. Гизаф дюшюшариъ жавабар ва суалар, к1ваин anlpy суалар, диалогар шилетмиш дап1на. Месела:

- Буттай, улихъ заманайиъ гъулан беглари гъап1къан зулмар к1ваин илмияв?

Суал гъеебхъу Буттай гъагъидиси нефес хътабгъу, гъалин улч1вмар хъюхънихи на уч гъashi, шархълин к1урбар гъиришву.

Дурар инсанар дайи. Дурар жавраг вуйи. Дурарин вягши аъмлари,

тэмягъкарвалий из кыр бай батмиш гъап1нийи, - жаваб туву Буттай.

Мициб диалогди машгүулувал артухъ anlyra. Жяфаровдин устадвал гъаддий аки, ярхи ихтилатар дарап1ди, жикъиди ва гъаврий ахърганси, дугъу кыр жигъилин бахтсузваликан ктибура. «Чахъан ихтиярсузди» арайиз гъафи ккун хъувал девлетлу бегдиз къабул гъабхъундайи. «Кыр айлхъюри къар кас ишру вахтари» к1ван амриинди сар-сариз ккун хъузра ихтияр адайи, хъа сумчир ап1бан бадали, ккунидари бегдин ихтияр гъадабгъуйи. Гъаддиз сат1иди уьмур ккебгъбан бадали, ккунидар багъри юрдариан гъергүз мажбур гъахънийи. Жигъилихъ бегдин илхи хъубкънийи ва думу вягыпивалиинди гъарзарилан ккатГархънийи. Шуура дугъан къяляхъди чан жан гъадабгънийи. «Магъа ухъуз уьмри ва диин вакилар ханар - беглари тувуб» - к1уру гафар урхурайири социал тахсирлувалси къабул anlyra.

Ихтилатариъ фольклорин дакъатар яркъуди ишлетмиш дап1на. Думу тереф прозаик Жяфаровдин варит1ан гужли тереф ву. Жяфаровдиз табасаран фольклорин артмиш шулайи литературайин ч1алнан дакъатар, ва урус ч1алнаан гъадагънайи гафар гъаврий ахъруси ишлетмиш ап1уз айгъя.

Дугъан ихтилатариъ пягъливнарин, аждагъириин, дагъларин, ниарин образар халкъдин дердикарвалин ч1иви шагъидарси ишлетмиш дап1на. Халкъдин ч1алнаан гъадагънайи гафар ишлетмиш ап1убра рябкъюрахъуз. «Думуган ва гъамус» к1уру ихтилатарин гъварчнаъ дурар гизаф а.

«Жегъенемдиз ухшар вуйи йишв», «ули т1уб убчвиш дярябкъру йишв», «к1ваин алдру балайихъан чав ярхла ап1ри», «инсандин саб къаза улубкъуз хъюгъиш, инсан гъялак шул», «узуз дюн'я к1ару гъабхъну», люкънар: «чпи накъвдиъ ктидисри чпи», «швеэр, силар ишри чибкан»; тафавутлу гафар: «жегъенемдиз ухшар вуйи

гъарзаркъулар, луфриина люкъ алабхъубси, агъу удубзури айи маш»...

Багъри фольклор, табасаран ч1алнан девлетлувал ва мяналувал аьгъювали, заан художествойин устадвал айи авториз чан ихтилатариъ аку, гъаргандиз к1ваин гъузру образар яратмиш ар1уз хусуси бинайиин вардиз хас вуйи лишнар улупуз мумкинвал Туву. «Думуган ва гъамус» к1уро ихтилатарин гъарчну Жяфаров гафнан у стад си лишанлу гъап!ну.

Ихтилатарин гъварчнаъ «Гъамус» к1уро нагълар асас вуди къайд дап1на. Думу пайнан мяна асууллагъ жараб ву. Душваъ ц1ийи Ватан, аыхю тикилишарин уылке улупура.

«Гъамус Ватанди маш жибк1ура, кушар жюрхюра» к1уро метафорайиинди автори аыхю дигиш'валар мяналу anlyra. Улихъди зазарт1ан адру аранариъ гъамус юокийр битмиш шула, дагълариъ электростанцийр дивра. Дишагъли сарун жилирин ва диндин агъаваликк ккимдар, дугъу вилаятдиъ гъамус барабарвалин яшайиш ккебгъна.

«Гъамус» к1уро ихтилатнан къайда ц1ийиб ву. Ихтилат къаршу тафавутлувалин бинайиин дюзмиш дап1на. Месела:

- Накъ ч1ур дубхънайи, дут1найи дюн'я (караван-сарай) гъи дигиш гъабхъну, гъулар кюкю адабшвнайи багъдиз ухшар ву, бицГидар шадлу дестейиинди мектебдиз гъягъюра.
- Думуган, уылке гъванарин гъюрд вуйи.
- Гъамус - гьюкумат зегъметкеш халкъдин хилиъ а.
- Думуган - Керим-халу ва жара кулакарин, маллайириин, бегларин зулмикк ккайи.

Ва автор жаваб - су ал формайихъна ктуч1вуро:

- Гъи вари саб фронтдиъ ахъна.

- Фуну фронтдиъ?
- Социализм тикмиш ап1бан фронтдиъ. Думу фронт ихъ уьмур, ихъ метлебар, капитализмийн зин гъалибвалин фронт ву.
- Хъа ухъу гъап1ра?
- Ухъу ижми къадамариинди, къувват артухъ ап1ури, улихъ гъягъюрхъа ва гъамци жарадар.

Ихтилат дих ап1биинди, лозунгдинди ккудубк1ура:

«Вари думу гъаливалар зегъметкешарин женгнан натижа ву, ухъу гъаливал хъанара мюгъкам дап1ну ккунду!»

«Думуган ва гъамус» к1уру гъварчнан формайи - суалари ва жавабари - инсандин фикир дюзди ачухъ ап1уз мумкинвал тувра. Дициб къайда жикъиб, амма мяналуб, гъавриъ ахъруб ву. Иллагъки, драмайн эсерар яратмиш апШахъна думу форма сабпи лик вуйи.

А.Жяфаровдин реализмийн устадвал инсандин метлебар мишишатдин, гъурулушдин эдеблувалинна яшайишдин ч1уру альакъирий улупувал ву.

Думу гъурулуш инсафсузвалин шибрит1иин дюзмиш дубхънайиб ву. Бегдин хпири инсафсуз аյжали ьоогъне деврин къанунариз нянат тувра.

Гъаму ихтиларин гъварчниинди Жяфаровди реализмийхъна нубатнан лик алдабгънийи. Дугъу зулмин гъурулушдиъ инсандин къисмат улупурайи.

Гъаддиз кьюб гъурулуш чиб-чпихъди тевувал эстетика жигъатнаан ахю дигиш'валси къабул дап1ну ккунду.

Чан ихтилатариъ художествойин мяналувал бадали заан дережайиз удуч1ву Жяфаровди яшайиш улупбаъ чан ахю бажаранвал ачухъ гъап1ну. Гъаддихъди сабси, дугъу чан устадвалиинди халкъдин

яшайишдин исарт1ар ва агъалайири хасиятар дюзди улупну.

Автори ихтилатар саб-сабдихъди мяналу айлакъайинди албагну ва саб фикирназ - улихъдин ва гъамусдин деврар айкси тафавутвалиинди улупбаз - табигъ гъап!ну. Ихтилатарин герояр, дурарин хасиятар жюрбежюриндар, айламатнандар, саб-сабдиз ухшар дарудар ву. Гъарсаб жажаради гъадабгъу ихтилат ккудубк1найи художествойин эсери гъисаб ап1уз шулу.

Автори чан халкъдин яшайиш ужури айгъювал аян anlyra. Сягъна сягънайихъди ихъ улихъ миллетдин айдатар, яшайишдин хусусивалар, эдеблувалин ва рюгънан дакъатар ч1иви шулу.

Айхиримжи йисари гъидик1у А. Жяфаровдин эсерари табасаран литература хайлин артмиш гъап1ну, дииз ц1ийи темир гъахну, дурариъ ихъ деврин инсанарин образар яратмиш гъап1ну. Шаири айхиримжи йисари гъидик1у эсерариъ дугъян артмиш гъабхыи, заан устадвал, фагъмин деринвал, уч1рувал, зигъим рябкьюру.

30-пи йисарин айхирин политикаин субут дару тахсирнакк ккахъну, А. Жяфаровдин литературайин ляхин къаназ дийибгъну.

Табасаран литература тазат1ан 50-пи йисарин айхирариъ за хъуз хъюбгъну.

Зиихъ гъапиганси, А.Жяфаров 30-пи йисарин айхирин, саб тахсирра ктарди, ииц1уд йисан Сибириъ лагериъ гъахъну.

М. Горькийин «Италияикан ихтилатар» к1уру гъварчнаан, табасаран ч1алназ ихтилатар илт1ик1урайиган, душвак «яшамиш ибшри Италия» к1уру гафар гъидик1ну. Гъаму гафар багъна дап1ну, чан «дустру» (хаинкар касди) Жяфаров дустагъ ап1уз гъитну.

Гъаци гъабшиган, ииц1уд йист1ан гизаф А. Жяфаровдин литературайин ляхин къаназ дийибгъну.

50-пи йисари А.Жяфаров багъри гъулаз къяляхъ гъюру. Думу

зегьметнахъ тамарзу духьну ади шулу. Гъаддиз колхоздиз гъягъюру. «Дагестанская правда» (№230, 29/9, 1962 газетдъи колхоздин партбюоройин секретарь юлдаш С. Мердановди писателикан, «перо газгазихъди дигши гъап1урикан», гъибик1ну: «КПСС-дин ЦК-йин Мартдин (1962-пи йис) Пленумдиин гъулан миашат къат1иди за ап1уз къабул гъап1у къарази жаваб вуди, писатели перойин ерина газгаз гъадабгъуру, рабочий кабинет - хут1лин» - гъибик1ну дугъу.

А. Жяфаров гъарган абгури, рякъюъ гъахъну. Дугъаз алабк1у рякъюъди гъягъюз ккундайи. Хив А. Жяфаровди, сарпирди, арфаниир дурзну, дурарикан бегъер гъадабгъу.

Дустагъди гъаши вахтирикан Жяфаровдин творчествойиъ шил гъибтну. Сибириъ лагерариъ гъахъи вахтнакан, алдаънайидарикиан, гъагъи уъмрикан дугъу чан варит1ан тясирул эсериз «Накъвдиль концерт» к1уру повестди гъибик1нийи.

Гъаз Жяфаровди чан эсериз «Накъвдиль концерт» к1уру ччур тувна?

«Накъв» писатели дустагъдихъди, Сибирин лагерарихъди тевра.

«Концерт» - дустагъди гъами гъядисийрихъди тевра.

«Накъвдиль концерт» автобиографияйин эсер ву. Му эсерихъди ииц1усабпи классдин ученикар таниш шула. Фици вушра автобиографияйин эсери баяриз гизаф аыхю тясирул тувра.

Писателси думу жара жанриириин эсерарра гъидик1ну. Думу аыхю, адлу, бажаранлу шаирра, драматургра ву. Дугъан шиътар ва поэмийир аыхю гьевесниинди, тясирулуди, юк1в хъади урхури шулу ученикари. «Дарч1иди кивур» - 8-пи классдиль программайиинди гъябгъюра «Дарч1иди кивур» поэмайиъ совет деврин эскерин гъунар, ватанпервервалин гъисс, дугъан гъалибвалин дуб ачухъ anlura.

«Эреллер» поэмайиъ сикин дарди кьюгъне аьдатарихъди

гъябгъюрайи женг улупура.

Жяфаровди хъана гужли, уткан, уччуу шиърар ва поэмийир гъидик1ну.

Поэзияйин эсерарилан гъайри Жяфаровди драмайин эсерар гъидик1ну. «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса табасаран литературайиъ асла ц1ийиб ву. Халкъдин тариҳдиъ ва культурайиъ думу сабпиб ву. 1935-пи йисан Даггизди Варисоюздин писателарин союздин съездиз тялукъ вуди милли ч1алариинди ужуб эсериз конкурс мялум гъап1нийи. А. Жафаровдин «Муч1увалиан акувализ» к1уру пьеса премияйиинди лишанлу гъап1нийи. Пьесайъ табасарандин гъякъикъатдин гъагъи вахтарикан саб вахт-революция къурмиш ап1урайи вахт улупна.

Гъаму 2009-пи йисан А. Жяфаровдин 100 йис бабкан гъашихъанмина тамам гъабхыну. Гъайиф, 60 йисант1ан умур тувундар А. Жяфаровдиз. Эгер, ц1ибсана умур тувнийиш, дугъу хъана гизаф эсерар дик1уйи. Чаз туvu умриъра дугъу гизаф ужудар, адлу эсерар гъидик1ну, ва дураг ахю аыпкъниинди халкъари урхура.

Дицдар инсанар даималу ч1иви инсанар ву.

1969-пи йисан писатель ихъ арайиан гъушну, амма дугъан ччур ва эсерар ихъ арайиан дургудар.

А. Жяфаровдиз табасаран фольклорин жюриир ужуди аygъяйи. Дугъу табиаитдикан фольклорилан ахю аыпкъниинди к1уру гъевес айи. Халкъдин мяълийирихъна, нагъларихъна ачухъ ап1уз читин, саб фициб-вуш ахю мюгьюббат айи. Халкъдин яратмиш атШар дугъу Дагъустандин вари халкъарин девлет вуйиб гъисаб ап1уйи «Эреллер» (Дюрхъян сир) эсериъ дугъу халкъдин мелзナン яратмиш ап1бар ахю устадвалиинди имлетмиш гъап1ну. Дурагин бинайин Сейрандин швушв хругандин мяълийир ва милар яратмиш дап1на. Поэмайъ аясрарин фольклорин ашкъвар мяълийирна табасарандин

литературайин шибрит1диъ гъван ипну, дидин эсериъ халис художественный устадвал багъиш гъап1дарикан сар вуди дюзди гъисаб anlyra.

Хъубпи классдин табасаран литературайиъ му деврин эсерар лап ц1ибт1ан улупну адар: М.Шамхаловдин «Биц1и ватанпервер», П.Аслановдин «Теклиф», Ш. Шагъмардановдин «Гатдин чиркв» А. Агъмедовдин «Хъадукар», «Ригъдин нурарихъди» ва гъ.ж.

Школийиз вуйи программайиъ М. Шамхаловдин «Баркаллудар», «Биц1и патриот», «Хъадукра», «Улдугну гъибихъу бахт», «Гъалибвал», роман «Чирагъ нирин дерейиъ», «Къаби Гъясну гъап1у ихтилат» ва ж. улупна. Мидланна гъайри сабшвнуб ихтилат классдиан гъирағъдиль урхуз тяйин дап1на. Дурагикан гъарубдикан жа-жаради улхуз мумкинвал адрувализ лигну ухьу хъубпи классдин хрестоматияиъ тувнайи «Биц1и ватанпервер», эсериз лигидихъя.

«Биц1и ватанпервер» к1уру шиърин-поэмайин анализдихъ. хъюгъяйиз мялимди урхурайидар шиърин мянайин гъаври ахънаш, аъгъю дап1ну ккунду. Эгер урхурайидар бегъемди гъавриъ ахъну адарш, мялимди шиир чав дубхну ккунду, шиир урхбалан къяляхъ мялимди биц1идар гъаври ахъувал тасдикъ ап1бан бадали саб-швнуб суал тувру.

1. Му гъядиса фила гъабхъиб ву?
2. Советарин Союздиин фашистар алархъну к1уру хабар гъеебхъган, совет инсанари фициб жаваб тувний?
3. Гъаз шаири «Баб-Ватан» убхюз к1уру гафар ишлетмиш аплур?
4. «Хайн душман», «пис ният» ибарийр ишлетмиш ап1ури, душмандикан кидибтай!
5. Шиъриъ к1улин игитрин сурат улупру ц1арап; агай. Фицдар

текрар шлу приемариинди биц1и игит гъайгъушнаъ айвал улупна?

Эгер урхурайидариз жавабар читинди алахъуреш, мялимдихъан дурагиз кюмек ап1уз шулу. Мисалназ: Собрание ккудубк1бахъан Гъурбан «хил ккивну шархълиkk, деъну имии».. Чин айвандихъра думу «шархълиkk хил ккивну деънайи»..

6. Гъурбну дявдиз фициб кюмек туврайи?
7. Сарун фицдар ватандаш'валин лишнар ка Гъурбнак?
8. Гъаз дугъу тамашийирин ваҳт дар к1уру?

Суалар, гъелбет, жара саягъ дивузра шулу. Суаларинна жавабарин метлеб урхурайидариз аygьювалар тувуб ву. Урхурайидариз шиир аygьювал ачухъ гъабшиган, игитрин шикил ачухъ ап1бан ляхнихъра хъюгъюз шулу. Урхурайидарихъан санурихъан ватандаш'вал, зегьметниин юк1в аливал Ватандиз буржлу духыну ккунивалин гъаврий ахънайивал ва жара хасиятнан лишнар фикирназ гъадагъну жигъил игитрикан ихтилат ап1узра шулу. Хъа хулаз тувруган, урхурайидариз; шиир сесниинди гъисс ар1пу саягъ убхуз дубгъай дупну табшурмиш дап1ну ккунду.

Шиърикан вуйи ихтилат ккудубк1ури, жигъил ватанпервер Ватанди ва халкъди фициб чухсагъулиинди тебрик гъап1нуш, гъаму къат! гъурхиш аygью шул:

Ихъ игит Гъурбнан,
Зегьметар аяян
Шулу халкъариз.
Гъам фронтариз.
Гъурматлу кагъзар
Гъюри шул бализ.
Гъурбнан мухриин
Медаль «Зегьметдин»
Рябкъюра, лигай!

Му ихъ игит бай
Гъурбансир хъупаз,,
Лап фикир тувай,
Аферин увуз,
Ккуни бай учуз!:
Яв му зегъметар
Гъич дургрудар дар;.
Увкан халкъ, Ватан,,
Рази ву, Гъурбан.

«Биц1и ватанпервер» к1уру шиъриъ улупнайи ч1иви нумунайи урхурайидарин к1ваз гъис дараp1уз мумкинвал адар. Урхурайидариз чпин абириин, багагълуйириин арайиъ дявдин иштиракчийр к1ваина хурзу.

Гъаци вуйиган, «Биц1и ватанпервер» мялимдихъан урхурайидариз ватанпервервалин тербия тувбан ляхниъра ишлетмиш ап1уз шулу. «Биц1и ватанпервериъ» шаири дявдин вахтна саб гъулаъ биц1ибали фронтдиз кюмек ап1бакан кидибтна. Амма му гъядисайиъ далуйиъ айи вари халкъдин игитвал рябкъюру. Миллионариинди дишагълиири, къабидари ва яшнаккна хъуркъну адру биц1идари дявдиз душнайдарихъанди зегъмет зигурайи. Ихъ уълкейин урхурайидари дарсарихъан фабрикариъ, заводариъ, колхозариъ ва фермийириъ ляхин ап1ури, фронтдиз чпихъан шлу кюмек гъап1нийи³⁷.

Шамхаловди дявди гъаши игитваларикан, биц1идарикан, халкъдин зегъметнахъна вуйи ашкънакан, багъри гъулкан, Ватандикан хайлин шиърар кадагъну. Амма, къайд дап1ну ккундуки, дугъу чан асас къувват прозайн яратмиш ап1бариз туври гъахъну.

Дугъан «Чирагъ нирин дерейиъ», «Дюзмиш гъабхыи дере» к1уру романари табасаран литературайиз ахъю къувват тувну.

³⁷М. Юсуфов. Школийирий табасаран литература агъю ап1бан бязи меселейир. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1982.

Романариъ гъягъюрайи гъядисийир гъулариъ гъулан миашат колективламиш ап1ру, яни, колхозар тешкил ап1ру вахтари гъахьидар ву.

Дураг гъяракатниинди улихъ гъябгъюрайи тарихдиг архъна. Хъа дурарин игит хасиятариъра чпи дюн'яйиз адаънайи сикинсуз вахтнан лишнар уч1вна.

Гъякълуди улупнайи халкъдин умрин гъяракатар, совет ватанпервервалин лап деринализ душнайи ччивар, обществойин ужударстар фикрар, ишигъламиш ап1уб Шамхаловдин яратмиш ап1барин таза хъуркъуваларикан—къайда ву. Му къайдайи романар дик1рурин таза хъуркъувалариканси табасаран литературайира социализм реализмийин къайдайир алью дап1найиваликан шагъидвал anlupy.

Шамхаловдин романдин хъуркъувалар ва камивалар таза гъякъицат таза художествойин къайдайииндиг улупбаъ рякъюру. Дугъу гъубшу деврин гъяракатар, ватандин дяви социализм реализмийин къайдайииндиг улупну.

Автори ц1ии умур тешкил ап1урайи коллективдиз алахъу читинвалар диди гъазанмиш гъап1у хъуркъувалар, рякъюъ гъелелиг имиди гъузу камивалар вари ачухъди улупну. Гъаддиз романдин халкъдин гъубшу деврин умрин ч!иви пай пуз шулу. Диди урхрурин улихъ думу вахтнан умур гъати рангариинди яратмиш ап1уру.

70-пи йисариъ Шамхаловди «Женгчайир» ва «Дагълариъ т1урк1бар» к1уру чан ахиримжи повестар гъидик!ну. Му повестариъра Октябрин революция хъайиз ва дидин къяляхъ гъахьи гъядисийир ат1агна, Мидланна гъайри, му эсерариъра Шамхалов чав кадабгъу колхоздин игитарикан вуйи темайиз вафалуди гъузра.

Зиихъна дибик1найи М. Шамхаловдин романарикан вуйи ихтилатну ухъу саб-швнуб суалихъна хуру. Анжагъ дарс мялимдихъан

жюрбежюр саягъариинди дюзмиш ап1узра шулу.

Зиихъ ухъу къайд дап1найи М. Шамхаловдин яратмиш ап1барин хусусиятариан мялум шулаки, писателин ч!атху прозайн эсерари табасаран литературайиз социалист реализмийхъна вуйи рякъ ачухъ ап1бать ахю роль уйнамиш гъап1ну.

Хъубпи классдин хрестоматияйъ М. Митаровдин му йисарин эсерар улупну адаршра, М.Митаровди му йисари табасаран литературайъ зурба роль уйнамиш гъап1ну. Мут1алиб Митаровдин ччурнахъди табасаран литературайъ лиро-эпический ва тарихдин поэмийр, философияйин лирика, халкъдин тарихдихъна илт1ик1увал арайиз гъюб аылакъалу ву. Дугъян яратмиш ап1бар биографияйихъди ахтармиш ап1уб лазим ву.

Совет деврий Къ.Рамазановдиз, М.Къурбановдиз,
Ш.Шагъмардановдиз, Гъ. Альмурадовдиз, Ш.Къазиевдиз,
Ю.Базутаевдиз, П.Къасумовдиз, Ш.Гъядидовдиз, Гъ.Гъусейновдиз,
Гъ.Гъяжиевдиз, А.Альгъедовдиз, А.Ханмягъяммедовдиз (урус
ч1алниинди бик1ур) ва жарадариз литературайин институтдиъра урхуз
мумкинвал шулу. Дагъустандин писателарин Союздиъ гъаммишанлугъ
вуди табасаран литературайин секция либхуз хъюгъру. Поэзияйъси,
драматургияйъра 50-70-пи йисарин уьмрий гъashi 'валар ат1агуз
хъюгъну. Гизафси обществойиз лазим вуйи образ тартиб ап1увализ
артухъ фикир тувру. Литературайинна фольклорин проблемийр артмиш
ап!увал гъати 30-40-пи йисари А.Жяфаровдин, М.Шамхаловдин
артмиш'валариз кымат диври артмиш ап1бан материалар китабарин
гафнан макъалийириз дахил гъахъну.

Табасаран поэзия артмиш шулайи гъамусдин Дагъустандин
литературайин ва экономикайин улихъна дубшнайивалихъди аылакъалу
гъабхъну. Халкъдин уьмур, жамяльтлугъ фагъум за хъпахъди халкъдин
яратмиш'валарин гъевесра за гъабхъну, гъаддихъди сабси эдеб, гъир'ят

заан дережайиз хури, инсанарин психология улупну ккуни месэла улихь дугъубжвну. Шаирар вуйи А. Жафаровдин, М.Митаровдин, М.Шамхаловдин, Къ. Рамазановдин ва Ю.Базутаевдин, Ш.Къазиевдин, М.Къурбановдин, Ш. Шагъмардановдин, П.Къасумовдин, П.Аслановдин ва жарадарин творчествойиъ гъийин деврин проблемийиз гизафси фикир тувра.

Халкъдин тажрубайихъна, айсариинди гъадабгънайбдихъна, геройин гъиллигъ, дугъан фикрин философияин тереф за ал1уз сикиндарди илт1ик1ура.

Лирикийин асас лишан думу "фагъумдин лирика" хъуб ву. Фагъум тарихарин сяргъятариан ва гъядисийриантине ухтиси ут!убччуру, фагъумди гъушу дявийр улихь рякъюри ч1ивиди дерккру. Гъадму жюрейин фагъумдин сюжетдин ц1арап М.Митаровдин деврин поэзияиъ ккудубк1айиз гъац1къял дебисну гъябгъюра. Фукъан Митаровдин поэзияин тематика яркъу гъап1ишра, фукъан творчествойин жергейин к1алиб дигиш гъап1ишра, дугъан шиъратиъ дявдиан касдин хажалатнан фагъами агъавал алпурал:

Муч1у гъул сакит ву гъаргандиз,
Апрелин к1улариъ мич1ал ву гъава;
Анжагъ ялгъуз акв рябкьюи ц1умгъялси,
Му гъулац ярхлаан гъилигу вахтна.
Вахтар к1уреш, духьну айи гъац1ийишвар
Вари архаин духьнайи вяда вуйи:
Ккудук1ну адайи мегъел аыхълушнар
Бабарин юк1вариъ дерд ц1иб адайи.
Йиз хлий айи гъясайи абгури жил,
Гъушза узу ц1умгъял аквнахъна думу,
Лигуреш, гъари шархъликк ккивну хил,
Шулу хъаран улихь ялгъузди деъну.
К1улар хъаърайи дугъу, рибгъури рюкъ,

Сефил сузийр кумгъриан завуз гъаъри.
Улариан чан рубзури айи нивгъ,
Чан айи-адру бай к1ваина хури.

(«Бабариз рякъюра нивк1ар»)

Гъийин йигъян дявдин ва дидин иштиракчийрин гъякънан месэлайир лапра уч1руди дугъужвна. Халкъдиз дявди туvu бедбахт ктарди, совет халкъди дявдий гъап1у игитваларилан ц1ар алдатну, гъи к1ура Яна, к1ура гъи, Сталиндин гъалат1 вуди халкъдин нуфус гизаф арайиан гъушну, шлихъан дураги жанаар туvu, саб гафниинди, гъийин халкъдин фагъмиъ куч1лин синигъ ипну, халкъ ахмакъ ап1уз чалишмиш "тарихчийрра" арайиз дуфна³⁸.

Дугъриданна, тарих ккунибси гъулайди кник1уз аygю устийир ц1иб дар, амма дураги чиб гъадму вахтна дявдий гъашидарин йишв'ин дерккну, дидин гъядисийир, халкъдин игитвал, фашистариин гъалиб духьну ккунивал фагъумдиз хуз даккунди рихшант ап1уз чарийр агура. Гъаци вуйиган дявдин деврий гъашидарин фикрап аygю дап1ну, думу ватанагълийиризийириз дериндиан дюз кымат туубу варихалкъдин гъи асас вазифирикан саб шула. (Зиихъ къайд дап1найи "тарихчийр", дявдиккан фу чара дап1нуре чин к1ул ккадабгъуз миж кади гъаши касарикан ясана дурагин тухмарикан шул). Дявдин къялхъян вуйи читин йисарин шаирари, писателари чин эсерарий инсандин девлетлу к1ван аylам, фикрин дережа, дугъривал, гъюбхю женгчийрин рюгъ, чин произведенейириз хури шулу, - гъамцдар герояр ву табасаран шаир М.Мигаровдин эсерарин игтарра. Магъа дугъу чан сабуну шиърий дявдиан хъадакну дарфи веледарин бабарин язухъ зигури, гъира чан веледдиз ккилигурайирин дерд ухъухъди пай ап1ура:

Курк1ну ккунди чин улар баярик,
Ккилигура бабар гъира баяриз.

³⁸ Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.

Хаинари ң1ийир керчри а дявдик,
Хъана зулум алап1уз ккунди бабариз.
Ккунду гъи гъарсар кас лап гъаври духьну,
К1ваълан гъадраъди гъушу думу вахтар:
Ислягъвал дюбхну ккунду, гюзчи духьну,
Бабариз дярякъюз сарун пис нивк1ар.

("Бабариз рякъюра нивк1ар")

Митаровдин му йисари гъибик1у лирикайин поэзияйи ухуу хъана ккудушу вахтарин йигъарихъна дурхну, ң1ийи к1улт1ан ярхла гъядисийириз гъийин улариинди лигuz гъитра. "Иран хараб" (1968), "Ифдин гъарзар" (1973), поэмийириъ му ачухъди рябкъюра. Йирхъц1урпи йисарин аъхирариъ табасаран литературайиз хъанара яркъу сюжетдин А.Жяфаровдин "Эреллер" поэма ачмиш гъабхъну, думу йисар Жяфаровдин творчествойиъра бегъерлудар гъахъну.

Гизаф къадар шиърар ктарди "Чийир" (1959), "Дарч1иди кивур"), "Бегъерлу йис" (1967), "Уьмур бадали" (1969), "Мавзолейиъ" (1968) поэмийир, "Спичкайиъ айи холодильник" ихтилатар, "Бид1идар" к1урү ихтилатарин гъварч (1965), "Хлинцар кайи зиянкар", "Закурин рякъ" (1964) повестар, ккудубк1уз дарши роман «Накъвдий концерт», "Таригъули (1967) пьеса ва жара эсерар гъидик1ну.

Жяфаровдин эсерар заан идеяйиндар ву. Гизафси писателин вари произведеныйирин девриъ ихъ общество улихъна гъяракатарихъди, табасаран халкъдин уымрихъди айидар ву.

Поэмайиъ фольклорин эсерарин гъурулушдиз хас вуйи къайд ишлетмиш дап1на: махъвракси, габнариз сат1иди сариз бай, риш хъуб, девлетлуйирин ва касибарин хасиятар к1ару рангариинди улупуб ва ж.

А.Жяфаровдин бик1барий Ватандин Алью дявдин темайи зурба иишв бисура. "Чийир", "Дарч1иди кивур" поэмийириъ, саб-швнуб шиърариъ дугъу ватанпервервалин гъиссар ихъ уълке фашист

душмнарихъан уьбхру гъунарлу касар улупбиинди ачухъ апурा. Дугъан поэмийир шаирвалин къайдийириинди дидик¹на³⁹.

"Чийир" к!уру поэмайиъ Ватандин Аъхю дявдин йисари гъабши урус халкъдинна Кавказдин халкъарин дуст вуйи учительница Марияйин ва дирбаш, к!убан зегъметчи дагълу Зейнабдин образдинди улупна. Диdiъ шубуб пай жара апурा; ислягъ зегъметдин дявдин улихъна йисар, вари совет халкъдин гъахури гъаши гъизгъин дявдин йисар ва дявдин къяляхъна вахт шикиллу гафариинди шаири сабпи пайнаъ Марияйинна Зейнабдин, Василийинна Гъайдран уьмрихъ ва марцци зегъметнахъ хъайивал, дурагин баhtavarval уьмур адлу апурा. Шадлу гъискар деринди улупуб метлеб вуди, дугъу поэмайиъ Марияйина Зайнабди биц¹идарин шинтахъ арпру мяълийир хура, дурагин уьмрин, чpin чирккварихъ хъайи псинч!¹арин гъайгъушнарихъди тевра. .

К1ваин ализ: Зайнаб, Мария шадди
Псинч¹ариз лигури шуй, аylхъюри.
Баб дит¹ибхну айвандиккна хъубкъиган,
Мукъаъ гъатху гъямгъямарра рякъюйи.
Псинч¹ шадди баяриз ип¹руб тувну,
Ярхла дагъдин к¹ак¹арихъна т¹ибхуйи.
Марияна Зайнаб дидиз лигури,
Чpin биц¹идариз лай-лай урхуйи.

Хабарсузди гъафи къурхуллу дявди аку мяълийир ва шад мукъмар ч1ур апуре. Ватан уьбхбан бадали кьюриддин жиларра «ц¹ийир кархыну ургурайи йишваз» гъягъюру. Му эсериъ халкъдин арайиъ айи дуствал, багъри Ватандихъна вуйи ккунивал марцциди ва ачухъди улупура.

Йирхъц¹урпи йисарихъанмина табасаран литературайин арайиз

³⁹Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

ц1ийи шаирарин сесер арайиз гъюз хъюгъру: Къ.РамазановДин, Шамил Къазиевдин, Юсуф Базутаевдин, Муслим Къурбановдин, Шагъвелед Шагъмардановдин, Пирмягъяммед Къасумовдин, Пирмягъяммед Аслановдин, Багъир Ражабовдин, Гъюсейн Гъюсейновдин ва жарадарин. Дуарин творчествойи саб терефнаан багъри литературайин аьдатар давам ап1ури, тмуну терефнаан - ц1ийи идеййир хуру.

Му йисари жигъил писателарихъди республикайъ гизаф ахю серенжемар, гъар йисан совещанийир, семинар, гъахури, ужударстар произведенейир ерли ва республикайин печатдиъ, журналариъ чап ап1ури, гъаддихъди сабси гъарсариз чан хусуси маш улупуз хайлар мумкинвалар шулу. Гизафдарин эсерар сат1иди вуйи "Тазар" (1975), "Чирагъ" (1976), гъварчариъ, "Аку ц1адлар" (1977), "Ярхла рякъ") Ш.Къазиевдин; "Бахтлу хияларин вахт" (1977), П.Къасумовдин; "Ахсрар"(1974); "Хъадукран мархъ" (1976), "Умрин гъар" (1979) Ю. Базутаевдин; "Къюбпи баҳт" (1979) Ш.Гъядидовдин; "Чархачи" Ш.Шагъмардановдин ва гъ.ж.; Муслим Къурбановдин, Малик Гъясановдин, Абумуслим Альгъимедовдин, Гъюсейн Гъюсейновдин эсерар сат1иди вуйи шиъратин гъварчариъ чап ап1уру.

Гъамци саб зиъланди ктухбииинди вуйи табасаран литературайъ, фукъан жигъил яратмиш'валарин къувватар арайиз гъафнуш ухъуз рябкъюрахъуз.

Жигъил шаирари литературайин чин ахюну вакиларихъан ужуб билиг гъадабгъну, халкъдин рюгънан ирснахъна вуйи материал убхюри, багъри литературайин успагъи удукъру къувватар чап ап1уз хъюгъру.

Тематика жигъатнаан литературайиз гъаржюре мянайин шиътар ва яркъу эсерар гъюз хъюгъру. Дуарин арайиъ асас иишв халкъдин эдеблуваликан дидик1найи эсерари бисура. Думу темайиз гизаф шиътар дидик1на. Думу темайикан вуйи Ш.Къазиевдин шиътариз

фикар тувхъа. Ш.Къазиев ихь литературайиз 60-пи йисарин аххирий ачмиш гъахъну. Дугъан шиъратин гъварч 1976-пи йисан удубч1вну. Гъварчнаъ айи шиъратиз гъилигган, гизафна-гизафси эдеб, намус уъбхбан тереф бисури, автори чан вари чалишмиш'валарин къувват гъарсаб келимайин к1алиб успагъи хъуз жалб ап1ура ва гъаддихъди сабси шиърин асас гъурулуш уъбхюри, мяна гъавриъ ахъуз гъулайди шлуб ву.

Гъаму терефнаан "Жил ва инсан " к1уру шиир улупуз шулу. Диdiъ тевбар, аку метафорар ва хайлин поэзияйин дакъатар, Жилин успагывал, инсандин къисмат ва дугъан ижми сабур удупбан бадали духна. Шиъриъ классический жанрариан вуйи произведенйиrin персонажарра текрар ап1ура:

Йиз багъри Жил,
Йиз аъзиз жил, к1ван мурад,
Эгер вари
Уч гъап!иш яв хажалат,
Аълам абц1ур,
Ургубан ац1ур аършар...
Фици думу
Сир инсандин к1ваъ убшна?
Аъзиз Инсан,
Читин дарин яв къисмат!
Наънан вуяв
Гъадмукъан зурба къудрат?
Даршиш Данко
Дарин бушу ихтилат,
Хъа Прометей Вуйин яв гъякълу сурат?

Шиърин аххириъ, вари эсерариъ ч1ивиди ва сабурлуди рябкъюрайи жилиз шаири суал тувра, ва думу суалназ жаваб ухъу - ч1иви ва фикир тувнайи инсанди тувур к1ури дугъан миж ка.

Инсандин
Дубхъну ава ихтибар,
Ивну хилий
Зурба гьюкум ихтияр,
Амма фу-вуш
Тувуз гъубшну яв к!ваълан –
Ачухъ рякъюъ
Гъаз ургру ув'ин инсан?

Шаири гъарган абгурайи ц1ийивал, к1алиб тяжублудар, фикрикк каърудар ву. Дугъу ишлетмиш ап1урайи аллегорияйинди инсандин гъяракат ва хасиятар жара тадарукарилантана, гъиссарилантана гъавриъ т1аъра. Ишлетмиш ап1урайи поэзия вари дакъатари саб мянаихъна хура: инсан халкъдин гъуллугънаъ хъуб урхуайриз швнуб сабан чан, ялгъуз чан шаирин ч1алниинди к1ваин ап1ура ап1ура.

Яваш дарди ебгури ава мухриъ,
Сикинсуз тки, фу пуз ккундувуз узуз?
Дарш жакъвлизси, йибт1найи муч1у кьефсиъ,
Азад дубхъну ккундунуз завуз т1ибхуз?
Даршиш "дурп-дурп" ап1ури биц!и аълим,
Дюзмиш ап1урана жини аъламат?
Сарин к1вазра гъамусдиз дарфи мяъли
Хабарсузди увуз дубхънайн къисмат?
Фу гъюрухъа му яв мяълийин гъурд'ан?
Шулин дидхъан жилин дерд ап!уз яваш?
Фукъан гужлиб вушра, ширин бенданакан
Шулин гаш'ан йик1урайириз лаваш?
Уъбхюраву дердер-къазийирихъан мухри,

Курк1уз гъитдар мик1ар, мархъар, ригъ, аяз,
Амма уву агурава дердер вари
Наан? Фила? Шил'ина гъафну вуш? Гъаз?
Ккебехъна юк1в, аыгъ ап1ури дерд вари,
Хажалат абгура наан ашра чаз...
Йишвди-йигъди ебгури кубсра мухрик
Къабул дарди сикинвалий айи баҳт...
("Яваш дарди ебгури ава...")

Дявдин темайихъна дарфиidi гъузу шаир бажагъат шул. Учв
бик1урайи автор дяви гъябкъюр вушра-даршра дявдин бала вардиз
кубк1ну, гъаддиз дявидкан дарпиidi гъузуз гъашир ц1ибра адар.
Гъамусдин деврий, гъубшу дявдин йисар к1ваина хури, Къазиевди чан
шиъратиъ жигъил насил вердиш ап1баз фикир тувра. Дугъу дявиди туву
зийнарр гъамци к1ваин хура:

Вахтарик иццру шулу дявдин зийнар,
Вахтну дурап сагъ аплуру явашди.
Амма вахтнахъанна сагъ ап1уз шулдар,
Дявдин зийнар, эскру гъахи чан к1ваъди.
Гъамус эскер къаби духъна, чан худлиз
Махъвар аплура дугъу гъюркан, сулкан...
Гъаз ккебехънайк1ан думу, к1ул дап1ну ис,
Худли гъапиган: - Кидибт узуз дявидкан!

Шиърин ахьириъ къаби эскру худлиз дюзи жаваб тувра:

Гъарах, йиз бай, тамшир ап1уз вахт дубхъна,
Дявдин тамаши Семедрихъди ву ап1ин.

Ш.Къазиевдин сабпи раЖари удубч!ву китабдий поэма а. "Klapу
арс» - гъамциб ччвур иливну автори чан эсериин. Му поэма "Мани р
гъарзар", "Барсик1ай", "Нит1ариikk пир", "Ямисат", "Нивк1" к1уру
паярикан ибарат шула.

Поэмайн сабпи пайнаъ ватан душмандихъан уъбхбан женгнаъ улупу игитваликан бик!ура. Му ургур чвийрикан ва сар чуччукаан вуйи ихтилатнаан аыгъю шулу. Поэмайн ккудуубк1ру пай «Нивк1» Душваъ шаири гъаши гъядисийрикан чан фикрар улупура, Табасарандин тарихдикан бик1ура⁴⁰.

60-пи йисарин табасаран литературайин яратмиш ап!барик ва думу артмиш хыпак Къ.Рамазановдинра аыхю пай ка. Дугъан поэзия ч1ал гъииди гъавриъ шлуб ву. Дугъан сабпи шиир ягъч1вурпи йисарин къялариъ чап гъап1нушра, асас бик1бан аыхю бегъер йирхъц1урпи йисариз къайд шула. Къ. Рамазановди табасаран литература швнуб-саб терефнаан девлетлу сюжетарихъди, идеийрихъди, темийрихъди заан бик1бан устадвалиинди девлетлу гъап1ну.

Думу вахтна чав хайлин яратмиш гъап1у ва чапдиан удучв1найи китабарик "Аку умуд" к1уру китабди лайикълу йишв бисура. Диidiъ уымриъ алахъурайи жюрбежюр нукъсанвалар тянкъид ар1ру эсерарра а. Хъа мюгьюббатдикан вуйи шиърари табасаран поэзияиз деврин мукъмар хура, Востокдин поэзияиз хас вуйи «газел» дугъу ихъ ч1алнаъра мюгъкамди ишлетмиш ар1уз шлувал субут ар1ура!

Мак1ан узуз: Гъаз лигурва ацагну?
Лигбаъра чан меъли къастар шулдарин?
Мюгьюббатнан ялав машнаъ ат1абгну,
Аьшкънан эвел ишаратар шулдарин!
Мурслин са-саб гугар кахъри убхури,
Гъалвик кюйир - альаматар шулдарин!
Кьюр кас дусну са-сабди гаф улхури,
Сяътар'инди хуш сюгъбатар шулдарин!
Къабул шули саб гъиллигъ гъи, саб закур,

⁴⁰Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

К1ваз нур хру мюгьюббатар шулдарин!
Хъа аышкъ гъабшиш рякъ дибрихъру пис яркур,
Ккудуку1ру аьзиятар шулдарин!
Аьшкъну ккагъну айир духъну пашман-кур
Шархълиkk хилар ккивру вахтар шулдарин?

Жара жанриирихъди сабси дугъу табасаран литературайиъ иирхъц1урпи йисарин эвелариъ сарипи вуди басня хувалира ихъ литература авадан шулу. Дурагиъ инсанарин жюрбежюр гъии дару гъиллигъар дериндиан гъавриъ ахъруси рихшант аптура.

Табасаран литературайиъ, гъайифки, сатирайин эсерар гъелелиг ц1ибт1ан адар. Гъеле ихъ литературайиъ гъацдар произведенейир алахъуруки, тамам ккебгъну ккудубк1айиз зарафатнан, урхурайири инч1 рибшвру гафкъан ктрудар. Къ. Рамазановдин эсерариз дициб нахуш'вал аьгъдар, дугъу табасаран литературайиз духовнай сатирайин ва юморин шиърати йирхъц1урпи йисарин литература думу наан саб хайлин заан дережайиз адап1ну. Магъа гъамцдар шиъратин ц1арари.

Учв гьюжаткар ва абдалур
Хъпаз лигну Мазнан Гъяжи,
Гъуландари лак1ам тувур
Байдимиди мугъаз "дажи".

Эвлемиш хъпан къяляхъ, хпирии тягънийир ерхъури, Гъяджи гъуландар уч дап1ну, чан лак!ам алдагъуб ккун аптуру. Дугъаз ц1ийи лак1ам тувру: "Гъудугъ". Шад духовнай жилир дяркъну, хпири к1ур:

– Эй дивана,
Нягъякъ харжар гъап1да уву.
«Гъудгъикан» сад йислан хъана
Ахю дубхъну, "дажи" шулу.

("Гъудугъ" шиир)

Къ. Рамазановдин "Klapu хинк1ap", "Авам" к1уру ва жара

шиъариъра му жюрейин гъюдли кялхъбар ц1иб адар.

Дугъриданра, литература халкъдин гъир'ят, намус ва эдеб ву. Эгер шубуб гафнан мянайин шарт1ариз дибик1найи эсери жаваб туврадарш, думу литературайихъан ярхла ву.

Гъарсар шаири литературайиз чан хусуси лишнар хуру. Ю. Базутаевди чаз Ватан, инсан ккунивал улупура, П.Къасумовди - гъамусдин эскрин уымрикан вуйи тема литературайиз дубхна («Бахтлу хияларин вахт»).

Юсуф Базутаев табасаран урхуриз ургц1урпи йисарин эвеларий гъахъну. Дугъан тематика, ихъ уымурси, гъар жюрейинуб ву.

Дугъу багъри юрднахъна ва Ватандихъна вуйи байвалин мюгъюббатдикан бик!ури чан творчество ккебгъну. Табильтдикан ва дустарикан вуйи фикрап ачухъ аплура. Халкъдин мяълийирихъна багахъ вуйивали дугъан шиъарин къувват гужли аплура, урхурайидар дуарин гъаврий шула, хъа чиб шиърап хъпалгдар, гъюдлидар ва урхуз рягъятдар ву. Гъаму шиир Базутаевдин сабпи шиъарикан ву, думу учв Ватандин эскервалин гъуллугънаъ айиган гъибик1уб вуйивализ шак адар.

Базутаевди чан эсерариъ чаз ватан ккуниб, думу гъарган гюрчегди гъубзуval чаз варит1анна гирамиди вуйиб ашкар аплура.

Гъудган аплру кас фици
Илт1ик1уруш кыблайиз,
Гъариблугъдиъ йиз гъаци
Улар увуз лигуриз.
Табасаран, йиз Ватан,
Вува уву йиз къибла:
Яв терефназди гъарган
Лигурза айиган ярхла.

("Йиз къибла")

Гъаму жюрейиинди, анжагъ хусуси жилгъайиъди, ватандин, думу ккунивалин шикил улупру ва ад за ап1урайи шиклар йирхъц1урпи йисари табасаран литературайиз сабпи лик алдабгъу П.Къасумовдира гъартефлуди хуз хъюгъру. Шаири ахю гъевесниинди ватандихъна вуйи мюгъюббатдин геренар улупура:

Тяриф дариз, гъюрайи гаф вуйиз гъарган,
Аъзиз вузуз йиз жанси Табасаран.
Увуз хялижв гъashi яз касдин к1ваан
Хиял гъору рябкъюз ккунди сабансан.
Салам тувну увухъна яр-дуст гъиган,
Ккунш хал вува, ккундушсана ресторон.
Уъру жил ккайи халачайиин деиган,
Гъайран ап1урва ву, йиз Табасаран.

П.Къасумовдин му шиир чан сабпи яратмиш'валарикан саб ву.

Амма шиир яратмиш ап1ру вахтна учв набалугъди, шаирвалин зиквар хлинццариина гъафундаршра, гъаму шиърин ц1арари дугъаз ахю литературайиз т1ирхуз ял хъипра. Сакьюдар ц1арари секи табасарандин успагьи шикил тувра: душван дагъларин гъайбатвал, уъмарат халкъ, гюргег халачийиин юрд, душван марцци ц1адларин булагъар, гъацира ахю ватандихъди дидин сат1и хал вуйиб ва халкъдин гъиллигъ.

Му мяъли 1971-пи йисан Москвойиъ Дагъустандин литературайин ва искуствоин декада гъябгюри гъashi йигъари Чайковскийин ччурнахъ хъайи театрин сягънайиин Ж.Къурбановди гюргевалиинди гъап1ну.

Думу йисарин табасаран литературайиз П.Къасумовди саб жерге мюгъюббатдин лирикайин шиърарра хуру. Думу шиъраиъ ккунирихъна к1ван марцци гъиссар улупури, жуван халкъдин меденият, уъмрин ва яшайищдин колорит улупуз чалишмиш шула.

Думу циклииан "Маншалла устад" шиир улупуз шулу.

"Яраб, дустар, шуран к1ваълан гъябгъюрин,
Чунгрин сес туври алахъу гугар!
Яраб узхъан дарпиidi къара гъюрин:
"Ялхъвнiz удуч1в, ккунири кахъра гугар!"

П.Къасумовдин бязи эсерариъ урхурайир улихъдин тарихдин йисариз хътаури "Табасарандиина ригъ" поэмайъ революцияйин йисара ва дидин къялхъян вуйи дагълу гъулан яшайишдин дигиш'валарикан бик1ура.

Темайинна идеяйин сяргъятар яркъу ап1бар гъацира Б.Ражабовдин, Ш.Шагъмардановдин, А.Альгъмировдин яратмиш'валариъ рякъюру.

Б.Ражабовдин "Уву нянатламиш ап1ураза" шиърин ц1арап халкъдихъна гъарай вуди ерхъура. Дугъан интернациональный темайири дуствалин, сабвалин мяна халкъарин арайиъ гъаргандиз вуди тасдикъуз инсанарик рюгъ кап1ра.

Чан ватандиин такабурди ва дидхъан юк1в убгури дидик1найи шиърар "Табасарандин рюгъ", "Тамам гъахъну ихъ халкъдин мурадар", "Сенграп" ва гъ.ж. чан таярихъна дикъатлуди илдицну дидик1на.

Эпический к1албин творчествойиз Б.Ражабовди ахю хъуркъувалар гъахну. Гъаму терефнаан "Шаир" к1уру поэма тафавутлу шула. Думу поэма писатель М.Шамхаловдиз бахш дап1на. Поэмайн эвел аьдати поэзияйин дакъатариинди ккебгъра:

Завуъ варт1ан ягъал аку,
Хъана саб хяд кт1убшвну.
Нираиз дар гъахъну кыирап,
Дерднан селлер гъахури.
Рапак, Къалухъ, Къаркъул – дагълар
Сикин дарди ишури.

140 ц1арнакан ибарат вуйи му эсери ухди уьмриан гъушу писателин тамам образ Б.Ражабовдихъан ачмиш ап1уз дубхъна. Романтикийин эпизоддиъ фикриинди накъвариъ шула. Сасдар Шамхаловдин гъубк1найи аку уьмриин бахил вуйидарра гъахьну:

Кам гъахъундар бед инсанар,
Юк1вариз мершв йивнайи.
Накъвдиин яв къалам дипну:
Магъа гъамус бик1 к1урайи.

Гъубшу сягънайиъси Ражабовди романтикийин стилин тереф давам ап1ури, шаирин уьмур суратназ хури, гъати женгнан ришвуб гъяракатнаъ ипра:

Гъюл'ин лепе, гъабхъну т1урфан
Халкъдин ажугъ убхъури.
Сар шли-вуш лепийр аднан
Т1урнигъ "т1арам" йит1ури.

Поэмайн аххириъ шаир суст ап1ури:

Саламат йихъ, суст йихъ, аьзиз,
Архаин хъуз багъана а.
Гъич саризра думу женгсуз
Гъибихъуб дар гъавайи.

Гъаму шиъраихъди чан хусуси жилгъайиъди, сарира ашкар дарал1уу гафар агури, гъякъикъатдин аьдати рангариъ гюрчегвал улупури Абумуслим Альгъемедовра гъафну. Дугъан шиърап - мураг рюгъан гъарай, к1ван марцци сес ва ватандин нефес ву. Чан шиъраиъ дугъу багъри Ватандин ва халкъдин улихъ хъайи шаирин фарз тамам чалишмиш шула. Абумуслимдиз чан уьмур жикъиб шлуб аьгъюганси, дугъу лап читин темийр гъадагъури гъахьну. "Буржи", «Багъри халкъ», "Гъибди саб вахт", "Читин ву хъуб", "Мик1" ва жара шиърин гъеле саб ччуураги думу шад гележегдихъ хъугъри, закурик миж кайивал

улупура.

Гъибди саб вахт...
Гъерхди йиз бали узхъан:
-Йип, гага,
Узуз му яв кеспнакан...
Фициб ляхниз
Жалб гъап1унва яв зегьмет?
Набши узуз
Ирди гъибтнайи девлет?
Аъхирхъна жаваб тувра:
... Гъибтраза тек
Хусуси шиътарин гъварч.
Гъибихъгант1ан
Нираихъ дипнайи гъизил...
Ягъурлу ц1ар
Гъибихъган шуйза рази.
Эгер увуз
Гъап1иш дурари ц1иб гъисс
Бахтлувуза –
Гъибтунза йиз бализ ирс.

("Гъибди саб вахт...")

Дугъан талант гизафси "Шубуб гюрюшмиш" к1уру поэмайи ачухъ гъап1ну. Диdiъ уьмриъ чан бахтнахъ хътрукъу дагълу жигъил шуран къисматнакан ктибтура. Уьмрин бинайиин алди Аъгъмедовди чан халкъдин рюгънан чивар агури, инсан улихъна гъягъбан ва дугъаз ккудуку1ру къувватар айивалин шиклар чан эсерариз гъахну⁴¹.

1969-пи йисан табасаран читателихъна Пирмягъяммед Аслановдин "Аку апрель" к1уру биц1и китабдиъ шиътарин гъварч

⁴¹Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.

рубкъуру. Дупну ккундуки, дявдин йисарин къялхъян вуйи литературайиз сифте вуди гъафи вакиларин арайиъ табасаран ч1алниинди удуч1вуз хъюгъю сабпи китабарикан думу сабнуб вуйи. Дидхъянмина шаирин шиърарин гъварчар удуч1вну ва табасаран литературайик чахъан шлу пай ижмиди кивуб давам ап1ура. Думу гъварчарин сабнуб шиъри учв авторин жумарт юк1в шлубкъан ачухъ ап1ура:

Гъач, аьзиз дуст, ич хулаз,
Хялижв йихъя ич гъулаз.
Валлагъ, дидиз барабар,
Му дюн'яйиъ гъул адар.
Уву гъюб'ин шад шулу
Гъулан биц1ир шад шулу.
Сат1и духъну ихъ таяр,
Мажлис ккебгъру баҳтавар.

("Теклиф")

Му хялижвди гъач пувал хялижв къабул ап1увалин ахю ад аий халкъдин шаирин дих ву. Мушваъ Аслановди чан багъри гъул Табасарандиъ варит1ан ужуб ву к1ури ад ап1урадар, хъа шаири учв яшамиш шулайи вилаятдин фунуб гъулаъра багъалу хялижвууву раккнар к1ван ачухъвалиинди т1аъна к1уру гаф ву.

"Ватан" к1уру мяълийиъ шаири хъана багъри ватандихъна чан ккунивал, дидин успагъивал ва чазра багъади вуйивал лапра улупура:

Т1ирхураза яв хабахъна,
Аьзиз ватан, гъат1арцц хилар.
Бабуси зуз мак ап1ина,
Кижикка йиз къяши улар.
Ламун жилик кивраза маш,
Яв кябгъю руг вузуз ширин.
Хъебехъ фици юк1в ебгураш

Увук ижми карсу балин.
Гъисс ап1ураза яв мани нефес,
Ув'ин дабхъу гъарсаб гъвандин.
Йипай, нирап, дарин ичв сес
Ккуни мукъам баб-ватандин?

Ватандикан, уткан табиаытдикан, инсандикан, дугъан гюрчегваликан бик1ури табасаран литературайиз ургц1урпи йисари Шагъвелед Шагъмардановра гъафну. Дугъан гъарсаб шиъриъ ц1ийи гъенг марцци гъисс, дерин фикир ва ккунивал ат1агна. Шаирин шиърин гюрчег ч1алну, лирикайин назук гъиссари, философияйин дерин фикрари ихъ поэзия уткан ап1ура. Дугъан эсерарин тясиrnаккди, урхурайидар гюрчегвалихъна, аку гъиссарихъна, рягъимлувалихъна уягъ шулу. Ш.Шагъмардановди чан гъарсаб бик1урайи ц1ар, поэзияйин заан дережайихъна хуз жафа зигури, ч1алнан мядандиан ужударстар ктюхюри, гъаму шиъриъ к1урайиганси, дюзмиш ап1уру:

Гъибарси, гъярф хъап1ри гъярфнахъ,
Гафарин ц1арап гъитраза кагъзиин.
Ашкьиси, гъисс т1ап1ри гафнаъ,
Бенднан юкъуб сим хъпалгураза шиърин.
...Шиир, албагнайи чюнгюрси, гъязур ву... йив...
Хъа к1ваан гъерхъзуз гафар:
Гагъ чит рябкъюрухъуз дюгюрси,
Хъанара лиг, бегъем дизигнаш симар.
("Гъибарси гъярф...")

Фунуб темайикан шаири гъибиk1ишра, ухъу дугъахъ к!ваант1ан хъугърахъа, гъаз гъапиш дугъан гафар аку мархъси тазадар ву:

Ригъра ал... Мархъра убгъура...
(Гъюран сумчир айк1ан яраб?)
Гъаргансиб дар. Аку мархъ ву.
Узу гъалат1 шуладарин?

...Убгъура аку мархъ...

Дидхъан

Гъюра ригъдин ва жилин ниъ.

("Аку мархъ")

Лирика – шаирин к1ван рюгъ ву. Лирикайин игитрин гъиссарра табиастьдин гъиссариан удуч1вура, дурариан имбубсана ашкар шула. Гизаф шиърариъ инсан ва табиасть барабарди сабийишв'инди дийигъура ва табигъ вуди тархъра.

Дявдин темайи секи гъарсаб шиъриз гъийин гъякыкъят ва гъубшу гъядиса чиб-чпихъди сат!и ап!уб хас шула. "Уч1ру сесну нивк!"ан уягъ гъап1унзу" шиъриъ лирикайин геройин фикрар сеснан ва манзилнан ташбигъар тевбиин дерккна. Йишвандин самолётдин сеснахъди геройин адаш хъергра:

...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи –

Ликар эрхну деу чан, ухът алдабхъну...

...Йигъ мялум гъабхъну, хъа думу деънайи

- Гъадмуганси хилар ахниъ ут1укъну

Ш.Шагъмардановдин секи вари шиърар фикриз, к!албиз хуп'инди аъхиризкъан давам дап1найидар ву. Композицияйикан улхуруш, асас мяна аъхиримжи ц1арари ачухъ аплура, дибдин айгъам тувра. Гъарсаб строфайи, келимайи, монологди, риторикайин ишарайи шаирин чаз хас вуйи хат1накан к1ура. Гизаф шиърарин гъисс-темайин шадвална пашманвал ккат1абццбан вая жара ап1бан «мурчван гъван» вуди дийибгъура.

- Наана, нир, жабгъурава,

Гъялак дубхъну,

Каф ут1убчвну мандвариз?

Гъарзуз фикир тувдарва.

Улихъ гъабхъу.

Яв къаст фу ву?
Гъабч амриз!
-Йиз къаст? - гъюлиз рубкъуб.
Анжагъ.
Гъадушваь йиз рябкъюразуз ахю бахт.
Гуч1уразуз, бисну гъирагъ
Гъузуз йиз йигъар,
Балгуз дархъи гъюлин тахт.
(«Наана, нир, жабгъурава»?)

Табасаран поэзияиз чан хусуси гъиссариз хас вуйи жилгъя дебисну, йирхъц1урпи йисари лик алдабгъну, ургц1урпи йисари умудлуди давам ап1уз хъюгъю Муслим Къурбановдира багъри литература артмиш хъпак чан пай кивну.

Гъякъикъи поэзияин альамат гъадушваь аки, варжарииндигъ ярхи гафарииндигъ дупнут1ан, анжагъ саб ц1арнииндигъ успагъивалин ери ади к1урайибин мяна тувуз хъуб. Шаирин шиъраихъан шиъраихъна гъяри, гъарсаб эсериъ ц1ийивал, уымрин утканвал ва халис дагълу вилаятдин к!ван рюгъ кайивал рябкъюра.

Дугъан поэзияин эвел - му ц1ийи таза кюкдин назуквалси, мархълин арсан ц1адалси, инч1 ккайи хъадукарси жакъварин мукъмарихъди хуррамди машна-машди улихъна дуфнайи шикаст ктру ч1иви уймурси фагъумдиз рябкъюрайи гъякъикъятсиб ву.

Йиф ебц1ури, удубч!вури,
Пагъ лигайчва кюкдиз ц1ийи
Назук кюкю ццийин сабпи,
Увуз хушгелди, хушгелди!
Хуррам дарин мархълин шадвал,
Гъюри айи ягъал зав'ан,
Сабпи мархълин арсан ц1адал,
Увуз хушгелди, хушгелди!

("Хушгелди, хъадукар")

Ихъ поэзияйиъ бязи вахтна саб жюре шаирар алахъуруки, чав сабражну гъурху шиърихъна кьюбпи ражну хътакуз иштагъ гъурубзрудар. М. Къурбановдин шиърар дицидарихъан тафувутлудар ву. Жикъишиърин ц1арапиъ аыхю йишв а ва йиф али дагълариси марцци акв альтрафариз рабгъура. Ц1алц1ам дап1найи думу поэзияин ц1арапурхурайирик к1вак уьмурлугъди карсну гъузру:

Диржури а чигру ук1ар.
Такабурди хъаъри к!улар.
Ис йихъ, гъадагъ арсран гъибар -
Хъана уву гюрчег ишри.
Успагъивал увуз тувну.
Ккун гъаши думу хъадукру.
Чигси ккун хъувал назук ву,
Думу дерднан сел дарибши.

("Мюгъюббатдин чиг")

М.Къурбановди литературайиъ дубкъну лик алдабгъувал дугъан гъартерефнан образар аий эсерари улупура. Дугъан эсерари читин вахтна инч1 ккадап1узра гъитра, хъа шадлу дакъикъайиъ фикрарикра китра.

Дявдинна ислягъвалин темайин гъвалхъан гъудуч1вну гъушу шаирар мумкин ву затра дархъуз. Гъи ухъу фунуризра: "Инсандин варит1ан аыхю метлеб фу ву?" - к1ури гъерхиш, - "Азадвал, архаинвал", - жаваб тувди гъарсари. М.Къурбановдин творчествойиъ асас йишв дявдин темайин эсерарира бисура. Учв дявдин аыхириъ бабкан гъашир вуди, дяви чав гъябкъюр даршра, дугъан эсерариз гъилигган, учв бегъем дявдин иштиракчийиси, дидин писвалар чан улариинди гъяркъюриси инсандинхъан, дугъан къисматнахъан гизаф дерд ва хажалат зигура.

Шаирин "Дюн'яйин зийнар" поэмайин сабпи к!улиъ фашистари саб гъулан биц!иб-аыхюб талаф ап1ури улупурайи шиклиъ ккададахъру аյжликк ккахънайи, хаб'ин биц1ир али къувватсуз дишагълийин суза урхурайирин к1вак ханжалси кабсра:

Хъуркъ, йиз жилир, тадагъ залум аյжлихъан.
Узу даршра, му ихъ сарпи биц!иркъан...
Бабу балин уьмур уьбхру аьдат ву,
Магъя шулдар, хил алдабгъ, ккунир уву.
Маган накъвар, нагагъ гъафиш Ватандиз,
Накъвар хъубра учуз къисмат гъабхъундар.
Балин ччвурра фуж ву к1ури фагъумдиз
Хуб герек дар. Ччвур тувайиз гъитундар...

Саб жерге яркъу эсерариъ, месела "Уьмрин гъирагъ" поэмайиъ ва классический жанрин, лап читиндит1ан яратмиш ап1уз удрукъру, халис заан устадвалиинди гъибик1у «Сонетарин кунц1» эсериль М.Къурбановди инсандин уьмрин гъанажагъуваликан, дидин эдеблеваликан улхури, урхру юлдлиз дериндиан чан бик1бан устадвал ашкар аплура.

М.Къурбановдин эсерарий гъарсаб гъиссанан ва фикрин гъякъ дурумлувал, явашди рибшвурайи шавгърин лепеси лап дериндиан хъугъвалиинди тасдикъ аплура.

Гъарсар бик1рури, учв жигъил вушра ва саб хайлин яш айир вушра тажрубайилан асиллу дарди чан устадвал «биц1и ватандилан» ккебгъру. Гележегдиль думу гъисс, гагъ ашкар шули, гагъ ахмиш хъувал шаирин к1ван илч1ихбакан асиллу ву. М.Къурбановди яратмиш дап1найи эсериль табиаътди учв мяълиси дебкнайи Табасарандин гюрчег рангарси гагъ тюнт вуди, гагъ мукъмари зи ап!ури утканди гъарсаб шикил гъяракатнаъ ипра:

Мархъ илт1иппну.

Ригъдин нурар
Нирихъди удуч1вну ялхъвнiz
Дерккуч1имрик кучри хлинццар.
Псинч1ари ккебгъна мажлис..

("Мархъ илт1иппну")

Миржц!урпи йисари ва урч1вц1урпи йисарин эвелариъ табасаран литературайиз гъафи таза бик1рударин ччуурарихъди, Гъ.Т1айбовдин, М. Мягъямадовдин, Гъ.Гъжиевдин, Ш.Керимовайин, Ай.Сефикъурбановдин, Ай.Къурбановдин, Г.Уъмаровайин, Ай.Абдурягъмановдин, Э. Айдиловайин, С.Кюребеговайин, Гъ.Абдурягъмановдин ччуураппа табасаран литература урхуриз мялум шулу. Му жергейиан вуйи бик1рудари гъарсари гъийин деврин т1алабариз гъилигу тягъсил ади яратмиш ап1уз хъюгъну. Дураган ахюбсиб пай педагогвалин заан тягъсил ади школириъ ва жара идаририъ лихурайидар ву. Гъацира думу плеяда урус классикайин авторарин творчествойихъди оригиналиъди таниш ву, хъа переводарин кюмекниинди Востокдинна Западдин кюгъне, кълан ва гъамусдин деврин классикарин творчествойихъди таниш хъувалин натижайиъ табасаран литературайиз аьдати дару жюрейин ва к1алибдин эсерар хуз хъюгъну, мисалчюн: миржиб ц1арнан триолет, стих, глосса, акrostих, верлибр (азад шиир), сонет, баллада ва ж. Иирхъц1урпи йисари табасаран проза гъийин игит инсандикан бик1урайи очеркари, ихтилатари яркыу ап1уру. Табасарн яшлу писатель А.Везировди чан "Багъбанчи", "Доярка", "Дишагълийиз савкъат", "Устад" к1уру ихтилатариъ дагълу зегъметкешдин образ ищлетмиш ап1ура. Жумарт вуди къяламарихъди багъри юрд балгурайи багъбанчи, дявдин йигъар-йишвари фронтдиз зегъмет зигурайи доярка ва дишагълийирин бригада - А.Везировдин герояр гъамцдар ву. Фольклорин шиътарин къяляхъ сарпир вуди А.Везиров ватандаш дявдин игит вуйи Таригъули Юзбековдин образихъна илт1ик1уру. Юзбеков авториз таниш

хъувалихъди альакъалу вуди, дугъан образ гъякъикъатдиъ шлубкъан дугъри вуди улупуз мумкинвал гъабхыну.

Гъийин армияйин уымрин ц1ийи фактар П.Къасумовди «Бахтлу хияларин вахт» повестдиъ гъат1арццура. Повестдин к1улин образ ракетчик эскрин ву. Думу документалин повесть автор армияйин жергийрий гъуллугъ ап1урайиган 70-пи йисари бик1уз хъюгъну, гъаддиз чан хусуси

тажрубайинди армияйин уымрин бегъем гъаврий айивал повестдиъ ачухъди рябкъюра. Яшайищдин, пейзаждин гизаф сценийир ишлетмиш ап1ури, ракетчикин аьдати службайнин йигъар ва ученийир урхуриз аьшкъ шлубси, гизафси жигъилари - закурин эскрариз - Ватандин читин гъуллугънан гюрчеваларикан ктибура. Гъадму терефнаан повесть гъаврикк ккаъбан, тербияйин рякъ'ан вуди гъисаб шула.

М.Митаровдин "Накъишариъ айи уьмур" к1уру китаб удубч1вуб, табасаран литературайиъ хъуркъувалин лишан вуди гъисаб шулу. Машгъур шаир прозайихъна илт!ик!уб хабарсузуб дар.

Тарихдин темайин поэмийиин хайлин ляхин ап1ури, автори аку гъибарси нагълар, махъвар, тарихи игитарикан - ургур чвена сар чуччукан ихтилатар уч ап1уру. Гъациб багъа тарихи материалариинди китабдин кьюбпи пай "Ургур чвена сар чи" к1уру к1ул алди удубч!вну.

«Накъишариъ айи уьмур» китабдин сабпи пайнаъ М.Митаровди чан «Устад» к!уру поэмайиъ ат1агурайиси, жувван халкъдин халачи убхбан ерли искусствойикан бик1ура.

Бязи ихтилатар легендийиин бинайиин алди, хъа тмундар - гъийин фактариинди, гъякъикъи героярин биографияйиинди яратмиш дап1на. Хъа китабдин шубубпи пай "Документальный ихтилатар" к1уру чан писатель-фронтовикдин к1ваин ап1бар ишлетмиш ап1ура. Гъаци вуйиган "Накъишариъ айи уьмур" аьдатнансиб дар, диidiъ жюрбежюр

жанрийин художественный эсерар сат1и дап1ну, чан хусуси рякъ дибиснайи жанрийин китаб ву.

Саб жерге тарихдин бинайин алди яратмиш гъап1у ихтилатариз фольклорин сюжетар, образар аргъаж ап1увал хас шула. Дурагикан бязидар рифма айи прозайиндира дидик1на.

Автор сабсаны месэла гъял ап1уз чалишмиш шула: Жуван юрд, дидин тарих ва меденият аьгъю ап1уз жигъил наслиз дих ап1ура. Китабдин улихъ гафариъ бик1ура: «Ичв гъулан гъартерефназ фикир тувай. Уччуйи лигай учвуз жюрбежюр ккадахънайи гъюрдар, гъалайн шибрит1ар, кюгъне тикилишар дивбан шил, йирси накъвар рякъидичвуз. Дураг дагълу юрдарин пис дявийирин, азадвал бадали дагълуйири гъуху женгарин ва ихъ ата-бабийирин игитвалин шагъидар ву»

Сюжетдин терефнаан "Накъишариъ айи уьмур" гъварч багъри дагъларин машнахъди, багъри табиаътихъди ва дявдин гъялнахъди писатель-повествователин образ сат1и дап1ну инсан-зегъметкешдин, инсан-эскрин тамам шикил яратмиш дубхънайи образ ву. Шак адарди му китаб табасаран литературайиъ таза жюре ву.

Йирхъц1урпи йисари табасаран литературайиз А.Жяфаровдин «Хлинцар кайи зиянкар», "Биц1и геологар" к1уру бажаругълу эсерар гъафну. Дураг илимдинна-аьгъюваларин мянайин тереф дибисну, школьникариз к1ури яратмиш гъап1дар ву.

Хюрчабнин рякъбиинди табасаран яркврализ тамаши ап1бан бинайинди дидик1найи му повестариъ табиаътикан, гъяйвана-тарикан, мянфяльтлу жиликкан ккадагърударикан ва Дагъустандин сурсатарикан маракълу улхуб гъябгъюра. Душваъ ахю тамашайинди, бегъем гъавриъ шлуси къанажагълуси улупурайи люкъракан ктибура. Автори чан герояр-школьникарин шилнаъди руда ва жара мянфяльтлу жиликкан ккадагърудар агури, табиаътикан альаматнан шиклар

урхурайидарин улихъ дерккра.

"Хлинцар кайи зиянкар" йиц1икьюб тамам вуйи, жа-жаради вуйи ихтилатарикан ибарат ву. Дураг авторин образди сат1и ап1ура. Авторин мелзналан ихтилат гъябгъюри, люкърахъ хюрч ап1уб улупура. Ихтилатар сакьюб кагъзин машт1ан дубрисди жикъидар вушра, душваъ гъядисийрин къадар гизаф ву.

"Хлинцар кайи зиянкар" успагы табиаът улупури "Аждагъайин накъдиин" к1уру ихтилатналан ккебгъра: "Мушвлан вари терефер рякъюру! Дагъдикк ккивнайи айнарси рякъру дагъарин жилгъийир к1ак1наан к1аназкъан душна. Душван к1анаъ, дар гъарзаригъян ахмиш шулайи нирин сеснак, гъарай-фигъан ап1ури, гъялаквал кайи хъухнайи сес гагъ зарбди, уч1руди, гагъ саб фти-вуш хъ1юбкъюрайи ебхъурайи. Нирин зарб лепийир гъарзарихъди зат кам дарди дяви гъабхури, ахмиш шулайи рякъ ярку ап1уз эллешмиш духъна. Нир хъюлу убхъури, шурш хърубзури айбси, каф алди дийибгъна. Дидин йисариинди гъарзарихъди ап1урайи дявдин натижа вуди учв гъюблан- гъюбаз дагъарин дар вуйи деринариъ абхъна..."

Гъядисайин гъаврикк ккаърайи образар, деталар, тевбарилан саваи, Жяфаровди темайин терефар ачухъ ап1бан бадали дикъат литература абгури гъахъну. Гизафси автори думу тереф жюрбежюор изобразительно-выразительный дакъатари, ч1иви, ачухъ ва успагы ч1алну тамам ап1ура.

Уъмрин дерин гюзчивалин бинайин алди, девлетлу фикирну, гъяйванатарин образарилантина гужлирна услир чиб-чпик ктукъивал улупбииинди, игитваликанна усалваликан улхура.

Повестдиъ аждагъайин образар, нагълар, махъвар, агъалар улупури ихтилатар фольклорин ва фантастикайин эсерариз багахъ духъна. Жяфаровди урхурайириз девлетлу илмин мисалар хури, табиаътдин альтрафарихъна ккунхъувал за ап1уз инсан вердиш ап1ура.

Табиасть уъбхбан бадали, дидин девлет аыгъяди ва къяняльтуди и ал1уз инсандин вари къувватар сарф ал1уз дугъу гъарсар гъаврий т1аъра. Жяфаровдин табиасть - ватандин пай ву ва думу даккун ал1уз шлуб дар.

Биц1идарин жанрин прозайиъ бик1урый Ш.Къазиевдин «Аку ц1адлар» ихтилатарин гъварч зигъимлуди, А.Жяфаровдин тажруба уъбхюри, илимдинна-аыгъювалин терефнаан дикил1айиб гъисаб шулу. Автори жямиятлугъвал, зегъметнахъ юк1в хъади хъувал, багъри юрдарин, яркврарин, чюллерин ва дагъларин ч1иви табиасть ккун ал1баз фикир тувуб метлебниинди бик!ура.

Китабдин "Нивгъар" к!уру сабпи ихтилатнаан ккебгъну аъхиримжи «Къант1а» ихтилатниина гъайиз автор Табасаран ц!ийи ватандашарин психологияиъ, биц1идарин рюгънан багъа сирариъ уч1вра ва бязидарин суал кайи к1ваз рякъ абгуз чалишмиш шула. Гии ч1алниинди биц1идарихъди жюрбежюр уъмрин ляхнарикан сюгъбат гъабхура.

Ш. Къазиевди гизаф жвериди фантастикайин художествойин дакъатар ишлетмиш ал1бан натижайиъ, дугъан произведенйир халкъдин мелзналан яратмиш гъап1у эсерариз багахъ шула.

Коллективный зегъмет заан вуди гъисаб ал1ури, хъа ялгъуздихъан читиндит!ан шулдар к1уру идеяйин тереф уъбхру ерийин му ихтилатар маракълудар ву. Гъадму терефнаан "Ккуккумдин пашман мукъам" ихтилат тафавутлу шула.

Поэзияиъси прозайиъра чан хусуси рякъ дикиснайи М. Къурбановдин сатира ва юморин цикл ихъ литературайиъ гъелелиг ц1ибдит1ан адабшвну адру жанр рюгъламиш ал1урайивалин натижа ву. М. Къурбановдин фунуб прозайнин эсер гъадабгъишра, душваъ зарафатнан, айлхъбан ва инсанник шлу нукъсанар ишлетмиш ал1бан лишнар ктру эсер адар.

«Балачна Гъубач, зарафатарин гъварч» циклиян анжагъ саб

ихтилат гъадабгъиш, думу циклайн асас терефнан гъавриъ хъуз читин шулдар.

- "Балач, саб дюшюшдин мюгътал гъахъунза. Накъ ихъ муганайиздин дуст Гъадич алахъунзуз. Узу гъяркъюбси багахъна дуфну хуш-беш ал1ури, биц1иб-аыхюб гъерхри ужуйи диндирмиш гъап1унза. Муганайиз узу гъяркъну к1ури гъич гъяспикъан ккаъдайи, хъа гъамус маншаллагъ касдиз.

-Мюгътал хъуз ляхин адар, дуст, думу шубуд йигъ мидиз улихъна гъуллугънаан адаъну, маншалла дугъаз ваъ - думу адаъдари, - мялум гъап1у Балачри Гъубачриз".

Саб хайлин хъуркъувалар ади Ш.Шагъмардановди яратмиш дап1найи гизаф аыхю дару "Жихрин гъар" повестра табасаран литература артмиш хъпан лишан ву. Думу повестдии варит1ан ачухъди, гюрчегди Ш.Шагъмардановдин художественный хат!, артмиш ал1барин хусусивал, дугъан поэзияин рюгъ рябкъюра. Дииз прозайин эсер пузра читин ву, фицики думу гъациб аынт1икъя саягъниинди яратмиш дап1найи поэма, к!ван симарилан гъюрайи аъжайиб симфония ву. Эсерин композиция, сюжет ктибтбан саягъ мугагъназ табасаран литературайиъ асла даршидарстар ву. Ч1ал к1уруш гъациб марцциб ва гъяниб вуки. Дииз иштирак шулайи адмийириин къисматари, дердну, шадвали, инсанвали, жилихъна, багъри ругдихъна, гъарсаб ч1ивибдихъна вуйи ккунивали тясир ал1ру, к1ваъ таза хиялар, гъискар уягъ ал1уру, фикир ал1уз мажбур шулу.

Литературайин эсерин гъаври айдарииз ачухъди рябкъюра, думу повесть неинки табасаран, хъа дагъустан литературайиъра ц1ийиб ву. Темайиинди? Ваъ. Дагъустан литературайиъ гъулан умрикан дидик1найи эсерар ц1иб адар.

Чаъ улупурайи гъядисийиинди? Ваъ. Китабдии аыхю гъядисийирра адар. Хъа фит'инди? Чан гъурулушдинди, дюзмиш ал1бан

саягъниинди, ктибтбан нугъатниинди, гьевесниинди, чан деринарий айи фициб-вуш рягымлу рюгъниинди. Китаб урхуриз дидик кайи гафар, гъярфар рякъдар, дугъаз рангар шиклар рякъюру, думу шиклар дугъаз фици-вуш танишдар, аъзиздар ву, дурари дугъан к1ваъ тясири ап1уру ва заан к1ваъ инсанвалин марцци гъиссар архьру. Фициб аъламат вуш аъгъдар, амма автори фициб-вуш жергейиъ дерккнайи гафариъ аъжайиб, сюгърин къувват а.

Повестдиъ гъягъюрайи аъхюбсиб пай гъядисийир жихрин гъарихъди сигъ аълакъайиъ а. Дидин уьмур, инсанарин къисматар гъиссар, хиялар гъациб саягъниинди гъидикъну аки, дурар асла жара ап1уз шулдар. Ва гъаци думу учв гъарра уьмрин ккагъуз даршу къувват айи символси рябкъюру. Пуз шулуки, жихрин гъар повестдин к1улин иштиракчи, игит ву. Имбуб ври гъадму гъарлан илит1ибк1на. Думу гъациб багарихъ яшамиш шулайи ксарин инсанвал ебцу уылчмесира рябкъюру. Гъаддихъди вуйи аълакъириинди ухъгъан повестдиъ айи имбу иштиракчиириз къимат тувуз шулу. Тмуну терефнаан жихрин гъар чан гъвалахъ гъябгъюрайи уьмрин, шулайи гъядисийирин мелз адру шагъидра, дугъри судьяра ву.

Повестдиъ айи гъядисийир автори гъациб саягъниинди ижмиди, успагъиди кит1наки, думу гъациб саб вуйи литературайин гюргег дараматси рябкъюру. Диdiъ саб артухъан вуйи гаф, келима адар. Дурагвари гъациб устадвалиинди чиб-чпихъди албагнаки, хиял ап1ин повесть саб гъациб зимзарин мукъ ву, хъа диidiъ айи гафари, келимийири, гъадму зимзариси, гъарубди чан вазифа тамам ап1ура. Хъа зимзарин мукъра повестдиъ хабарсузди айиб дар, диidi инсанарин хасиятар сабсана терефнахъанди ачухъ ап1ура.

Повесть лирикайин прозайин эсер ву. Думу сабан хъюгъган, улдрубхди дипуз шлуб дар. Диidi урхурин к1ваъ гъацистар аку гъиссар, хиялар уягъ ап1уруки, дугъан уьмрихъна лигбан саягъ

ужувлахъинди илт1ибк1ур42.

Прозайн жанриъ хъанара Гь.Гъясановди, Гь.Гъусейновди,
Э.Гъяжиевди, Гь.Абдураягъмановди, Б.Ражабовди,
А.Гъяжиибрагъимовди ва саб жерге жарадари умудлуди чин гамар
алдагъура.

Гъаму саягъниинди урч1вц1урпи йисарин табасаран прозайн
жикъи анализди аыхю хъуркъувалиинди ц1ийивал абгурайи бик!бан
гъartereфлу устадвал за ап1урайиб дериндиан ухъуз субут шула.
Улихъдин ва гъамусдин писателарин тажрубайин бинайин алди
Табасаран прозаикари эстетикайин аygъюваларин масштабар ярку
ап1ури, идеяйинна-художествойин вахтнан т1алабар гъурк1ри,
табасаран литература хъана заан дережайиз адап1уз чалишмиш шула.
Тематика ярку гъабхыну, эсерар жюрбекюр мянайиндар ву, амма ихъ
проза поэзияйин къяляхъ гъубзнайиб ухъуз мялум ву.

Драматургияйин гъякънаан хъц1ур-миржц1урпи йисарин дарайиъ
табасаран литература лап ц1иб эсерарит1ан шад ап1урадар. Магъа
думу: А.Жяфаровдин "Марчлихънин сумчир" (1960), "Таригъули"
(1968), М. Шамхаловдин «Бахтавар гъашидар» (1956), Ю.Базуутаевдин
«Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву» (1979), ва Ш.Шагъмардановдин
"Хъадукран хлинццарикк" (1980) к1уру пьесийр.

Ватандаш'валин дявдин иgit "Таригъули" драмайиъ
революцияйин гъядисийр к1ваин ап1ура, "Марчлихънин сумчир" к1уру
драмайиъ гъийин йигъарикан ктибтура. Колхозар тешкил ап1бан тарих
ва гъийин дагълу гъул М.Шамхаловдин пьесийриъ ат1агура. Хъа
Ю.Базуутаевдин "Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву" комедия яратмиш
ап1уру. Вари дурап халкъдин сягънайиъ дивну.

⁴² Ш. Шахмарданов, «Чюнгюр», Махачкала, 2005, 6-маш

Кюгъне аьдатарихъди женг гъабхуvalиз табасаран литературайи гъарвахтнан гъайгъушин гъубхну. Писателари чpin бик1бан фикир барабарсуз нюкягъ ар1увализ, шурахъ руш'ват бисувалариз ва жара лайикъсуз аьдатарин рякъ гъадабt1уз жалб ар1ури гъахъну.

"Халис мюгьюббат" пьесайиъ М.Шамхаловди уч1ру саягъниинди шураз даккириз абири риш гужниинди тувувал биябур ар1ура. Перийиз чаз даккирихъди уьмур сат1и ар1уз ккундар, аьдатариз аькси духъну, дугъу чаз гъилигу, чаз бегелмиш вуйириз гъягъюб ктабгъуру.

М.Шамхаловдин "Бахтнахъна хътакур" к1уру мюгьюббатдин комедияйин асас тереф - коллектив хътарди фук!ара улихъ дурубшрувал улупуб ву. Таза кюлфетдинна жямяльтугъдин арайиъ вуйи наразивалин (конфликтдин) бинайин гъядисийр гъягъюра.

Темпел Исаин персонаждин зиин жямяльтугъдиз къабул ва ах ар1уз даршлу саягънан гъавийр тешкил шулу. Инсан бадали коллектив ахю женгнаъ уч1вру ва гъаму женгнаъ Исаин хипир Зилфийин гъунарра ц1иб дар.

Думу комедияйин бина М.Шамхаловди сумч1урпи йисари гъидик1у "Пиянски". "Жилир ва хипир" шиъраин аливал аьгъю шулахъуз, фицики гъаму шиъраиъси хипирин образ реалист пландиъди а. Думу ахю эдеб айи, гирамиди бабвалин ва бегъем хипрвалин вазифийр гъахурайи аькъюллу инсан ву.

Пьесайиъ Исаин образ т1арп1ди жямяльтихъан гъадахъну, мянфяльту зегъметдихъан хъадахънайи инсандин хасият, дугъан гъиллигъ улупуз хъувал М.Шамхаловдин зигъимдин (талантдин) зурба хъуркъувал гъабхъну.

Дишагълийин ихтиярарин проблема Шамхаловди "Бахтавар гъашидар" пьесайиъра дивра. Пьесайн гъракат революцияиз улихъна табасаран гъулаъ гъябгъюра. Диции бина асас вуди фольклориин ал. Иштирак шулайи персонажарин мяълийир халкъдиндар ву. Аминатдин

яшайишидиъ саб дарувал, дагълу дишгълийин психология ва к1ван гьисс рябкъюра. Гизафси ар1урайи мяълийирин ц1арапиъ чан мюгъюбат кур ар1урайи абайизна бабаз люкънар жамяацлугъдиз гъадабт1урайи жазаси гъугъубжвура.

Таза мярифат арайиз хури, пис аьдатар инсанарин к1ваан ут1урккури, кьюр ккун духьнайдарин гьиссарин марццивал улупуб - магъа Жяфаровдин "Марччлихънин сумчир" к1уру гизаф актарин пьесайин мянайиъ дивнайи асас месэла. Зегъметнахъна вуйи ц1ийивал тасдикъ ар1уб, инсанарин чиб-чпихъна вуйи янашмиш'валин къадри за ар1уб пьесайин асас идея ву. Пьесайин к1улин герояр - жигъил Мадина, Уьсман, Рашид ва Расул ву. Мураг зегъметнахъна аьшкъ айи, ужудар къастар айи гъякъ жигъилар ву. Гизафси имбу иштиракчийрт1ан гъати вуди комедияиъ кьюр ужудар персонажар - Мадина ва Уьсман улупура. Уьсман - улхъан жергиириъ айи зегъметкеш ву, дугъаз мал-къарайин ц1ийи артелин интересар варит1ан гирамидар ву. Мицир ц1ийи геройин тип сифтейин гъулан миашатдин колективизацияйин йисариз хас ву. Мадина - гюргегриш, ц1ийи жамяацлугъдин инсан, мелзниин успагъи ч1ал али риш ву. Дугъан ч1алнаъ халкъдин ва лирикайин мяълийириан гафар а ва аьгъюди дураг ишлетмиш ар1уру. Пьесайин гъяракатнаъ дагълу ватандин кюгъне деврин шикларра арапайик гъюдоююри ачмиш шулу⁴³.

Пьесайин сценайириъ Жяфаров мал-къарайин миашатдин кеспагъли ва этнографси ухъуз аьгъю шула Комсомол сумчир улупурайи хъуби гъяракатниинди пьеса ягъурлуди ахирхъна гъюра. Му пьесайиъ миашатдин объединениейин председателин образ ягъурлуди тувувал драматургдин ахю хъуркъувал гъисаб шула. Тажруба айи, чан юрдаин юк1в али му касдин ужудар фикрари ва

⁴³Шахмарданов Ш.И. «Антология табасаранской поэзии», Махачкала, 1996 г.

гъяракатари миашат улихъна гъабхура. Инсанарин улихъ учв гъарган жавабдар вуйивалин гъавриъ а.

А. Жяфаровдин гизаф йисарин яратмиш'валарин натика вуди "Таригъули" драма гысаб шулу, Дагъустандиъ ватандаш'валин гъядисийир улупурайи хроникайнна-документалин пландинди дибик1найи думу дерин мяна айи драматургияйин произведение ву. Мушваъ гизаф гъякъикъатдиъ гъаши образар ади халкъдин мяълиириан Таригъули Юзбековдин образ авадан ап1урайи драма ву.

Повествованиеийин асас пайнаъ к!улин персонаж вуйи Таригъулийихъди, Бичераховдихъди, Томсондихъди таниш ап1ура. Гизаф деталари Таригъули женгнаъ ялгъузди дарувал улупура: Порт-Петровскийин большевикарин кагъаз, Турбин гъювал. А.Жяфаровди драмайин ккебгъу йишвхъанмина конфликт зил ап1ура. Душмандин лагерь, душван пиянискивалар, Бичераховдин эскрарин гъяясуз уьмур ачухъди улупура. Ара-арайик уларикк ккархърайи большевик Турбиндин образди драмайиъ идеяйин ахю гъагъ гъабхура. Думу айкъюллу ва намус кайи, чан ляхнихъ к!ваант1ан хъугънайи кас ву.

А.Жяфаровди ихъ литературайиз гизаф драматикайин гъядисийир айи эсерар гъахну. Уч1ру сюжетдинди айлакъалу вуди драмайин гъяракат гъябгъювали Таригъулийин образ, дугъан фагъум айгъ'яндарвал хъана ачухъди шиклиз хура. Пьесайин ч1иви, халкъдин ч1ал ахю тярифназ лайикъ шула ва гъарсари ап1урайи ч1алнан гъякъвал, иштирак шулайдарин уьмриз хас вуйи гъарсаб гаф пьесайин асас лишнарикан ву.

Гъийин уьмрин темайикан вуйи драматургияйин эсерарикан Ю.Базутаевдин "Гвач1нин дубхъна - хулаз вахт ву" пьеса улупуз шулу. Жигъил литераториз агъювалар, гъяракатнан аышкъ, ц1ийи яратмиш'валарин сирар агуб хас вуйивал пьеса удубч!уввали исбат ап1ура.

Думу пьеса ургуб актнакан ибарат дубхъна. Душваъ иштирак шулайидар ва бязи эпизодар гизаф а. К1улин герой - ихтилат гъабхурайир мушваъ ашукуь ву ва дугъу багъри гъулкан, зегъметкешарикан, халачичирикан мяълийинди ихтилат ккебгъри ачмиш апlyра: - «Баркаван юрд! - гьевеслуди к1ура ашкьи, - Лигурү к1ури улар тухъ шулдар. Гъаму дагъдина гъарган гъюри гизаф йисар вуйиз, анжагъ гъарган тазади, накът1ан гъи хъана гюрчегди улариз рябкъюрава...

...Гъачай. дустар, гъамус саб гъулазди ктуч1вухъа, дагъдилан аижагъ гъул рябкъору, хъа узуз учву йиз гъулан уъмрихъди, дидин агъалиирихъди таниш ап!уз ккундузуз... Гъан, чунгюр, ккебгъ яв сюгъбат».

Ашукури гъарсар гъулажвуаз туврайи характеристикайъ дурагиз варит1ан хас вуйи лишнар улупура. Месела, халачийрин цехдин заведиш гъаму гафариинди лишанламиш апlyра: "Ханялдиз саб гафт1ан аygъдар: план, план, план..." Гъялимадикан к1ури, ашукури дугъан шит палтарин абур гъархрадар: "Дугъан к1улихъ варит1ан багъайин ва аку лакач гъар йигъан гъюдоююри хъахъра..."

Сабпи гъяракат халачийир урхру цехдиъ гъябгъюра. Базутаевдин пьесайъ Зубайдатдинна Аслийин машнан гюрчевалари кан улхурадар, хъа дурагин марцци зегъмет, к1ван альматнан успагыи альам, чпи уъмриз кечирмиш ап1урый марцци идеийирикан улхура.

Дурагин хилари халачийин накъишар чпин аку уъмурси ц1ийиди ва утканди яратмиш апlyра. Месела, Аслийи чан Камилихъди чпин сумчин къяляхъ гъабши шадвалин уъмур к1ваин ап1ури "Гвач1ин" к1уру халачи яратмиш дап!на. Москвайиз художественный училищейиз дугъаз урхуз гъягъюз теклиф дивна ва гъаддин рази вуйири ахю гъевесниинди гъамус варидаихъ "Йиз хиял" к1уру халачийин накъиш адап1урайибдикан к!ура.

Базутаевди дишагълийин образ яркъу ва дерин гъап!ну. Гъулан дишагълийин проблема - ляхнин проблема ву: чпи ап1урайи ляхниз иштагъниинди лигуз хъуб, чпин артелин къисматнахъан юк1в убгуб, дишагълийин рягъятвализ фикир тувуб, гъулан яшайиш ужу ап1уб. Яшлу дагълу дишагълийи Совет гъюкумдин деврий гъаши хъуркъуваларикан ихтилат ап1ура. Дугъу урус халкъдиз, урус ч1алназ мяълийинди гимн урхура. Хипрна жилир гюрюшмиш гъашиган конфликт ачмиш шулу. Камил ва Асли - мураг уьмрин рякъюъ сабси гъягъюрайидар дар. Аслийиз зегъметнахъна, хизандихъна, багъри юрдаихъна аыхю аышкъ а, хъя Камилин фикрарин айлам касибу ву.

Хъубпи гъяракатнан сценайи тят!илариз гъулаз пиянди дуфнайи Камилин образ тувра. Дугъан гъарсаб алдабгъу лик, хиларин гъяракат гъябкъюриз думу даккун шула. Чав ап1урайи ч1алназ жара ч!аларин жаргондин гафар хували дугъан айт1ан вуйи ич1ивалин лишан улупура.

Гъаму жюре карикатурайин багахъ Аслийин образ успагъиди рябкъюра (карикатурайихъди Аслийин успагъи образ тевуз нач шула). Асли чан жилирихъди читин айлакъирий ахъна ва хизан уьбхбан бадали гизаф жафа зигура. Аслийи ап1урайи мяълийиъ дерин дерд ва хажалата. Думу вари гъулаз ккунду, дугъан халачи варит1ан гюрчегуб ву. Думу жарадарин ужувлан ляхнариин рази шлур ву. Асли уьмрий ужур дадаси, жилирин абийр-бабарин гъайгъушнаъ айи швшвра ву. Аъхирий Аслийи Москвайиъ училищнейиъ урхура. Камиликан автори фук!ара пуз ккимдар. Асланна Зубайдат эвлемиш шулу. Сягънайиинна ашукъ удуч1вну мяълийинди туврайи ихтилатниинди пьеса ккудубк1ура.

Пьесайин асас мяна: кюлфетдин драма, гъацира героярин чиб-чишихъди арайиъ шулайи гъяракатарилан саваи, таза уьмри арайиз адагънайи герой - дишагъли улупура.

Пьеса табасаран литературайиъ шак адарди хъуркъувал гъабхыну.

Рякъюрайиганси, пъесийир ихь литературайиъ лап ц1ибди ву, амма драматургияйин эсерар дик1уб жанламиш шулайивалихъ хъугъуз ляхин гъабхъну, фицики къад йисандин арайиъ - 1935-пи йислан 1955-пи йисариз литературайиъ драмайн произведенийир дик1ури гъабхъундар.

Думу йисарин пъесийириъ чиб-чпиз аькси ц1ийибна-йирсибин, улихъ гъябгъюрайибинна къяляхъ гъубзрайибин бинайин алди арайиз гъафи конфликт гъял ап!уз шлу литературайин артмиш хъувал арайиз гъафну. Гъаму жюре конфликт тартиб гъап1хъанмина гъярисвал ва кюгъневалин аьдатар рихшант ап1уз шлу гъяракатар айи комедияйин жанр гъафну.

Уъмрин улихъна гъягъюз гъяракатнаъ айи гъийин йигъари инсандин образ яратмиш ап1уб ахиримжи йисарин асас ва важиблу лишан гъисаб шулу.

Рякъюрайи гъялариан табасаран литературайиъ драматургияйин терефнаан саб жерге хъуркъувалар ашра, гъяйифки дидин циркил литературайиъ гъелелиг зяйифдит1ан аргъаж шули адар.

ШУБУБИ К!УЛ

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхин

5-пи классдиъ литературайин дарсарикан гъамусдиз гъапидар вари классдиъ гъабхурайи ляхниз бахш дап1найдар вуйи.

Амма мектебдин урхбанна тербия тувбан ляхин саб дарсарий гъабхру ляхниинди ч1яаън шули адар. 5-пи классдин программайиъ саб хайлин материал, классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхнизра тувна.

Ц1ии программийириинди литература аygъю ап1бан асас вазифа классдиъ ва мектебдиъ дару ляхниин алабхъуру.

Вари гъаму ляхнар к1ули гъахбан бадали, классдиъ ва мектебдиъ дару ляхнин гъялназ фикир тувну ккунду.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхниз гъамцдар серенжемар дахил шула: классдин гъирагъдиъ урхуб, литературайин кружок, литературайин вечерар, утренникар, экскурсийир, театрариз, кинийириз гъягъюб ва гь. ж. Гъаму серенжемарин арайиъ классдин гъирагъдиъ урхбан ляхни аыхю йишв бисура, гъаз гъапиш думу программайиъра тасдикъ дап1на ва мялимдира дид'ин гъаммишан лазим вуйи гюзчивал гъабхура. 5- классдиъ мектебдин гъирагъдиъ урхбан ляхниз 8 сяльт жара дап1на. Гъадму саб вахтна дидиъ классдин гъирагъдиъ урхбан бадали улупнайи эсерарин сиягъра тувна. Дупну ккундуки, мялимдихъан, мектебдиъ айи мумкинвалариз дилигну, думу сиягъдиъ айи эсерар жара эсерарииндира эvez ва альава ап1уз шулу. Амма жара эсерар гъядягърган, дугъу урхурайидарин яшнан хусусивалар ва классдиъ урхурайи эсерарин тематикайихъди тархъувал к1ваълан гъап1ну ккундар.

5-пи классдиъ классдин гъирагъдиъ гъабхру ляхин планламиш ап1руган, мялимди ккергъбан классарин тажруба ва 6- 10 классарин улихъ дийигънайи аыхю ляхинра гъисабназ гъадагъну ккунду. Классдин гъирагъдиъ урхбан ляхнин т1алабар хусусидар ву.

Классдин гъирагъдиъ урхбаз тялукъ вуйи дарсариъ баяр-шубариз жаарарин кюмек дарди китаб ктабгъуз ва к1ул'инди урхуз аygъю ап1уз ва китабарихъна ва дураг урхбахъна вуйи гьевес гужал ап1уз кюмек тувру.

Урхурайидари хулаъ гъап!ри аш, дураги фу урхури шулуш, китабар наънан гъадагъураш, урхбан дарсар гъазур ап1бан къяляхъ вуйи вахт фици пай дап1ну гъабхураш — гъамрап вари саб бяъзи дарс киврудариз аygъядира шулдар.

Хъа гъамрар вари аыгъю духьну кунду, гъаз гъапиш, анжах гъамари учителиз гъарсар урхурайирихъди сигъ аылакъа уъбхюз ва дугъхъан ккун аплру т1алабар тяйин ап1уз кюмек аплурү.

Дарс киврури мектебдің дару гъевесувалар ва мектебдин атраф аыгъю ап1уб чан предметдин ашкъ шлу саягъниинди тешкил дап1ну ккунду.

Мелзナン сюгъбат гъабхбииинди, урхбан гъевесарикан вуйи сочинениир бик1бииинди гъарсар урхурайириз исихъ къайд дап1найи суалар аыгъяш ахтармиш дап1ну ккунду.

1. Фуну китабар варит1ан гизаф урхуз ккундувуз?
 - а) художественный эсерар, ихтилатар, романар, махъвар, шиърап ва гъ.ж.
 - б) гъякъикии уымрикан, дарш фантастикаикан?
 - в) ихъ гъамусаяльтикан, дарш кюгънейиндар?
 - г) шиърап, дарш прозийир?
2. Фуну китабар гъурхунва?
 1. Дупнайдар ктарди сану фуну эсерар гъурхунва?
 2. Гъурхдариликан к1ваз гизафси фунуб хуш гъабхъну ичв (кудух 2—3 эсер).
 3. Фу (вая фуну тема) гъамусаяльтди урхуз ккунди авуз?

Амма урхурайидарин мектебдин атраф ва мектебдің дару гъевесар аыгъю ап1уб — му анжах ляхнихъ хъюгъювал ву. Гъамдихъди шлубкъан лазим вуйи месэлара дивну ккунду. Мектебдің дару ляхин тешкил ап1уб, душваз шлубкъан гизаф урхурайидар жалб ап!уб ва шлубкъан дидин ери за ап1уб.

Мектебдин альтраф айгъю албан бадали, литература кивруихъан чан классдиъ урхурайидарин асас пайну манфяльт ктабгъурайи библиотекарихъди альакъа убхюз шулу, дурарин абонементдиз дилигну, урхурайидари фу урхуб лазим вуш библиотекарихъди масляльт ва думу лягин тешкил алуз шулу.

Классдиъ дару лягин тешкил алуб — му варитлан циина, классдиъ дару урхуб дюзди дивуб ву. Дарс киврури, классдиъ дару урхбан бадали программайиъ улупнайи эсерарин список айгъю албахъди, дидин классдин ляхнихъди айи альакъайиз дилигну, материал шубуб группайиз жара алпуру. Дугъу сабпи нубатнаъ урхурайидар программайиъ теклиф даплнайи шаирарин эсерар айгъю алруси план дивру.

Амма классдиъдару урхбаз теклиф даплнайи гъамциб къайдайиз мажбури вуйиб ву дупну лигуз хайдарщул: урхурайидарихъ гъадмусяльт китаб адарди шубра мумкин ву, ва мутлан башкъа, классдиъ дару урхуб чан табиивализ дилигну мажбур алруустар такъатариз далу дубхыну ккундар, хъа китабдиз чиши гъевесарин маракъ ачмиш алрусиб дубхыну ккунду.

Урхбан йисан күлариан теклиф алру список тартиб албахъди, мектебдин библиотекайиъ фу аш, гъулан, райондин ва шагырин библиотекийиран фу гъадагъуз шулуш сифте, хъасин фуну китабар урхуз теклиф алпуруш, дарс кивруриз айгъюди ккунду.

Классдиъ дару урхувалин материал классдиъ урхру материалихъди фици альакъалу алпуру?

Литературайиан вуйи сюгъбатнаъ уч даплнайи суаларин дестейиъ асас вуйи суаларигъ классдиъ дару урхувализ далу шулайи суаларра ади ккунду. Гъамцдар суалар мажбури вуйидар духьну ккундар, гъаз гъапиш урхурайидар тяйин даплнайи вахтназди альава материалихъди вари таниш духьну ади шулдар, амма фици вушра урхбаз гъевеснан

маракъ ачмиш ап1уб метлеб ади гъабхуб мумкинсуз ву.

Гъацира урхбан гъевеславалин маракъ докладариз темайир дюзмиш ап1руганра хъуб фикриъ бисну ккунду. Асас темайиз гъисаб дап1найи материалихъди, аълава вуди духьну ккунибралитература дериндиан аygъю ап1бан бадали гъисаб дап1найи докладариз чарасуз ву.

Вари гъаму жюриириинди классдий дару урхбан курснан къайдайиз дахил шулу.

Классдий дару урхувал фици идара дап1ну кундуш, материал урхурайидари фици аygъю ап1уз гъитну ккундуш ва урхуб варит1ан хайирлу вуйиб фици аплуруш, учителииз кюмек тувру, суалариин дийигъурхъя.

Кюгъне мектебариъ гъаму метлеб ади гъурхдарин гъякънаан бик1бар гъахуб теклиф ап1ури гъахънийи. Урхурайидарихъна саб жерге суалар улупбахъди, чпи гъурху китабариан гъадму суалариз жавабар агуб мажбури вуйиб гъисаб дап1ну, жавабар тувуб теклиф аплру тетрадар тувну ади шули гъабхъну.

Бик1бар ихъ мектебдизра хайирлу вуйидар гъисаб ап1уз шулу, анжах кьюб шарт1 дюрхну ккунду: урхурайирин бик1бар гъадгъу чан хиялариан к1ул адабгъуз шлустар вуди ккун. Думу мажбури вуйиб духьну ккундар. Бик1бар чиб гизаф жикъидар ва исихъ къайд дап1найи пункттар кайидар духьну ккунду: а) автор ва дидин к1ул, 6) дидиъфиткан улхураш, в) гъаму китабдий къиматлу вуйиб фу ву (игитар, гъял, шикил, бик1уб, тек-тек хиялар ва гъ. ж)?

Классдий дару урхувализ гъациб хасият аки, гъадму урхуб учв асас вуди, дарс киврурин аьдати гюзчивал дарди гъябгъюрайиб ву. Мектебдин ва классдин гъирагъдий урхбаз кружокарин ляхнира гизаф кюмек ап1уру.

Урхурайидар кружокдиз сат1и гъашиган ва дуарин ляхин учителин иштираквал ади гъябгърган, классдиъ дару дарсарин тясир анжагъ гужал шулу.

Литературайихъна муну ва тмуну рафтар ади гъахру кружокар аьдат вуди шубуб жюре шулу: 1) яратмиш ап1бан кружокар; 2) драматический кружокар; 3) гъаври ахъруси урхбан ва яратмиш ап1ру саягънан кружокар.

Вари жюре кружокариз тялукъ вуди саб къадар уьмуми шарт1 дивуз шулу.

Кружокарин ляхин классдин ляхнихъан саб къадар дережайиъ фаркылу духьну ккунду. Диidi хиялариз ц1ийиб ва машгъур заанвал т1алаб ап1ру. Кружокдиз баяр-шубар уч ап1руган, ляхин шлубкъан гъизгъинди гъябгъбан ва вари жалб ап1бан бадали, кефи саб къадар за ап1русиб гъялнаъди дубхну ккунду.

Гъаддиз, кружокдиз саб ялгъуз гъадму классдиан баяр-шубар хъубт1ан башкъа, жут вуйи тмуну классдианра хъуб хайирлу ву. Сат1и дап1найи жа-жара классарин урхурайидарин улхбар къиматлудар ап1уру.

Эгер кружокдин ляхин классдиъ дарди жара йишваъ—хулаъ гъубхищ, думу хъана ужуб ляхин ву.

Амма варит1ан, кружокдин дарсариз ц1ийиб хубна гьевес за ап1уб ву, — му гъелбетда кружокдиз гъял дап1ну ккуни темайилан асилли ву.

Кружокдин саб к1уру тешкилувалин заседаниейин план дивру. Тек-тюкра думу план урхурайидари дюзмиш ап1удар: урхурайидари, аьдат вуди, кружокдин ляхин улихъ гъябгъбан гъякънаан чин уьмуми вуйи теклифар хуру. Кружок идара ап1рури, гъадму теклифар дидисну, гъаддариин асасниин алди, саб жерге жара темайирикан дюзмиш

дап1найи пландин проект теклиф ап1уб улихъ дивру.

Зиихъ къайд дап1найи кружокарин шубеб жюририкан литература аygъю ап1баз варит1ан манфяльтлу вуйидар яратмиш ап1бар ва драматический кружокар ву. Гъамусяльтднн мектебариъ гъаму жюрейин кружокар тек ц1ибт1ан гъахури имдар.

Мит1ланра савайи литературайиъ яратмиш ап1бан кружокарра шулу. Яратмиш ап1бан кружокари чин улихъ кьюб месэла дивра: литература дериндиан аygъю ап1уб ва дураихъ к1ул'инди литературайин яратмиш ап1увал яркуу хъуб. Саб бязи вахтари кружок гъамрарикан анжак сабдиз тялукъ дубхъну гъубзуру.

Думуган ихъ ляхин ялгъуз саб тек литературайин вая яратмиш ап1бан кружокдин алди шулу, амма, тажрубайи улупурайиганси, гъамусяльтди аygъю ап1урайи жюре кружокарин гъибикъу жюре ву, физики гъадушваъ гъаму кьюбеб жюриирра сабсабдихъди туч1укыну, ва дурап кьюбебра саб сабдиз кюмек ап1ури гъяри шулу: литература урхували к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан маракъ за ап1уру, хъа гъарурин чан к1ул'инди вуйи яратмиш ап1бан тажрубайи литературайин устадвалин месэлайихъна ашкъ за ап1уру ва эсер аygъю хъувал лап деринуб ап1уру.

Кружокдин дарсарин гъялкъайиз саб ялгъуз прозайн эсерарин теория ва практика дахил шубт!ан башкъа, хъа шиърин яратмиш ап1рустар жюриирра дахил шулу.

Варит1ан гизаф кружокар классдин дарсарилан, урхурайидарин хъана артухъди аygъю ап1уз ккунивалилан арайиз гъюру.

Урхурайидар кружокдин ляхнис активлу вуди жалб ап1бан бадали, литературайин дарсарина гужли ва аку хиялар уягъ дап1ну ккунду: мициб роль анжак литературайин музейиз гъушу экскурсияихъант1ан ва ашкълу ап1рустар лекцийрихъант1ан к1улигъабхуз даршул. Гъацира, классдин гъирагъдиъ ап1ру ляхник

литературайин кружкийирра кауз шул.

Кружокарин тематика урхурайидарин классдиъ дару урхувалихъди аялакъалу хъуб мумкин ву. Кружокди литературайиан классдиъ гъубху ляхин яркъу ва дерин апбуру. 5-пи классдиъ урхурайидари М. Шамхаловдин «Баркаллудар» күру эсер аыгъю апбуру, хъа кружокдиъ гъадму бегъемди аыгъю апбахъди дурхну, аыгъюди ккуунду.

Гъамци гъабшиган, мяълум вуки, кружокдиз вуйи тематика асас вуди программайиъ тяйин дап1ну айибдиз ухшар ади шулу.

Жара къайдара хъуб мумкин ву: белки кружокди урхурайидарин мектебдин программайихъди аялакъалу дару т1алабар тямин ап1бан метлеб улихъ диври ашул.

Гъамциб гъялнаъ план фици дивру?

1. Литературайин материал гъадму саягънаъди урхурайидар гъевеслу ап1руб хъпан бадали альтрафарихъан гъадабгъуру.

2. Гъамцира шуз мумкин ву: урхурайидар гизаф ярхи мудатнаъ гъар фунур вушра сар писателин ва гъадгъан яратмиш ап1бариин гъевеслу шулу. Хъа гъадмуган гъадму шаирин ччурнахъ кружок гъабхуру.

Кружокдиъ ляхин фици дубхну ккуунду?

Мушв'ин кружокарин ляхнин гъякънаан кьюб жюре къайдайикан пуз шулу: саб күру къайда — му вари иштиракчийр уч духьну материал аыгъю ап1уб ву, кьюб күру къайда—иштиракчиири гъарури чав к1ул'инди таниш гъаши материаликан доклад урхуб ву.

Саб йишив'инди гъабхру ляхнiz гизаф аыхю эсер лазим шулдар: поэмийр, шиърар, новеллайир ва гъ. ж.

Мициб методдин заанвал гъаддиан вуки, диidi кружокдин вари членарин активлувал тямин апбуру.

Кьюб к1уру методдинди идара ар1ури сифте куч1вбан сюгъбат дубхну ккунду, гъадушв'ин дугъу урхурайидарихъан к1ул'инди ляхин ар1уз шлуси, лазим вуйи мяълуматар тувру, докладарин темийир пай ар1уру, вари темийириз хас вуди идара ар1ру табшуругъ тувру, библиография улупур, вахт тяйин ар1уру. Докладчикдин ляхнин гидишатдин вахтна, идара ар1ури, дугъаз кюмек дап1ну ккунду ва кружокдин имбу иштиракчийрра гъадму темайиан аыгъювалар гъадагъруси дап1ну ккунду.

Мит1ланра гъайри, шулу драматический кружокарра. Драматический кружокди чан иштиракчийрихъан саб къадар уьмуми ва литературайиан аыгъювалар т1алаб ар1уру. Литературайин кружокдиз ухшар вуди, драматический кружокдира чан ляхин классдисъ ва классдисъ дару урхувал бадали улупнайи материалиин асасниин алди дивну ккунду, амма саб ялгъуз гъадму материалиинди архайнди духьну гъузну ккундар.

Драматический кружокдин ляхнис, постановкайиз гъязур шлуган, баяр-шубари текст урхуру, гъавриъ ахъруси ва фикирлуди урхувалихъди сабси, дина гъязур хъувалин зурба кыматлевал а. Гъязурвал чан табии натижайиинди: спектаклийиинди, литературайин вечерииинди ва гъамрапиз ухшар ляхнариинди ккудубк1ну ккунду.

Гъаму жюрейин ляхнарин варит1ан хайир айивал фикирназ гъадабгъну, дина гъязур шлуган. драматический кружокдин ляхин урхурайидарин литературайин ч1алнан артмиш'вал тямин ар1ру саягъниинди дивнуккунду Гъаму ляхнис, кружокдин членар кинойиз ва театриз гъягъюри, дущваъ иштирак шули айи артистарин тамшир гъял ар1ури гъашиш, гизаф хайирлуб ву. Гъаму саягъниинди месэла гъял ап!ували урхурайидарин улихъ теоретический къайдайин месела къат! ап!уб дугъубжвуру, ва дурагиз литературайин ва театрин областдиан аыгъю мяълуматар гъат1арццуру.

Литературайиъ гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яртамиш ап1ру саягъниинди ктибтбан кружокарра шулу. Гъавриъ ахъру саягъниинди урхбан ва яратмиш ап1ру саягъниинди ктибтбан кружокди мектекбдин уымриъ гизаф заан ва мяналу роль уйнамиш ап1уб мумкин ву. Тмуну кружокариъ гъабхру ляхнiz ухшар вуди, дарс киврури гъамушв'инра кружокдин план дивну ккунду, урхбан бадали ва ктибтбан бадали материал ачмиш ва ляхнин методика тяйин дап1ну ккунду.

Кружок, урхурайидарин общественный ляхнихъдира тевуз шулу. Кружокар тешкил ап1бан ляхнихъди сигъ альакъайиъ ади мектебдин общественный ляхнин месэлара дивну ккунду. Кружокар общественный ляхнар ккергъбан алас тешкилатчи ва дураг гъахур вуди духьну ккунду.

Гъаму метлебниин алас духьну, цалин газет ва мектебдин имбу журналар адагъуб, литературайин эсерар урхуб ва ктибтуб, халкъдин жамяатлугъ машкврар гъахуб, литературайин вечерар, спектаклир ва литературайин выставкир гъахуб, иширак хъуб ва гъ. ж., литература кивбас гизаф кыматлу вуйидар гъисаб ап1уру.

Литературайин выставкириз литературайин вечерарин алас саб пайназси дилигну ккунду. Гъамци гъабшиган дидин метлеб, докладнаъ гъат1абццурайи, ва машквран программайиъ улупурайи вари гъялар, шей'ар ади (наглядно вуди) улупуб ву.

Амма вечер чан алас пайнинди литературайин вечериз дахил хъубра мумкин ву. Думуган выставка, урхбанна тербия тувбан к1ул'инди вуи жюреси сабси пландиз адап1уз шулу.

Выставка тешкил ап1ру вахтна гъадму мектебдин т1алабназ, урхурайидарин чин хиялар пуз ккунивализ дилигну, ашкъ каъру, китабдиина, юк1в али писателиина фикир жалб ап1бан къастназ лигну ккунду, хъа гъадшвахъди сабси гъаму общественный ляхниъ жуван

литературайин тягъсил дерин дап1ну ккунду.

Литературайин выставкийир фици дюзмиш ап1уру?

5-пи классдись нубатниин ал, пухъаки, тема —А. Жяфаров. Саб классдин дарсариъ дугъан яратмиш гъап1дар урхубт1ан башкъа, хъа урхурайидари дугъан эсерар литературайиан вуйи кружокдиъра дурхну ккунду. Мициб ляхниъ, ахирки, А. Жяфаровдикан выставка гъабхуб т1алаб ап1уру. Гъаму выставка тешкил ап1уб, гъелбетда, дарс кивруриин алабхъуру, гъадгъан теклиф ужуйи урхурайидари къабул гъап1иш, гизаф ужу шлийи.

Гъамциб къайдайинди, имбу литературайин темийир киврганра выставкайин ляхин тешкил гъап1иш, урхурайидарин литературайин тема аygъю ап1увалин билиг ижмид шулу.

Эгер выставкайи сар писателикан улупури аш, думуган шейъар, шиклар кьюб асас категорияйикан духьну ккунду: садар писателин уьмур улупрудар, хъа тмундар — дугъан яратмиш гъап1дари кан улупрудар.

Сабпи жюрейин шейъар (писателин биография).

1. Писателин, гъялар улупру портретар.
2. Писателин биография, дугъан уьмрин хиялар улупру саягънан карта.
3. Писатель чан юлдшарин арайиъ.
4. Писателин общественный гъял.
5. Чав гъизигу шиклар аш. гъадраг.

Кьюбпи группайиз писателин яратмиш ап1бариз, исихъ улупнайи шейъар дахил шулу.

1. Эсерарикан фунуб урхуруш, жикъиди къайдар кайи теклифнан список.

2. Гъадму писателии китабарин выставка.

3. Эсерин текстназ художники гъизигу шиклар.

4. Урхурайидари гъизигу шиклар.

5. Эсериан вуйи сягънайин макетар.

6. Эсериан суратарин ва композицияйин рафттар улупру графикар.

7. Жа-жара деврий бязи классарин вакилари писателин гъякънаан гъапи улхбар.

8. Писателин яратмиш ап1бар ва гъамусдин вахтна думу улупру шиклар.

9. Гъадму писателин эсерари фтихъна дих ап1ураш улупру гафар.

10. Писателикан фу урхуз шул (тянкъид ап1ру макъалайрр улупуб).

11. Танкъид ап1ру асас литературайин нумунийир.

12. Ихъ йигъари гъадму писатели яратмиш гъап1дари туврайи кымат (критикайин рафттар, урхрударин теклифар, урхбан дережа ва гъ. ж.)

13. Эгер выставка сар писателикан дарш, хъа саб къадар аыхю темайикан вуш, думуган шейъарин хасият саб къадар дигиш дап1ну кунду, биография улупру момент кьюбпи пландинади гъюру, хъа сабпи йишв'ина литературайин гъядисийир, литературайин социальный хайрлувал улупру шей'ар хуру.

Литературайин выставка тешкил ап1руган методологический дурумлувал адихъуб сабпи нубатнан хайрлу ляхин ву.

Литературайин выставкайин кыматлувал думу гъязур ап1бан гидишатдиъ ва гъацира улупру вахтна ачухъ шулу.

Выставка — му жавабдар ляхин ву. Гъаци хыиган, шей'ар гъязур ап1уз хли гъадабгъу касди улихьмиди зурба вуйи ляхин дап1ну ккунду, гизаф китабар дурхну ккунду текст, бегъемди дикъатлуди дурхну кунду, улупурайи шей'ариз килигну ккунду, музейиз специальный экскурсия ва гъ. ж. ляхнар духну ккунду.

Гъамци гъабшиган урхурайидар ляхнин гидишатдъ тарихдинна литературайин суалариз, методикайиз ва илми ахтармиш ап1бан техникайиз шак адардирасалмиш шулу.

Классдин ва мектебдин гъирагъдиъ гъабхру ляхниъ, литературайин экскурсийир гъурхишра гизаф мянфяяк ктабгъуз шул.

Литературайин экскурсияйин асас жюре—му гъаддин бадали дюзмиш дап1найи литературайин музейиз вуйи экскурсия ву.

Литературайин музейин вазифа ва метлеб фу ву?

Литературайин выставкайикан зиихъ дупнайдар литературайин музейизра дахил шулу.

Мектебдин выставкайихъан литературайин музей ляхнин ачухъвализ ва деринвализ дилигну фаркълу ву, гъаз гъапиш думу гъадму писателикан аыгъю ап1банна илми ахтармиш ап!бан ляхнихъди аылакъалу ву.

Литературайин музейиъ, писателикан улупру китабарт1ан, иллюстрацийирт1ан, макетарт1ан ва жара шей'ар ади улупру жюрийирт1ан башкъа, гъацира дугъан уьмур ва яратмиш гъап1дар улупуру, эсерар гъидик1гандин хилин хат!ар, к1ажар, чан деврин адмийирин разивалар ва жара тарихдинна литературайин материал ади бихъуб мумкин ву.

Музейиз гъягъюб къайд ап1бахъди, дарс киврури, мумкин ву, экскурсияйин улихъ дивнайи метлеб дугъриди тяйин ап1ур.

Сабпи гъялнаъ экскурсияйи аыхирина гафназ багахъ вуйи вазифа

күли гъабхуру: дидин метлеб — урхурайдарихъ уч духьну айи мялуматар дерин алуб, ва гъадму мялуматарин асасниинд — дуарин писателин гъякънаан вуйи билиг яркъу алуб ву.

Кьюбибдин метлеб — экскурсияйи кучвру гаф ачухъ алур, дидин вазифа — писателин ляхнин рякъю, дугъан умрикан, идеологияйикан ва яратмиш албакан умуми урхбар тувуб ву.

Экскурсиирин жюрбежюр вазифирихъди аялакъалу вуди сабси, дуарар гъахбан жара къайдийирин гъякънаан месэла гъял, дапнуну ккунду.

Экскурсияйи урхурайдарин терефнаан ужуб гъевеславал талаб алур.

Эгер экскурсия гъабхури, саб бязи вахтари расалмиш шлуси вари экскурсантариз, дуарин талабариз дилигди, гъарган гъадму саб шейъ ктибури гъашиш, хъа чпихъна хурайбиз варибиз мичалди вуди янашмиш шули гъашиш, мициб экскурсияйин кыматлавал фукла даруб шулу.

Амма экскурсантарин ашкъувал жюрбежюр къайдайинди арайиз адабгъуз шулу.

Писателихъди бегъемди таниш духнайи ва шиклариан күл адабгъуз шлу урхурайдарииз дивнайи вари сати алур экскурсия, гъамциб пландииндигъубхиш хайрлу ву.

1. Экскурсияиз гъахрури баярин аygъувал ва талабар ачухъ алур сюгъбат, (гъадму экскурсия гъабхуз къайд дапнайи темайиз тялукъ вуди).

2. Музейикан, лигну ккуни материаликан ва экспонатар дивбан пландикан хабар тувуб.

3. Экскурсияиз гъахрурин табшуругъниинд музейин разделар урхурайдарин тек-тек группири аygъю алуб.

4. Вари экскурсантари иштирквал гъапту ляхнин сюгъбатназ ял

ап1ру докладар, дураг баярин чан табшуругъ бегъем ап1биииди гъахурайидар ву. Урхурайидари фикриз гъадагънайидар экскурсияйиз баяр-шубар гъахури ачухъ ва альава ап1уру.

5. Гъубху гюзчивал ва хиялар сат1и ап1ру альхиримжи гаф.

Литературайин экскурсияйик музейиз вуйи экскурсият1ан башкъа, яшайишдиз тялукъ вуйи экскурсийир дахил шулу.

Дурагин метлеб —урхурайидариз муну вая тмуну писателин яшайишдин гъял улупбаъ вуйи фикрап дерин ап1уб ву.

Литература жигъатнаан, экскурсиирин арайиъ урхурайидарин саб къадар йишив музейиз шикларин выставкайиз гъягъру экскурсияйи бисури а.

Гъамцдар экскурсиирин вазифа, урхурайидарин саняльт альгъю ап1ру фикир гъат1абцуб, сяняльтдин жюририкан варит1ан асас вуйиб художественный литературайиъ хъпахъди таниш ап1уб ву.

Кинойин гъякънаан асас вуди ухъу гъулхиш, жигъил баяр-шубарихъди гъабхру классдиъ дару ляхниъ кинойин зурба хайир а. Чан гъавриъ ахърувализ ва хияларин акувализ дилингу кинофильм художественный тясир ап1русиб, такъатси, театрин пьесирихъди ва литературайин эсерарихъди гъюжатнаъ шулу ва саб бязи гъяларий гъадраин гъалибра шлу алат ву. Урхурайидарин арайиъ искусствойин гъаму жюре жарабдииндигъисаб ап1рустар кинойин терефкрап гизаф расалмиш шулу. Мектебдихъан гъаму гъядисайнин гъвалхъан гъягъюз шулдар. Диidi чан урхбанна тербияйин ляхнин пландик кинойиз общественный тербия тувбан яракъдизси, дилигну ккунду, хъа фици вушра кинойин репертуар саб къадар дережайиъ литературайинна художественный мянайиъ фильм, вуди гъисаб ап1ури ашра, мектебдин хайирназ «кино хилиъ бисбан» ляхниъ литература кивруриин сабпи вазифа алабхъури а.

Дугъан улихъ кьюб месэла дийигъуру.

1. Эгер мектебдиъ литературайин сюжетдииндээ фильмийр ва гъацира мектебдин кино улупру йишваз репертуар теклиф алувал тешкил алурга гъашиш, думуган литература киврури мектебдиз кюмек далануу ккунду.

2. Кьюб к1уру месэла лап гъякълу вуйиб ву. Думу урхурайидарихъ кинофильмийз, тянкыид алру саягънииндээ янашмиш хъувал, дурагын идеологический ва художественный вуди лигувал къазанмиш алуб ву.

Кьюб к1уру месэла тамам албан бадали чарасуз вуди экскурсийир духну ккунду.

Дарс киврурин куч1уввализ дахил вуйи кинофильмийр, гизаф пай литературайин эсерар тартиб алуб гысаб шулу ва диди илт1ибк1у сюжетдикан мянфяльт ктабгъуру.

Дарс киврури жикъиди вуйи чан гафариъ кинойиз гъягъбан метлебнан гъякънаан къайд алурга, яна душваъ урхурайидариз алью дубхыну ккунду: 1) кинойиъ айи улупувалар пьесайихъан фит'инди фаркълу ву, 2) тамаша гъязур алрударин идеологический хияларииндээ гъаму дигиш'валари фу ва хъа кино искусствойин специфический т1алабарииндээ фу улупури а?

Кинойиз гъубху экскурсияйилан къяляхъ, дина гъушдар гъадму кинойин ччвурназ хас темайн зин докладназра гъязур духьну ккунду.

Докладнаан ва дидхъан удуч1вну гъулху ксарин улхбариан мямум шули аки, кино пьесайихъан чан гъяракат алурдай ксарин арайиз, дурарин хасиятариз ва эсерин уьмуму хиялиз дилигну фаркълу ву. Кинойин улупбариъ эсериъ иштирак шули айи вари игитар хъуб мумкин дар.

Кинойикди улупували эсерин хияли мянара дигиш алурга. Диий

кюгънебна ц1ийиб, дирбашурна услир, ляхин аплурна даралур ачухъ аплур.

Урхурайидарихъан гъич саб читинвал дарди гъаму жаравал ачухъ ап1уз шулу. Гъадшвахъди урхурайидарихъан кинойихъан театрин пьесайиз хас вуйи саягънииндигидин чан дерин диалогариинди иштирак шулайи ксарин психология ачмиш ап1уз шули адар.

Дарс киврури чан ахиримжи гафнийндигъял ап1бан натижийр ва къайдар тасдикъ аплур.

АХИРИМЖИ ГАФ

Му пособиейин машариъ ухъу хъубпи классдиъ гъахру эсерарикан ва думу эсерар гъидик1у шаирарин биографияйин бязи мялуматарикан гъулхнийхъа. Литературайн методика – му педагогический илим ву. Дидин асас месела, школайиъ литература киврган, учебно-воспитательный ляхин улупуб, думу ляхнин теория яратмиш ап1уб, литературайн учитель методикайин устадвалариинди, альгъювалариинди яракъламиш ап1уб ву.

Литературайн методика чан к1ул'инди вуйи методологияйинди, школайиъ литература кивбан рякъяриинди асасламиш шула. Дииз литературайн анализ ап1бан рякъярилан гъадагъну, литература кивбан ляхин къайдайиз хпахъна гъайизкъан вуйи улупбар ва къайд ап1бар а. Художествойин литературайи мектебдиъ альгъю ап1урайи миди вуйи предметарин арайиъ аргъаж шулайи насили вари терефарихъанди гъурукъдар вуди тербияламиш ап1баъ хусуси йишв бисура. Гафнан искусство вуйи литература альгъю ап1бан асас вазифирикан саб баяршубар эстетика ва эдеб жигъатнаан артмиш ап1уб ву.

Табасаран мектебдиъ, 5-пи классдиъ альгъю ап1урайи багъри литературайн курснак табасаран ва дагъустандин чвевалин халкъарин

фольклориан ва литературайиан тербияна аьгъювалар тувбан ахю эгъемият айи ужударстар эсерар кахъра.

Багъри литературайин дарсариъ идеяйинна политикайин ва эдеб жигъатнаан тербия тувбан ляхин эстетикайин тербия тувбахъди айлакъалу хъуб лазим ву. Урхурайидар художествойин эсерарин гъавриъ ади дериндиан анализ ап1бан натижайиъ баяр-шубари писателарин уъмрикан ва яратмиш ап1барикан, искусствойин жюриирикан саб вуйи литературайикан, халкъдин уъмриъ дидин метлеблуваликан аьгъювалар гъадагъуру.

Му ляхин тамам ап1ру вахтна гъамусдин педагогикайин ва психологияйин хъуркъуваларикиан, гъадму жигъатнаан духнай илимдинна методикайин ахтармиш ап1барикан, табасаран мялимарин к1ак1начи тажрубайикан ва учу к1ули гъуху гюзчиваларин ахтармиш ап1барикан яркъуди мянфяйт кадабгъна. Учу гюзчивалар ва ахтармиш ап1бар Табасаран, Дербент, Хив районариъ ва Дербент, Огни, Каспийск шагърариъ к1улиз гъурхунча.

Дидлан савайи, гъаму китаб дюзмиш ап1руган Т.Мягъямадовдин «5-8 классариъ литература кивбан методика», М. Юсуфовдин «Школайиъ табасаран литература аьгъю ап1бан бязи меселайир», Ш. И. Шагъмардановдин «Мектебдиъ табасаран фольклорин эсерар аьгъю ап1уб», Ш.И.Шагъмардановдин «Юкъубпи классдиъ табасаран литература аьгъю ап1уб», В.Я. Коровинайин, И.С. Збарскийин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», Т. А. Калгановайин «5-пи классдиъ литературайин упражненийирин сборник», М.В. Моисеевдин «5-6-пи класссариз методикайин улупбар» ва гъ. ж. китабар ишлетмиш дап1на.

«5-пи классдиъ багъри литература аьгъю ап1уб» сифте гафнакан, шубуб к1уликан, аххирикан ва мялимдиз теклиф ап1урайи китабарин сиягъдикан дюзмиш дап1найиб ву.

Дидиъ хъубпи классдиъ урхурайидариз художественный эсерар тясирулуди урхуз аygю ар1бан, баяр-шубарин ч1ал ккат1абццбан, дарсариъ лигру ва техникайин дакъатар ишлетмиш ар1бан, литературайин теорияйин гъякънаан вуйи мялуматар аygю ар1бан, классдин ва мектебдин гъирағъдиъ гъабхру ляхнин, фольклорин, ихтилатарин ва шиъратин ляхин гъабхбан, 60-90-ти йисарин табасаран литература артмиш хъпан меселейир ачухъ ар1ура.

Школайиъ литературайин дарсариъ аygю дап1ну ккуни вари эсерар ахтармиш ар1уз шуладар. Думу саб к1уруб программайиъ ва учебный пландиъ бабан ч1алназна литературайиз улупнайи сяльтарин къадар ц1ибди ву. Гъаци вуйиган, асас фикир чан мялимдин гъязурлугвализ тувну ккунду. Мялум вуйиганси, бязи мектебарь ч1алнанна литературайин дасар кивувал физкультурайин, трударин, математикайин ва гъ.ж. предметарин пишекраихъна туври шулу. Мициб ляхин лап дибдиан дюзиб дар.

Мялимди устадвалиинди дунпайи гаф гизаф кыматлу ву. Бабан ч1ал ва литература киврайи мялимди зурба ва гъюматлу йишв бисура. Ученикар багъри литературайиин ашкъламиш хъувал дугъан устад шикиллу гафнакан, дугъан аygъюваларикан, ва к1ван ниятирикан асиллу ву.

Ч1ал ва литература кивру мялимди жуван халкъдин литература ккун ар1увалиинди урхурайидарин ихтибар гъазанмиш ар1бахъди дураг багъри литература урхбин ашкълу дап1ну ккунду.

Литературайин мялимдин кесп варит1ан гъюматлу кеспарикан гъисаб дап1ну ккунду, фицики дугъу биц1и наслиз ватанпервервалин, табиаътихъна вуйи тербия тувра.

Табасаран литературайин методика, имбу халкъарин методикаси, гъийин йигъан образованиеийинна илимди теклиф ар1урайи т1алабарихъди дюзмиш дап1найиб ву.

Урхурайидарин литературайихъна вуйи аышкъ мектебдиъси культурайин идариири, урхпан заан заведенири кап1ра. Мялум вуйиганси бабан ч1алназ ва литературайиз гьюкуматдин терефнаанра гизаф аыхю фикир туври а. Вузариъ ч1алнанна литературайин мялимар гъязур ап1ура, телевидениейиан ва радиойиан бабан ч1алниинди передачийр гъахура, бабан ч1алниинди журналар ва газетар удуч1вура.

Гъаму хъубпи классдиъ багъри литература аygъю ап1бан методика дюзмиш ап1руган, урус ч1алнан литература кивбан методикайиканна ва табасаран литературайин зайн ляхин ап1ури гъashi альмары адагънайи китабарикан зурба мянфяльт ктабгъну.

Гъелбетки, методикайик саб бязи камиваларра ктар дупну тасдикъ ап1уз даршул. Гъаци гъашиган, бабан ч1алнан литература киврайи мялимарикан кайи нукъсанар улупуб ккун ап1урача ва чпин теклифар, фикрап, къайдар гъаму адреснаъди хътауб ккун ап1урача: г. Махачкала, Левоневского, 4, ДНИИП им. А. А. Тахо-Годи, сектор родных литератур.

ИШЛЕТМИШ ГЪАП1У ЛИТЕРАТУРА УРУС Ч1АЛНИИНДИ:

1. Прессман Л.П. Методика применения технических средств обучения, М. , 1988
2. Прессман Л.П. Размышления у школьного порога.» Радио, телевидение», 1986г №3
3. Прессман Л.П. Кабинет литературы в школе М.,1975
4. И.И. Дрига Кабинетная система в образовательной школе М., 1986
5. Вильямс Н.И. Компьютеры в школе М., 1988
6. В.Г. Карпов, В.А. Воронов Технические средства обучения М., 1979
7. 7.Литература. В.Я. Коровина, И.С. Збарский. Москва. «Просвещение» 2011.
8. 8.Методика преподавания литературы. Под ред. З.Я. Рез. Москва. «Просвещение», 1977.
9. 9.Н.Я. Нравственное воспитание учащихся на уроках литературы в 4-5 классах. М., 1975.
10. 10.Народные лирические песни. Л., 1961.
11. 11.Рыбникова М. А. Очерки по методике литературного чтения. М., 1963.
12. 12.Соловьева А. М., Завадская Т. Ф. Выразительное чтение в 4—8 классах. М., 1983.
- 13.13.Коровина В. Я. От упражнений к системе развития речи.— М., 1996.

14. Кочергина И.В. Зарубежная литература. 5-7 классы: метод. пособие.-М.Дрофа, 2003.
15. Моисеев М.В. В мире литературы. 5-6 классы: метод. пособие.- М: Дрофа, 2005.
16. Курбанов М.М. Эпические жанры табасарабского фольклора. Махачкала, 1995.
17. Расулов М.А. Изучение поэтических и прозаических произведений дагестанской литературы в 10-11 классах. – Махачкала, Дагучпедгиз, 1990.
18. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана. Махачкала, 1986.
19. Курбанов М.М. Душа и память народа. Жанровая система табасаранского фольклора и ее историческая эволюция Махачкала, 1996.
20. Магомедов З.А. Поэтика песенной лирики народов Дагестана. Махачкала. 1989.
21. Антология дагестанской поэзии. Т. I. Песни народов Дагестана / Сост. Абуков К.И., Вагидов А.М., Хайбулаев С. М. Махачкала, 1980.
22. Поэзия народов Дагестана: Антология в 2-х томах. М.: Худ. лит., 1960.
23. Юсуфов М.Г. Табасаранская советская литература. Махачкала: Дагучпедгиз, 1986.
24. Курбанов М.М. Поэтическое наследие дореволюционного Табасарана.
25. Митаров М. Табасаранские народные песни. Махачкала, 1974 .

ТАБАСАРАН Ч1АЛНИИИНДИ

1. Мягъямадов Т. У. – 5-8 классарий литература кивбан методика, Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1964.
2. Юсуфов М. Г. Ц1ийи дережирихъна. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1980.
3. Шахмарданов Ш.И. Изучение табасаранской литературы в 4 кл., Махачкала, Дагучпедгиз, 1983.
4. Расулов М.-Р. А. Табасаран ч1алнанна литературайин мялимариз кюмек вуди, Махачкала, Дагучпедгиз, 1979.
5. 14.Табасаран халкъдин гафнан гавагьирап. Мягъячгъала, Дагъучпедгиз, 1978.
6. М. Юсуфов. Школийрий табасаран литература агъю ап1бан бязи меселейир.
7. Табасаран мисалар. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1970.
8. Гъясанов М. М. Сифте гаф. — «Табасаран халкъдин гафнан гавагьирап» . Мягъячгъала, Дагъучпедгиз, 1978.
9. Гасанов М. Ю. «Антология табасаранской поэзии». Махачкала, 1996 г.
10. 10.Расулов М.-Р. А. Изучение жизни и творчества М. Митарова в школе, Махачкала, 1989.
11. 11.Юсуфов М. Г. «Табасаран литература». Махачкала, ДГУ ИПЦ, 1992.
12. 12.Табасаран халкъдин махъвар. Дюзмиш гъап1ур Гъясанов М.М. Мягъячкъала, Дагъучпедгиз, 1977.

